

157. évfolyam (2023) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Megbízott főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TÁRSADALMI, GAZDASÁGI KIHÍVÁSOK – NAGYVÁROSI VÁLASZOK

<i>Ordasi Ágnes</i> : A faipar és fakereskedelem térformáló hatása a dualizmus kori Fiumében	5
<i>Umbrai Laura</i> : A budapesti sertéshizlalás és -kereskedelem története a 20. század első felében	33
<i>Kollár János Miklós</i> : A trianoni menekültek elhelyezésének kérdése és a kislakásépítések Debrecenben	59
<i>Pilkhoffer Mónika</i> : A városszerkezet és városkép átalakulása Pécsen a két világháború között	81

TANULMÁNYOK

<i>Gulyás László Szabolcs</i> : A Swarcz-ügy. Perlogisztika és perköltségek Magyarországon a középkor végén	115
<i>Csapody Tamás</i> : Jehova tanúi és a nyilas terror Nyugat-Dunántúlon. Egyéni sorsok a nagykanizsai internálótábortól a körmendi kivégzésig	155

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Adrian Jusupović</i> : The Chronicle of Halych–Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus' (<i>Font Márta</i>)	189
<i>Bee Yun</i> : Wege zu Machiavelli. Die Rückkehr des Politischen im Spätmittelalter (<i>Tringli István</i>)	192
Papp Árpád (szerk.): Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai (<i>A. Sajti Enikő</i>)	194
<i>Fábián Máté</i> : Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczkó Emil (1887–1945) (<i>Ablonczy Balázs</i>)	197
<i>Hatos Pál</i> : Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története (<i>Bánkúti Gábor</i>)	199
<i>Gyurgyák János</i> : Elvesztett illúziók – megtalált történelem (<i>Jeszenszky Géza</i>)	202

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	207
-----------------------------	-----

Ordasi Ágnes

A FAIPAR ÉS FAKERESKEDELEM TÉRFORMÁLÓ HATÁSA A DUALIZMUS KORI FIUMÉBEN

1898 februárjában Božo Sović sušaki lakos a sušaki királyi járásbíróságnál feljelentést tett a MÁV által megbízott Luigi Pelli és Benedek Dezső építési vállalkozók ellen, mert a közérdek és a fiumei fakereskedelem szempontjából nélkülözhetetlen brajdicai alagút építésénél alkalmazott robbantások miatt házának és istállójának falai megrepedtek. A helyszíni szemle elvégzésére felkért Mate és Nikolo Glavan építésmérnökök megállapították, hogy a házban valóban akadnak kisebb-nagyobb repedések, azonban kételkedtek abban, hogy azok összefüggjenek az alagút építésével. A ház állapotát jónak találták és az istállón szinte nem is észleltek külső elváltozásokat. Meglátásuk szerint egyedül „a belső ajtók körül vakolatdarabok hiányoznak, de ez az ajtó becsapástól ered”.¹ A szakértők véleményét Leitner Izor, a MÁV zágrábi üzletvezetője is osztotta. Sőt, a vasútállalat budapesti igazgatóságát azzal nyugtatta, hogy valószínűleg „a kérelmező a kisajátítást szenvedett szomszédai által kapott nagy összegű kártalanításból kifolyólag óhajtana szintén valamely összegre szert tenni”.² Leitner azzal érvelt, hogy a robbantásokat a sziklabontások egy csekély részénél alkalmazzák csak, Sović épületei pedig nem esnek a munkálatok közvetlen közelébe.

A sušaki királyi járásbíróság által elrendelt előzetes szakértői szemlére a MÁV fiumei osztálymérnöksége és az építést vezető mérnök, valamint a MÁV zágrábi üzletvezetőségének képviselői jelenlétében került sor.³ Sović ügye reprezentatív példája azon eseteknek, amikor a köz érdeke nem esett egybe a magánemberével. Egyúttal újabb kontextusba helyezi a 19–20. századi magyar állam hatalomgyakorlási stratégiáit, modernizációs törekvéseit, térszervezési és -használati sajátosságait Fiumében és környékén.

Fiume városképének átalakulásáról, urbanizációjáról és modernizációjáról tengernyi szakirodalom áll rendelkezésre. Olasz részről az elmúlt években Mario Superina írásai láttak napvilágot, horvát oldalról pedig Irvin Lukežić, Igor Žić és Lidija Butković Mićin közölte eredményeit. A magyar kutatók közül Fried Ilona

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z 1525 Magyar Államvasutak Igazgatósága, Általános iratok (a továbbiakban: Z 1525) 413. d. 63403/1898. XVIII. 182. t. (5662. i. sz.).

² Uo.

³ Uo. A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé az ügy lezárásának rekonstruálását.

(alpmunkának számító) köteteit,⁴ valamint Eszik Veronika tanulmányait kell kiemelni, amelyek a dualizmus kori Fiume városi térhasználatát és percepcióit az antimodernista narratívához kapcsolják.⁵

A magyar történetírás hagyományosan sikertörténetként ábrázolja a dualizmus kori Fiume városfejlődését. Az állam aktivitásának vizsgálata felől közelítő, kivételes progresszióról tanúskodó statisztikák és egyéb kimutatások által hangoztatott eredmények azonban nem feltétlenül jelentették egyben a helyi társadalom jólétét és könnyebb boldogulását is. Sőt, más típusú források segítségével a fiumei viszonyokat mikroszinten elemezve a változások már nem is feltétlenül tűnnek olyan pozitívnak. Az árnyaltabb kép megrajzolásához elengedhetetlenül szükséges azoknak a gazdasági és társadalmi következményeknek az alapos vizsgálata is, amelyeket a világkereskedelmi és a globális trendek megváltozása, valamint a magyar állam lokális térben való megjelenése okozott.

Munkám első részében azt tárom fel, hogy a fa és a faüzlet milyen szerepet játszott Fiume és közvetlen környezete életében. A „hiány és felesleg”, a „kereslet és kínálat” problémájából kiindulva ismertetem, hogy milyen hivatalos intézkedések történtek az üzlet fellendítése, majd szinten tartása érdekében. A „faüzlet” ugyanis nem merült ki a fa kitermelésében, beszerzésében és értékesítésében, hanem magában foglalta a fa szállítását, feldolgozását és tárolását is. E feladatok ellátását és prioritását illetően máshogy gondolkodtak helyben, és máshogy Zágrábban, valamint Budapesten, így az érdekkonfliktusok elemzésétől sem tekinthetők el. Tanulmányom második felében a raktározás kérdésre fókuszálok, ami Fiumében a legégetőbb városi problémák közé tartozott. Mivel a raktározással, területszerzéssel és -hasznosítással kapcsolatos dilemmák legjobban a Delta és a Brajdica nevű farakhelyeken keresztül ragadhatók meg, nagy hangsúlyt fektetek ezek térbeli, jogi és közbiztonsági sajátosságainak bemutatására.

Célom tehát annak bemutatása, hogy a fakereskedelem és -ipar miként, milyen formában járult hozzá Fiume és környéke változásához, illetve annak feltárása, hogy a magyar államhatalom térbeli megjelenése miként befolyásolta a helyi társadalmi viszonyokat. Mivel a városi tér formálásában kiemelt feladat hárult a MÁV-ra, a kikötőépítésért felelős Tengerészeti Hatóságra, valamint a Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti Kormányzóságra, igyekeztem feldolgozni ezen intézményeknek a Magyar Nemzeti Levéltárban és a Rijekai Állami Levéltárban fellelhető releváns iratait.

⁴ *Fried Ilona*: Emlékek városa. Bp. 2001.

⁵ Köszönöm Eszik Veronikának, hogy „Az a nép kifakadt a méter-rendszer ellen is...” A városi modernizáció kritikus percepciója a dualizmus kori Horvátországban című doktori (PhD) értekezésének kéziratát a rendelkezésemre bocsájtotta. *Eszik Veronika*: A Small Town's Quest for Modernity in the Shadow of the Big City: The Case of Senj and Fiume. *Hungarian Historical Review* 10. (2021) 706–736.

Fiume és a fiumei térhiány jelentősége

Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés értelmében Fiume csaknem két évtizeddel Josip Jelačić 1848. évi bevonulását követően „különálló csatolt testként” ismét magyar fennhatóság alá került. Az 1868. évi közigazgatási átszervezés, illetve az 1870-ben kihirdetett fiumei provizórium számos ambivalens megítélésű adminisztratív, gazdasági, társadalmi és politikai változást hozott Fiume életébe.

„Ez” a Fiume azonban sem kiterjedésében, sem részeiben nem felelt meg a reformkorban azonos névvel illetett közigazgatási egységnek. A horvát–magyar kiegyezési törvény 66.§-a ugyanis csupán Fiume városát, kikötőjét és kerületeit bízta a központi magyar kormányra; Buccari, valamint Fiume vármegye a Horvát Királyság része maradt.⁶ A város így a Karszt-hegység és a Quarnero-öböl földrajzi és környezeti adottságaival kiegészülve egy meglehetősen térhiányos állapotban találta magát. A környező települések leválasztása azonban nem lehetetlenítette el a helyi lakosság hagyományos összeköttetéseit.⁷

Az új állami fennhatóság a korábbiaktól eltérő jogszabályi kereteket, törvénykezési gyakorlatot és jogalkalmazást, valamint adózási formákat is eredményezett, nem beszélve a nyelv- és térhasználat vagy a politikai életben való részvétel lehetőségének feltételeiről. Míg az Ausztria és Horvátország közé enklávészerűen beékelődő Fiumében a magyar, addig a nyugatról közvetlenül szomszédos Isztriában az osztrák, a kikötővárost keletről határoló Rečina-folyó túlszéljén⁸ – tehát a Horvátországnak ítélt vidékeken – pedig a zágrábi báni kormányzat joghatósága érvényesült. Fiume városában és kerületében a magyar államhatalmat a mindenkori Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti királyi kormányzó gyakorolta, aki egyúttal a magyar kereskedelemügyi minisztérium alá tartozó Fiumei Tengerészeti Hatóság elnöki posztját is betöltötte. Ez utóbbinál fogva a tengerészeti és kereskedelmi ügyekben a kormányzó joghatósága a Magyar Szent Korona országainak teljes tengerpartjára, azaz az egész magyar–horvát tengerpartra kiterjedt, legalábbis elvileg. A gyakorlatban jelentősek maradtak a korábban kialakult jogszokások, hagyományok és a diszkrecionális eljárások, arról nem beszélve, hogy a törvényi szabályozás alkalmazása sem mindig az előírtaknak megfelelően ment végbe.

Azok a fizikai, közigazgatási és jogi korlátok, amelyek behatárolták Fiume mozgásterét, nagyban megszabták a kikötőváros fejlődésének és terjeszkedésének

⁶ 1868. évi XXX. tc. 66.§.

⁷ *Ordasi Ágnes*: Megy a vonat, megy a vonat Boszniába...? A fiumei elitcsoportok és a bosnyák vasúti összeköttetés dilemmái. Kézirat. Megjelenés előtt.

⁸ A korabeli olasz megfelelője: Fiumara. Tanulmányomban a korabeli olasz nyelvű forrásokban is gyakran alkalmazott Rečina szót használom.

intenzitását, dinamikáját és irányát. A rendelkezésre álló tér szűkössége egyaránt aggasztotta a központi kormányzatot és a helyi lakosságot. A Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosát a magyar kabinetek kiemelt stratégiai pontként kezelték és fontos szerepet szántak neki közgazdasági és külpolitikai törekvéseik megvalósításában. Fiume egyszerre funkcionált „hídként és ajtóként” a világ, valamint Magyarország felé.⁹ A város kivételes helyzete így megkülönböztetett bánásmóddal párosult, ami közigazgatási, kulturális, politikai és gazdasági szinten is megmutatkozott. Az állam municipális autonómiát biztosított számára, és egy ideig fenntartotta Fiume 1719-től meglévő szabadkikötői státuszát, amivel a városvezetőség kezében hagyta a vámtételek megállapításának jogát. A magyar kormányok hatalomgyakorlása szempontjából lényeges gyakorlat volt, hogy a horvátokkal szemben a helyi olasz nyelvű elitekre támaszkodtak, akiknek támogatását nyelvi és kulturális jogok biztosításával kívánták elnyerni. Az egymásra utaltság azonban kölcsönös volt. Az olasz nyelvű elitek is számítottak a mindenkori magyar kormány támogatására és a magyar, valamint külföldi tőke beáramlására.¹⁰

A város helyzete szempontjából legalább ennyire jelentősnek bizonyult a magyar kormányok modernizáló programja, amely a városfejlesztés mellett kiterjedt a kikötőépítésre, a szárazföldi és tengeri infrastrukturális hálózat fejlesztésére, valamint a kereskedelmi és ipari tevékenységek felkarolására. Pelles Márton és Zsigmond Gábor szerint a magyar állam hozzávetőlegesen 100 millió aranykoronát költött a fiumei kikötőre és a partmenti feltöltésekre, továbbá óriási összegeket investált a Fiume központtal megteremtett magyar kereskedelmi tengerészetbe.¹¹ A beruházások hatására korábban nem tapasztalt ütemű fejlődés indult meg, és az egykor kis halászfalunak csúfolt Fiumét a világháború előtti években már Európa tizedik legforgalmasabb kikötővárosaként tartották számon.¹²

A fejlődésnek azonban megvoltak az árnyoldalai is. Az 1880–1890-es években alapított, gyakran állami monopóliumokkal felruházott nagyvállalatok ugyanis háttérbe szorították a helyi kisiparosokat és kiskereskedőket. A fiumei társadalom ezért mind kritikusan viszonyult a magyar államhoz, amit a kormányok centralizáló törekvései csak fokoztak. A helyzetet súlyosbította, hogy bár az állam kereskedelemélénkítő intézkedései ösztönző hatást gyakoroltak a fiumei

⁹ *Georg Simmel*: Híd és ajtó. Ózer Katalin fordítása. Híd 71. (2007) 2. sz. 30–35.

¹⁰ *Ordasi Ágnes*: Társadalom és állam viszonya Fiumében a dualizmus korában. A magyar állami hatalomgyakorlás lehetőségei, eszközei és korlátai Fiumében. Doktori (PhD) értekezés. Károli Gáspár Református Egyetem. Bp. 2022.

¹¹ *Pelles Márton – Zsigmond Gábor*: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története, 1868–1921. Szombathely 2021.

¹² *Zsigmond Gábor*: A magyar tengerészeti kereskedelem az első világháborúban. Doktori (PhD) értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. Bp. 2011. 4.

gazdaságra,¹³ a város az 1880-as évek végére elérte teljesítőképessége csúcspontját. A probléma különösen a fiumei szabadkikötő felszámolásával¹⁴ és az osztrák–magyar vámközösség fenntartását övező bizonytalanságokkal vált nyilvánvalóvá.¹⁵ A századfordulóra állandósuló válságba bepillantást enged a városatyák 1902 nyarán készült memoranduma: „Még csak rövid ideje annak, hogy Fiume, Magyarország egyetlen kikötővárosa folyton növekvő szép fejlődésnek nézett eléje, úgy, hogy megvoltak a feltételei annak, hogy Fiume elfoglalja a világkereskedelemben azt a pozíciót, mely földrajzi fekvésénél fogva is megilleti. Azt hittük már, hogy e fejlődés állandó lesz, s Fiume mielőbb elfoglalja az európai főbb piacok között méltó helyét. E hitünk azonban rövid ideig tartott. Bekövetkezett csakhamar a szomorú ébredés, a visszaesés minden irányban megindult, s míg Trieszt – Fiume versenytársa – nagyszabású befektetésekkel és az osztrák kormány hathatós támogatása mellett láthatólag virágzik, addig Fiume ijesztő módon hanyatlik.”¹⁶

A fellendülés megtorpanása, majd a visszaesés több okra vezethető vissza. Az egyik legfőbb tényező ebben Fiume korábban már érintett geopolitikai helyzete és földrajzi fekvése volt. A fejlődés a kereskedelmi forgalom intenzitásának fokozódása mellett magával hozta az iparosodást, a gyárak általános nyersanyag-szükségletének jelentős növekedését, valamint a népességszám megsokszorozódását is. Mindez együtt járt az újabb közintézmények, lakónegyedek, ipartelepek, rakodófelületek kialakításának igényével és a személyek, áruk minél egyszerűbb (városon kívüli és belüli) helyváltoztatását elősegítő infrastrukturális fejlesztésekkel.¹⁷ Ezeknek a projekteknek a kivitelezése azonban a tenger és a Karszt közé beszorult, a szomszédos településekről közjogilag is leválasztott Fiumében problematikusnak bizonyult. A nagyszabású, tökeigényes beruházások, építkezések és fejlesztések csökkenésével pedig hamarosan a recesszió jelei is megmutatkoztak.

A fejlődésnek az (el)várthoz képest bekövetkezett lassulása, majd elmaradása az egész korszakban foglalkoztatta a közéletet. A probléma megoldására számos javaslat született. Az elképzelések egy része a kikötőváros összekapcsolását célozta Magyarország törzsterületével, más része Fiume jobb regionális integrációjára, valamint ellátó- és piackörzetének bővítésére irányult. Türr István már az 1870-es években kidolgozta a Duna és Tisza völgye, valamint az Adria közvetlen

¹³ MNL OL K 228 Kereskedelemügyi Minisztérium, Tengerészeti, hajózási és vízépitészeti szakosztály (a továbbiakban: K 228) 1. d. 22496/1889. 3. t. (460. a. sz.).

¹⁴ MNL OL K 228 1. d. 14442/1889. 3. t. (460. a. sz.).

¹⁵ *Ordasi Á.*: Megy a vonat i. m.

¹⁶ Fiume és a bosnyák vasutak. Magyar Tengerpart, 1902. június 14. 2.

¹⁷ *Zsigmond Gábor*: A városi közlekedés fejlődése Fiumében (1870–1918). *Pro Minoritate* 30. (2022) 1. sz. 118–140.

vízi összekötésének tervét egy csatorna kiépítésével. Ezzel szerinte négy célt is el lehetett volna érni: 1. Németország Magyarországra káros vasútpolitikájának kiküszöbölését, 2. Magyarország Auszriától függő viszonyának felszámolását,¹⁸ 3. a magyar árucikkek olcsóbb és nagyobb volumenű Fiumébe terelését, nemzetközi megjelenését, 4. Fiume közgazdasági szerepének erősítését: versenyképessége megőrzését, javítását.¹⁹ Bár a vízi szállítás kedvezőbb árviszonyait és hosszú távú megtérülését a kormány és a közvélemény is elismerte, a csatornahálózat kiépítésének költségei miatt végül elvetették az ötletet. Türr csatornájával szemben realisabbnak és költséghatékonyabbnak tűntek a baja–bátaszéki dunai híd megépítésének tervei, valamint azok az elképzelések, amelyek a vasúthálózat bővítését célozták Bosznia felé. Vagyis eszerint Fiume térproblémáinak áthidalására a vasút és egy „virtuális” ellátóterület kiépítése lehetett az adekvát válasz. A MÁV balkáni megjelenésének és terjeszkedésének felmerülése az egész Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit érintette, ami miatt a vasút-kérdés helyi, regionális, országos és birodalmi szinten is élénk vitákhoz vezetett. Ugyanez igaz volt a forgalmi viszonyokat befolyásolni képes vám- és tarifapolitikára is.²⁰

A javaslatok számottevő hányadát azok a koncepciók tették ki, amelyek a rendelkezésre álló helyi tér jobb kihasználását és kiterjesztését szorgalmazták. Ahogy Balogh Róbert a természeti környezet és Debrecen viszonyát tárgyaló tanulmányában rámutat, a város és határai szoros kölcsönhatásban álltak egymással, és az utóbbiaknak is nagy szerepük volt Debrecen modernizálódásában. Felhívja a figyelmet a határhasználat, a gazdálkodáshoz igazított tájformálás, a településszerkezet változásának fontosságára, valamint Surányi Béla és Mazsu János munkáit idézve megállapítja, hogy „Debrecen gyors népességnövekedésének periódusában [az 1890-es években – O. Á.] a növekedés jelentős része nem a hagyományos városi belterület intenzív, vertikális fejlődésében csapódott le, hanem a frontier adottságok és reflexek miatt extenzív területi terjeszkedésben”.²¹ Nem volt ez másként Fiume esetében sem, bár itt a terjeszkedés kissé körülményesebben valósult meg.

¹⁸ Türr ezzel Németország keleti ambícióira, valamint az általa alkalmazott tarifapolitika Magyarországra gyakorolt egyre kedvezőtlenebb hatásaira gondolt. Az olcsó víziutak kiépítését azért is indokoltan vélte, mert ettől Ausztria közgazdasági és politikai befolyásának mérséklését, lehetőség szerinti megszüntetését, vagyis Magyarország politikai függetlenítésének előkészítését remélte.

¹⁹ Adalékok a vukovár-samaczi csatorna és a Szára és Kulpa hajókázhatóvá tételére vonatkozó tervezetekhez. Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1880. október 22. 661–662.; Két csatornáról. Magyar Tengerpart, 1904. szeptember 3. 1.; MNL OL P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. I. sorozat 38. t. LXVI – Sirius – 1916. Fiume szállítási forgalmának előmozdítása.

²⁰ A baja–bátaszéki dunai híd és a fiume–boszniai vasút. Pécsi Napló, 1899. augusztus 10. 4.; *Ordasi Á.*: Megy a vonat i. m.

²¹ *Balogh Róbert*: Város, fa és modernitás Debrecenben 1880–1920. Urbs 10–11. (2017) 33–70.

Fiume fizikailag csak a keskeny tengerpart mentén, nyugat felé terjeszkedhetett, vagy az Adria irányába.²² Utóbbira az árucikkek és a személyforgalom lebonyolítását szolgáló kikötők és mólók kiépítése, valamint a feltöltések kínáltak lehetőséget. Ezek az építkezések azonban a tenger mélyülésével párhuzamosan egyre nagyobb költségekkel jártak, és komolyabb technológiai kihívásokat, egyúttal kockázatokat jelentettek. A térnyerés ezen módja tehát csak súlyos költségek, előre látható korlátok és kompromisszumok árán valósulhatott meg. A kompromisszumokra már csak azért is szükség volt, mert a munkálatok a szomszédos, horvát közigazgatás alá tartozó Trsat–Sušak területére is kiterjedtek.

A magyar állam hamar felismerte, hogy Fiume térhiányos állapotán még a kikötőépítésekkel sem tud maradéktalanul segíteni, mivel a nagyobb volumenű kereskedelmi és ipari tevékenységhez raktárak, a raktárak emeléséhez pedig tág és sík felületek kellenek. Fiume és Sušak ugyan más-más államhoz tartozott, de továbbra is szoros kapcsolatban álltak és kölcsönösen hatottak egymásra. (A Rečina feletti híd össze is kötötte őket egymással.) Ezért a helybeliek számára az egyik városból a másikba való átjutás a napi rutin részét képezte. A kiemelkedően magas fiumei lakás- és lakbérárak miatt például sokan Sušakon telepedtek le és onnan jártak át iskolába, munkába vagy csak dolgaik intézésére Fiumébe.²³

A Magyarországot és Fiumét összekötő Károlyváros–Fiume vasútvonalnak is át kellett haladnia a horvát településeken, ami természetesen azonnal felvetette azt a kérdést, hogy a magyar állam (akár csak közvetett formában is) milyen mértékben és milyen eszközökkel jelenhet meg Horvátország területén, s hogy van-e joga arra, hogy egy adott horvát község kiterjedését, térkonstrukcióját és ezzel együtt a helyi társadalom térhasználatát befolyásoló átalakításokat hajtson ott végre?

Mi szükség van a fára?

A Fiume történelmét tárgyaló legújabb magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő munkák számottevő része a kikötőváros közgazdasági szerepére koncentrál, különös tekintettel a magyar tengerészeti kereskedelemre és a hajózási vállalatokra, valamint az állam szempontjából legfontosabb export- és importcikkek (liszt, cukor, bor, növényolaj) és a gyarmatáru forgalmának lebonyolítására.²⁴ Az írások többnyire kitérnek a faiparra és a fakereskedelemre is, de a fa helyi szerepét és

²² Fiume és környéke a 19. századi magyar útirajzokban. Vál., összeáll. Čurković-Major Franciska – Kiss Gy. Csaba. Bp. 2020. 169–170.

²³ Igor Žić: *Kratka povijest grada Rijeke*. Rijeka 2001.

²⁴ Például *Pelles M. – Zsigmond G.: A fiumei magyar i. m.; Erdősi Ferenc: Trieszt–Fiume. Két szomszédos kikötő versengése az első világháborúig*. Pécs 2022.

jelentőségét nem részletezik. Így természetesen kevesebb szó esik arról is, hogy a város lakosságának jelentős része a „fauzletben” találta meg a számítását. Ennek több oka is volt: a földművelésre mérsékeltén alkalmas talajviszonyok, a tengerparti életmód sajátosságai, valamint a 18. században még bőségesen rendelkezésre álló közeli erdőségek jó minőségű faállománya. A lakosság a fa meghatározó hányadát hagyományosan tűzifaként hasznosította, az értékesebb fajtákból pedig épület- és szerfákat (deszkákat, gerendákat, hordókat) készítettek.²⁵

Fiumében a középkortól kezdve a lakosság jelentős részét az egyik legmeghatározóbb tengerparti iparág, a hajóépítés foglalkoztatta. A 19. század közepén ezért a lokális elit hajózásból élő tekintélyesebb famíliáinak tagjai nemcsak hajókkal, de saját földtulajdonnal, erdővel és fűrészteleppel is rendelkeztek. Ezek a területek többnyire Fiume alközségeiben²⁶ vagy vonzáskörzetében helyezkedtek el.²⁷ A nagyobb erdő- és/vagy fűrésztelep-tulajdonosok közé tartoztak az Barčićok, Minachok és Ossoinackok, a magyar nemességet szerzett Adamichok,²⁸ valamint Cosulichok, Copaitichek, Gelletichek és Luppisok. Ez utóbbiaknak még nemesi előneveik (pecinei, bakari, szentmiklósi, tihovaczi) is birtokaikra utaltak. Az erdőbirtoklás a „fauzlet” jövedelmezőségét illetően hatalmas előnyökkel biztosított számukra. Megkönnyítette a nyersanyag beszerzését és feldolgozását, illetve jelentős idő- és költségmegtakarítást tett lehetővé azzal, hogy a fa kezelése a kitermelés helyén történt. A tulajdonosnak így nem kellett a kiemelkedően magas fiumei telekárakra költenie. A jelenség természetesen nem fiumei sajátosság: Kaposi Zoltán munkáiból ismert, hogy Pécsen is hasonló folyamatok zajlottak le az építési vállalkozók körében.²⁹

Fiume „fakereskedelme” leginkább az osztrák és dalmát kikötőkbe, majd Angliába, Olaszországba és Franciaországba irányított fakivitellel épült.³⁰ A leg-

²⁵ *Fest Aladár* – *A. F. Smoquina*: Fiume kereskedelme. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai) Bp. 1901.; *Gonda Béla*: A magyar tengerészet és a fiumei kikötő. Bp. 1906. 56–57.; *Fest Aladár*: Fiume kereskedelme a középkorban. 2-ik és befejező közzelvény. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 2. (1895) 81–109.

²⁶ Fiume alközségei: Cosala, Drenova, Plasse.

²⁷ Rapporto della Camera di Commercio e d'Industria in Fiume per quadriennio 1858–1861. Fiume 1862. 33. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara példaként Verbovskot, Delnicét, Cubart hozza fel, de mellettük Vratát, Dragát, Lopazzát, Fužinét és Grobnik környékét is meg lehet említeni.

²⁸ *Ress Imre*: Kapcsolatok és keresztutak. Bp. 2004. 47–48.

²⁹ *Kaposi Zoltán*: Iparfejlesztés és városszerkezet Pécsen a 19–20. század fordulóján. Urbs 6. (2011) 51–76.

³⁰ MNL OL K 228 1. d. 22496/1889. 3. t. 460. a. sz.; *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 113–115.; *Erdősi F.*: Trieszt–Fiume i. m. 312–313. A fa (és a faszén) később is az egyik legfontosabb exportcikknek számított. Hajnal Antal műszaki tanácsosnak a fiumei kikötő magyar királyi építészeti hivatala főnökének 1889. évi jelentése szerint a legfontosabb kiviteli anyag a donga, a szálfa, a törzs- és átfala, a talpa, a léca, a deszka, a bükkfa, a fatábla, a papír, a hordó és a cserzőanyag volt. Továbbá, ahogy Erdősi Ferenc számításából kiderül, fajlagos értékét tekintve más egyéb nyersanyagok mellett még 1913-ban is a fa dominált Fiume kivitellében.

ismertebb fiumei városatya, aki már az 1800-as évek elején nagy mennyiségű tölgyfaexportot bonyolított le angol partnereivel, a helyi közélet egyik legtevékenyebb alakja, Andrea Lodovico Adamich volt, Fiume „városépítő” podestájának (polgármesterének), Giovanni Ciottának a nagyapja.³¹ A fa nemcsak használati, de forgalmi, piaci értékkel is rendelkezett, értékesítése így többszörös haszonnal kecsegtetett.³² Mindez különösen igaznak bizonyult az adott történelmi pillanatban, amikor a modernizálódó Angliát a napóleoni háborúk hatásai mellett a konstans fahiány következményei is sújtották. Adamich példáját mások is követték, egyre többen keresték fel fával megrakott hajóikkal a külföldi kikötőket. Adamich a készleteit már akkoriban Károlyvárosból szerezte be, és a kelet-adriai partvidéket és szigeteket is végigutazta, hogy a Balkánról fát szerezzen. Nem véletlen az sem, hogy határozottan fellépett a tölgyfa-kivitelben kulcsszerepet játszó Ludovika (Lujza)-út és a vasút kiépítésének érdekében is.³³

Mindazonáltal Adamich puhatolózásait az indokolta, hogy a Karszt vidékének sűrű erdeit a 19. század közepére kopár sziklák látványa váltotta fel. Fiume környékének elkarsztosodása már a rómaiak alatt megkezdődött, de valóban problematikussá csak a 19. századra vált, az intenzív fakitermelés következtében. Ezt támasztja alá az 1845-ben a Fiumébe utazó Diósy Márton naplóbejegyzése is: „Mondják, hogy egy századdal ezelőtt a vidék is termékenyebb volt, de a nyereszkes ember megfosztá a hegyormokat zöld koszorúitól, s kaput nyitott a romboló elemnek, melly fájdalom az erdők folytonos pusztításával nőttön nő, az egész környéket lakhatatlan sivataggá teszi.”³⁴ Eszik Veronika kutatásaiból ismert, hogy bár az 1860-as és 1870-es években is történtek intézkedések a Karszt fásítására és erodálásának lassítására, a hatóságok csak mérsékelten tudtak javítani a helyzeten.³⁵ Korabeli kormányzósági jelentések,³⁶ leírások³⁷ természetföldrajzi és florisztikai tanulmányok sora tárgyalta a problémát. Matisz János fiumei főgimnáziumi

³¹ *Ervin Dubrović*: Andrea Lodovico Adamich cittadino europeo. Rijeka 2019.; *Ress I.*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. 29–61.

³² *Oroszi Sándor*: A dualizmus kori fakereskedelem, különös tekintettel Erdélyre. Erdészettörténelmi Közlemények 78. (2009) 5–266.; *Erdősi F.*: Trieszt–Fiume i. m. 308–317. A fa tömege és fajsúlya a fa értékének csak a töredékét adta.

³³ *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. Bp. 1982. 17–18.; *Ress I.*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. 35–36. Adamich 1825-ben megjelentetett Észrevételek című röpiratában Sopron és Zágráb közt kívánt vasutat létrehozni, amivel elsősorban nem az országos, hanem a helyi és a közös birodalmi érdekeket tartotta szem előtt.

³⁴ *Čurković-Major F – Kiss Gy.*: Fiume és környéke i. m. 107–108.

³⁵ *Eszik Veronika*: A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményszerű földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. Korall 62. szám (2015) 75–96.

³⁶ Državni arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR) JU 5 Kormányzósági iratok. Elnöki iratok (a továbbiakban: JU 5) 148. d. 94/1885.; DAR JU 5. 154. d. 437/1886.; DAR JU 5. 162. d. 368/1888.; DAR JU 5. 211. d. 1040/1897.

³⁷ Befásítás fiumei területen. Magyar Tengerpart, 1902. március 22. 3.

tanár a kérdéssel foglalkozó munkáiban a jelenség összetett voltát hangsúlyozta: szerinte ugyanis a Karszt elkopárosodásában az emberi beavatkozáson (favágás) kívül a Kvarner-öböl természeti viszonyai, a bóra és a rendkívüli szárazság, valamint a marha- és kecskelegeltetés káros hatásai is közrejátszottak.³⁸

Végső soron Fiume az 1800-as évekre már a saját faszükségletének kitermelésére sem volt képes. A lakosság ezt a problémát a szlavóniai, horvátországi és a boszniai faáru beszerzésével orvosolta,³⁹ de az így rendelkezésre álló készletekből csak annyit tartott meg, amennyi a helyi szükségleteket kielégítette.⁴⁰ A többit külföldön értékesítették vagy hajóépítésre használták fel.⁴¹ Gonda Béla 1906-ban közzétett összefoglalója szerint Fiumében 1840-től 1859-ig évente 12-35 hajót építettek, melyek értéke az 1855-ös évben meghaladta az egymillió forintot.⁴² Fest Aladár szerint 1867-ben 13 hajóépítő-telep működött a városban.⁴³

A hajóépítés prosperálása logikus következménye volt az 1853-ban kitört krími háborúnak. A konfliktus ugyanis lehetőséget teremtett a fiumei kereskedők számára, hogy hadiszereket szállítsanak és gyarapítsák a kereskedelmi flottájukat. A századfordulón kiemelkedő helyi elitcsaládok közül többen éppen ekkor (az 1840-es és 1850-es években), tehát részben az úgynevezett „horvát érában” alapozták meg anyagi és politikai helyzetüket. Jóllehet a fellendülés 1856-tól ismét hanyatlásba fordult, ahogy a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara 1862. évi jelentéséből, valamint Hajnal Antal, a fiumei kikötő magyar királyi építészeti hivatal vezetőjének összefoglalójából ezt megtudhatjuk.⁴⁴

A „vitorlások aranykora” tehát nem tartott sokáig. 1868-ban Fiume ismét magyar fennhatóság alá került, és megkezdődött a város fejlesztése, infrastruktúrájának kiépítése. Az állami kezdeményezések a gőzhajózás elterjedésével és a globális kereskedelmi útvonalak átrendeződésével együtt komoly gazdasági, társadalmi és

³⁸ *Matisz János*: A tenger növényvilága. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart i. m.

³⁹ *Erdősi F.*: Trieszt–Fiume i. m. 312. 1913-ra a fabehozatal még több területre kiterjedt: a Felvidékről, Krajnából, valamint a stájer tartományokból a fűrészáruhoz szükséges puhafát (fenyőt), Kárpátaljáról bükkfát, a horvát–szlavón és boszniai területekről pedig haszonfát, főleg tölgyfát hoztak Fiumébe.

⁴⁰ *Teleki Domonkos*: Egynehány hazai utazások leírása. Bp. 1796. 135.

⁴¹ A különböző statisztikai kimutatásokat szemlélve feltűnhet, hogy a Fiuméből elszállított fa mennyisége és értéke jócskán meghaladja a beérkezettét. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az összesítésekben csak a vámkülfölddel lebonyolított forgalmat tüntették fel. Vagyis abban az Osztrák–Magyar Monarchia vámegységéhez tartozó területek – úgymint Ausztria, Csehország, Horvátország, illetve az 1879. évi LII. tc. értelmében Bosznia és Hercegovina – export- és importeredményei nem jelennek meg.

⁴² *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 85–86.

⁴³ *Fest A.*: Fiume kereskedelme i. m. 86.

⁴⁴ *Rapporto della Camera* i. m.; *Hajnal Antal*: Fiume és kikötője. Fiume 1885. 8.; *Pelles M.* – *Zsigmond G.*: A fiumei magyar i. m. 89. A dekadenciát egy rövid időre az Amerikai Egyesült Államokban kitört olajár-háború miatt Európa felé meginduló olcsó kőolajexport generálta szállítási lehetőségek, majd az orosz–osztrák háború okozta konjunktúra törte meg.

politikai következményekkel jártak, amik kihatottak a térhasználatra is. Gyárakat emeltek, a tereket vasúti sínek szeltek át, a partmenti hajóépítő műhelyek helyét az 1870-es évek végén tágas, modern kikötő foglalta el. 1883-ban hivatalosan is megszűnt az utolsó hajóépítő telep Fiumében.⁴⁵ Ezek a változások a faipar és -kereskedelem irányát és dimenzióját is befolyásolták.

Bár a vitorlásépítés visszaszorulása számottevő bevételtől fosztotta meg az üzletágban érintetteket, a faüzlet előtt újabb ajtók nyíltak meg. Mind a kikötő, mind a vasútvonal kiépítése megsokszorozta a fakeresletet. Az infrastrukturális fejlesztések révén könnyebbé vált a fa beszerzése és értékesítése, az építkezések pedig – újabb mólók, rivák kialakítása, sínek lerakása, lakóházak és középületek építése és fűtése, az utcák átalakítása – óriási mennyiségű fát igényeltek. Ezen felül a bővülő kapacitású gyárak ugyancsak egyre több energiahordozót, illetve gyakran faalapú nyersanyagot használtak fel, a termékek elhelyezése és szállítása pedig mind nagyobb mennyiségű (fa)tároló beszerzését igényelte.⁴⁶ A fa iránti megnövekedett külföldi és belföldi kereslet, valamint a forgalom általános növekedése miatt egyes vállalatok már célzottan a fa specializált feldolgozására és értékesítésére törekedtek, mint például Luigi Ossoinack és Eugen Baccich láda- és hordógyára vagy Fery Nándor⁴⁷ bútorgyára.⁴⁸

A fa később sem vesztett a jelentőségéből. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a képviselőtestület, a Rappresentanza 1871–1919 közötti tagjainak üzleti érdekeltségeit megvizsgálva kitűnik, hogy többségük legalábbis közvetetten érdekelt volt a faüzletben. Soraikban nemcsak fakereskedők, de bútorkészítők, asztalosok, nagyiparosok, gyártulajdonosok vagy a fa szállítását lebonyolító fuvarozók is helyet kaptak.⁴⁹ A faüzlet dimenzióit jól mutatja, hogy a városatyák az 1870-es évektől mindent elkövettek azért, hogy az olcsó, határőrvidéki és boszniai fa forgalmát Ogulinba, majd onnan Fiumébe telerjék és Trieszt dominanciáját ezen a téren megtörjék. Ezért bírt a fiumei városatyák számára óriási jelentőséggel az úgynevezett bosnyák vasútvonal kiépítése. A katonai körök és

⁴⁵ *Denk Árpád*: A magyar tengerészet. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart i. m.

⁴⁶ A faszén előállításra ugyancsak jelentős volumenű volt. A kőszénre áttérés csak fokozatosan valósult meg.

⁴⁷ Eredetileg Pollák.

⁴⁸ *Pelles Márton*: A fiumei kikötő és a magyar kereskedelmi tengerészet fejlődése (1868–1914). Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs. 2020. 104.; *Erdősi F.*: Trieszt–Fiume i. m. 230. Pelles Márton kutatásaiból ismert, hogy a lisztet is Ossoinack gyárának hordóiban exportálták. Erdősi Ferenc munkáiból pedig azt tudjuk, hogy a szőlőkultúrához nélkülözhetetlen hordó és donga a legtöbb kis kikötő legfőbb kiviteli cikkeinek egyike volt.

⁴⁹ A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Rappresentanza 1871–1918 közötti tagnévsorát tartalmazó saját adatbázis alapján. A két testület tagjai között magy volt a személyi átfedés és a rokoni összefonódás, illetve egy-egy személy több ipari és kereskedelmi tevékenységben, üzletben is érdekelt lehetett, így nemcsak vagyalosságok, hanem párhuzamosságok is megfigyelhetők.

Trieszt lobbija miatt ugyan végül a hőn áhított Ogulin–Bihać összeköttetés nem valósult meg,⁵⁰ de a fiumeiek távolabbi területek fái iránti érdeklődése még az első világháború utolsó hónapjaiban sem lankadt. Ezt jelzi, hogy 1918 nyarán a fiumei Heller és Pollák fatermelő cég az ogulini fűrésztelepét a Likani Faipar Rt. égisze alatt részvénytársasággá alakította át, amihez a Magyar Általános Hitelbank fiumei fiókja nyújtott segítséget.⁵¹

Tekintve, hogy a faipar és -kereskedelem fellendítése egybeesett Magyarország közgazdasági törekvéseivel, a fiumeiek egy adott pontig számíthattak a magyar kormányok és egyes pénzintézetek támogatására. A kitűzött célok megvalósítása azonban általában nem ment egyszerűen, mivel az állam és a fiumei elitcsoportok között sosem jött létre teljes és kizárólagos érdekazonosság – ebben a kérdésben sem. Ráadásul a napirendre kerülő ügyek (állami szubvenciók, a vám- és tarifapolitika átalakítása, modern raktárak felállítása, valamint a vasútösszeköttetések) nem ritkán összbirodalmi érdekeket is érintettek, s a közös monarchia prioritásainak a magyar állami szempontokat is alá kellett rendelni.

Falerakatok

Bár a Fiumével foglalkozó kereskedelmi és gazdasági témájú kutatások többsége az adás-vétel aktusára összpontosít, a raktározás ugyanolyan jelentőségű tényezőnek tekinthető, hiszen a fát elszállításáig tárolni, kezelni és őrizni kellett. A tárolás jelentősége abban rejlik, hogy helyes árkezelés mellett a kereskedő a maga javára fordíthatja az áringadozások okozta eltéréseket. A tárolás így pozitívan befolyásolhatja a kereskedelmi tevékenységet, mivel a kereskedő a várakozás és az eladás helyes időzítésével kedvezőbb áron értékesítheti készletét. Az ütemezésre azonban csak azoknak van lehetőségük, akik nincsenek rászorulva portékáik azonnali eladására és költséghatékonyan tudják a termékeiket elhelyezni.⁵² Fiume szűkös térviszonyai miatt ezt csak kevesen mondhatták el magukról akkoriban.

A kérdés jelentőségének természetesen a közvélemény is tudatában volt. Az országgyűlésben, a Rappresentanzában, a Kereskedelmi és Iparkamarában, valamint a korabeli sajtóban sorra jelentek meg azok a vélemények, amelyek a helyhiányból adódó tárolási nehézségeket tartották a várost sújtó egyik legnagyobb csapásnak.⁵³ Általános volt a meggyőződés, hogy a raktározás megoldatlansága

⁵⁰ *Ordasi Á.*: Megy a vonat i. m.

⁵¹ Új részvénytársaság a faszakmában. A Fakereskedelem, 1918. május 8. 2.

⁵² *Glósz József*: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. Bp. 2014.

⁵³ MNL OL K 228 1. d. 1889. 22496/1889. 3. t. (460. a. sz.); MNL OL Z 1610 Magyar Államvasutak Igazgatósága. MÁV Gyűjtemények. 624. d. Fiumei vasút fejlesztése tanulmány (1899); DAR JU 5, 417. d. 4376/1908. (XXIII. 2. 17. a. sz.).

és a tárházak siralmas állapota⁵⁴ a legfőbb akadálya Fiume valódi tengeri empóriává (kereskedelmi központtá) válásának és a közvetítőkereskedelem (transito) proprekereskedelemre⁵⁵ cserélésének. Ezek a dilemmák leginkább a fa esetében kerültek előtérbe, ami részben a fa iránti keresletnek és értéke növekedésének volt köszönhető, részben pedig annak, hogy a fa még feldolgozott formában is nagy fajsúlyú, nehezen mozgatható anyag.

Ezért is jelentett problémát, hogy az első kikötőépítési tervekben a kormány a központi farakodó helyének a pályaudvar melletti területet jelölte ki.⁵⁶ A terület viszonylag alacsony szintkülönbsége és a pályaudvar közelsége ugyan megkönnyítette a faárúk mozgatását, osztályozását és tovább szállítását, ám – ahogyan az 1884. és 1887. évi kikötőépítési anketon is kiderült – az egyre halmozódó készletek elzárták az utakat, a vágányokat, és így torlódásokat, közlekedési fennakadásokat idéztek elő.⁵⁷ A Tengerészeti Hatóság szakértői a következőképpen vázolták a helyzetet: „a fiumei viszonyok kizárják annak lehetőségét, hogy nagyobb fakereskedők rakhelyeket, raktárakat bérelhessenek vagy megszerezhessenek. Ha tehát a fakereskedést megtartani, fejleszteni akarjuk, gondoskodni kell oly területekről, melyek lehető olcsó bérletért bérbe adhatók legyenek, hogy a fa helyben nyerjen oly helyet, hol raktározatható sortírozhatik, hogy a fa szállítása folytonos legyen, s ne legyenek a vasutak a rögtönös nagy faforgalom nyomása alatt. Hiányzanak Fiumében a part közvetlen közelében egyesek vagy nagyobb vállalatok által kibérelhető raktárak, a lakáshiány máris érezhető, s mindezekon csak újabb helyek nyérése által lehet segíteni, s a kikötő fejlesztésénél azokra tekintettel kell lenni.”⁵⁸ A szakértők és egyes miniszterek kizárólag a Rečina partjain fekvő Deltát⁵⁹ és Brajdicát tartották alkalmasnak arra, hogy a központi farakodót befogadják. Véleményüket annak ellenére is fenntartották, hogy – mivel egyik terület egyértelműen nem, a másik pedig csak vitatottan tartozott Fiuméhez – ott a magyar államhatalom nem, vagy csak nagyon korlátozottan és közvetett formában érvényesülhetett.⁶⁰

A Rečina mint határfolyó alapvető tér- és társadalomstrukturáló jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Fiume még a(z) olasz) nevét is a folyóról kapta.

⁵⁴ MNL OL Z 1525 156. d. 90560/1897. XVIII. 188. t. (90560. i. sz.).

⁵⁵ A saját számlára és kockázatra üzött kereskedési forma.

⁵⁶ Képviselőházi irományok, 1869. IX. kötet. 938. 148–149.

⁵⁷ *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 57–58., DAR JU 9. Tengerészeti Hatóság iratai (a továbbiakban: JU 9) 904. d. 172/1884.

⁵⁸ DAR JU 9 904. d. 172/1884.

⁵⁹ A Deltáról részletesebben: *Ordasi Ágnes*: Tértfoglalás. A fiumei(?) Delta megszerzésének stratégiái. Urbs 14. (2019) 47–67.

⁶⁰ Jelentés a Közmunka- és közlekedésügyi m. kir. ministerium 1889. évi költségvetéséhez. Állami költségvetés. 1889. 118–120.

A 19. században a víz erejét kihasználva, malmok és különböző gyárak települtek a partjára, a tésztagyár, a bőrgyár, vagy éppen Adamich 1821-ben alapított Hartera nevű papírzeme.⁶¹ A Rečina kiemelt szerepét a helyi közösség életében az is mutatja, hogy a helybéliek még a századfordulót követően is ott horgonyoztatták kisebb hajóikat, bárkáikat. (Igaz, ebben az is közrejátszott, hogy miután 1891-ben Fiume szabad kikötői státuszát megszüntették, az egyik punto francót⁶² a folyó jobb partján hozták létre, és ott a vámtételeket továbbra is Fiume városa határozhatta meg.)

Áradásaival a Rečina állandó fenyegetést jelentett Fiume és Sušak lakosságára. A folyó szabályozásának gondolata már az 1830-as és 1840-es években megfogalmazódott,⁶³ de a munkálatok csak a horvát korszakban, Fiume és Sušak egyesítését követően kezdődtek meg. Ekkor a Rečina vizét új mederbe terelték, az eredeti ágából pedig egy holt csatornát⁶⁴ hoztak létre. A szabályozás 1855-ben zárult le, amikor a két folyóág között létrejött az az értékes, farakodásra alkalmas sík terület, amit formája után, a görög ábécé negyedik betűjéről Deltának neveztek el. A szabályozással a folyó üledékesedését és valamelyest az árvizek okozta károkat is sikerült mérsékelni, de mivel az Osztrák Kereskedelmi Minisztérium elvi hozzájárulása ellenére a Delta parcelláit nem a fiumei, hanem a buccari-i telekkönyvbe vették fel, újabb disszonanciák jelentkeztek.⁶⁵ Azaz, mikor 1861-ben az alkotmányos viszonyok helyreállításával Fiume a horvát Sušaktól független adminisztratív egység lett,⁶⁶ felmerült a kérdés, hogy a Delta területe felett ki és milyen joggal rendelkezzen? A Rečina régi vagy új medre számít-e a két település határának?⁶⁷

A határ azonosításának problémája az 1868. évi horvát–magyar kiegyezéssel vált igazán fontos kérdéssé, mert Fiume és Sušak ekkor határvárosokká léptek elő. A horvát–magyar nézeteltérések sajátosságaként könyvelhető el, hogy a két fél egyaránt arra törekedett, hogy a Delta hovatartozása körüli nehézségeket magán- és tulajdonjogi problémaként tüntesse fel a nyilvánosság előtt.⁶⁸ A Deltát az

⁶¹ Ez utóbbit 1827-ben Walter Crafton Smith és Charles Meynier vásárolta fel és hozta létre a modern technológiát alkalmazó világhírűvé lett papírgyárát. Az épület a Rečina bal partján, tehát Sušakon épült fel, de hosszas tárgyalások eredményeképpen megállapodás született, hogy adózási szempontból Fiuméhez tartozónak ismerik el.

⁶² Szabad kereskedelmi övezet, szabadkikötő.

⁶³ DAR JU 9. 904. d. 3739/1882. (I. 2-2981/1887. 1882)

⁶⁴ A csatorna korabeli olasz, horvát, illetve magyar megfelelője: Fiumara-canale, Mrtni-kanal, Holt-csatorna.

⁶⁵ MNL OL K 26 Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26) 873. cs. 1910. XXVII. t. 4478/1905. (81. a. sz.) XXV. t.

⁶⁶ DAR JU 9. 904. d. 4860/1891. 17. 27/1891. Fiume 1861-ben közvetlenül császári fennhatóság alá került.

⁶⁷ MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 13312/1898. XXIX. t. (2941. a. sz.) 44.803/IV. KM.

⁶⁸ MNL OL Z 1525 555. d. 153693/1904. XVIII. 188. t. (11573/1905. i. sz.); MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 4478/1905. XXV. t. (81. a. sz.); MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 3211/1906. XXV. t. (290. a. sz.) 66.173/1906. I. a. BM.

1880-as években Zichy Ágost kormányzó, 1897 novemberében Perczel Dezső belügyminiszter, majd 1908-ban Riccardo Zanella parlamenti képviselő, a fiumei Autonóm Párt vezére is Horvát-Szlavónországokhoz (Sušakhoz) tartozó területnek ismerte el.⁶⁹ A források tanúsága szerint azonban egyes hon- és városatyáktól a közjogi terjeszkedés szándéka sem állt távol.

A közjogi kérdéstől való tartózkodás mögött az a józan megfontolás húzódott, hogy a Deltával kapcsolatos dilemmák aktualizálhatták volna a kikötőváros állami hovatartozása körüli vitát, amit az 1883–1884. évi horvátországi tüntetéseket követően a magyar és a horvát kormányok, valamint a fiumei kormányzók egyaránt el akartak kerülni. Ezért a konfliktusok elharapózását megelőzendő, számos alkalommal leszögezték, hogy az „országos határok rendezése csakis törvényhozási úton eszközölhető”.⁷⁰ A tapasztalat szerint a Fiumével kapcsolatos kérdésekben a törvényhozás útjai könnyen tévútra vagy sötét sikátorokba vezethettek. Ám ez az óvatosság sem a magyar, sem a horvát, sem a fiumei érdekelteket nem tartotta vissza attól, hogy ne ragaszkodjanak a saját igazukhoz, a Delta feletti (vélt vagy valós) jogaikhoz, valamint hogy ne vádolják meg a másik felet a közjogi kérdések felbolygatásával.

Horvát részről elsősorban Erazmo Barčić, fiumei és sušaki patrícus neve említhető, aki 1895-ben a horvát szabóban kelt ki a fiumei és magyar határkonceptiók ellen. Kijelentette, hogy a Rečina eredeti ágját, a „Holt Csatornát” kell a határnak tekinteni. Így tehát sem Trsat, sem a Delta nem lehetnek a „corpus separatum” részei, ezért ott nem lehet érvényes a magyar jogrend.⁷¹ Barčić véleménye később sem változott. Pár évvel később Trsat–Sušak község jogügyi képviselőjeként azért tagadta meg a Deltáról a fiumei vágóhídig tervezett vasúti iparvágány létesítése céljából megtartott bejárási jegyzőkönyv aláírását, mert azt a Deltán magyarul vették fel. Szerinte a magyar és fiumei részről kiküldött szakértők ezzel törvénysértést követtek el, mert az 1868. évi törvény értelmében a jegyzőkönyveket mindig a tanácskozásoknak helyet adó terület hivatalos nyelvén kell vezetni. Tekintve – vélekedett Barčić –, hogy Horvátország határa nem a Rečina új medrének közepéig, hanem a „Holt Csatornáig” terjed, a Deltán készült jegyzőkönyv nyelve kizárólag a horvát lehet.⁷² Erre az álláspontra helyezkedtek a horvát bánok, így Khuen-Héderváry Károly, majd Teodor Pejačević is.⁷³

⁶⁹ MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 18762/1897. (3283. a. sz.); Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN), 1906. XX. kötet. 340. országos ülés. 1908. június 5. 22.

⁷⁰ MNL OL Z 1525 555. d. 153693/1904. XVIII. 188. t. (11573/1905. i. sz.).

⁷¹ *Željko Bartulović*: Pravno-Povijestni položaj riječke luke. 985. (<https://bit.ly/3Ev3GEn>, letöltés 2022. aug. 6.)

⁷² MNL OL Z 1525 555. d. 153693/1904. XVIII. 188. t. (11573/1905. i. sz.).

⁷³ MNL OL K 26 873. cs. 1910. 4478/1905. (81. a. sz.); MNL OL K 26 873. cs. 1910. 776/1907. (776. a. sz.) XXVII. t.

Ami a magyar „vádaskodásokat” illeti, itt mindenekelőtt Plósz Sándor igazság-, és Lukács Béla, majd Wekerle Sándor pénzügyminiszterek tiltakozásai hozhatók fel például. Ők azt kifogásolták, hogy 1897-ben a horvát hatóságok a Deltához épített Baross-fakikötő mólóját, hullám- és zárgátját mint Trsat–Sušak községhez tartozó részeket tüntették fel az új telekkönyvi betétek alapjául szolgáló kataszteri térképeken. A miniszterek arra a következtetésre jutottak, hogy a horvátok ezzel nyíltan a Baross-kikötő és annak tartozékai megszerzésére tettek kísérletet. Szerintük e logika mentén a horvátok akár az osztrák határig terjedő egész „fiumei tengerészetet” (sic!) is maguknak követelhetnék volna. A miniszterek megoldásként azt javasolták, hogy a Deltát, a Baross-fakikötőt, valamint a mólókat „vitatott” jelzővel lássák el, s egyúttal vezessék be a fiumei telekkönyvbe – tehát valójában kettős iktatást indítványoztak. Ez végül a bán beleegyezése és tudta nélkül 1902-ben meg is történt,⁷⁴ amiért Trsat–Sušak telekkönyvi pert indított Fiume, a MÁV és a kincstár ellen.⁷⁵

A Rappresentanza és a Kereskedelmi és Iparkamara tagjai természetesen a magyar álláspontot támogatták és számos alkalommal kijelentették, hogy a két állam (és ezáltal Fiume és Sušak) határa nem lehet más, csakis a Rečina új medrének, azaz az élő folyónak a közepe. Tehát ott (lehetőség szerint a fiumei hatóságok közreműködésével) a magyar jogrendnek kell érvényesülnie. A városatyák reakciója valójában nem meglepő. Ők vállalkozásaik számára értékesítendő árut, áruik számára vevőt és rakhelyet, városuk számára pedig farakhelyek feletti jurisdictionális jogot követeltek.⁷⁶

A konfliktusokat súlyosbította, hogy a Delta területe és értéke folyamatosan nőtt a feltöltések miatt:⁷⁷ 1881-ben 0,019152 km²,⁷⁸ 1889-ben már több mint 0,105000 km² volt,⁷⁹ 1902-ben pedig az 1,3 km²-t is meghaladta.⁸⁰ Ezekkel a paraméterekkel a Delta a helyi viszonyok közt tekintélyes méretű területnek számított, hisz Fiume a kerületeivel együttesen sem érte el a 20 km²-t. Az igazi gyarapodás 1888-ban kezdődött, miután szerződést kötöttek a Gregersen G. és fiai,

⁷⁴ MNL OL K 26 873. cs. 1910. 3155/1906. (290. a. sz.) XXV. t.; MNL OL K 26 873. cs. 1910. 2111/1906. XXV. t. (290. a. sz.); MNL OL K 26 873. cs. 1910. 4478/1905. XXV. t. (81. a. sz.). A telekkönyvek mérsékelten voltak alkalmasak arra, hogy viszonyítási pontként szolgáljanak az ügy rendezésében, mivel Magyarországon, Horvátországban és Fiumében is más-más időpontban és eltérő határfokkal vezették (be) őket, továbbá mert magyar és horvát részről egyaránt történtek szabálytalanságok.

⁷⁵ Il terreno del Delta. La Bilancia, 1909. október 4. 3.; Telekkönyvi pör Fiume és Susak között. Az Ujság, 1909. október 1. 8.

⁷⁶ MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 7364/1899. és ad 7364/1899. (5205. a. sz.) XXXI. t.; DAR JU 5. 377. d. 18/1886. ad 8/1881.; Le condizioni al Delta e il memoriale dei datori di lavoro. La Bilancia, 1908. január 18. 2.

⁷⁷ MNL OL Z 1525 263. d. 147789/1899. XVIII. 188. t. (106227. i. sz.).

⁷⁸ DAR JU 5. 377. d. 18/1886. ad 8/1881.

⁷⁹ MNL OL K 228 1. d. 22496/1889. 3. t. (460. a. sz.).

⁸⁰ MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 3155/1906. (290. a. sz.) XXV. t.

valamint a zimonyi Schwarz Ármin és fia társvállalkozókkal a kikötő kibővítésére és a Delta területének feltöltésére.⁸¹ Ezek az építkezések az egész korszakban zajlottak, és a fiumei kormányzó, valamint a horvát bán még 1918 szeptemberében is a kikötő, valamint a Delta bővítéseiről tárgyalt.⁸²

A Delta értékét emelte, hogy nemcsak méreteiben gyarapodott, hanem berendezettségében is, gyorsan nőtt a rajta létesített, egyre jobb minőségű, változatos funkciójú objektumok száma. Egyre több vágány és raktár is létesült,⁸³ 1893-ban pedig befejeződött a hozzá csatolt Baross Gábor-fakikötő kiépítése, ami már az 1888-as évek terveiben is kiemelt célként fogalmazódott meg. A terület és a fakikötő közötti vasúti és közúti összeköttetést modern forgóhidak biztosították.⁸⁴

A Delta feltöltése kifizetődő beruházásnak bizonyult. Már a századfordulón,⁸⁵ de különösen a világháború előestéjén számos fiumei és sušaki – többnyire, de nem kizárólagosan a faüzletben érdekelt – vállalkozó költöztette árukészletét a területre. Így Raimondo L. Bačić, Giovanni Minach, Francesco Padoani, Josip Premrou. Sokuk neve a Kereskedelmi és Iparkamara, a Rappresentanza, de még a Sirius szabadkőműves páholy taglistáiban is szerepel.⁸⁶ A felsorolt vállalkozásokon túl természetesen olyan országos, sőt birodalmi érdekeltséggel rendelkező társaságok is megjelentek itt, mint a Neuberger Bódog és fia, a Società dei Legnami d'Ungheria e Slavonia desposito Gairard, vagy éppen a Heller és Pollak.⁸⁷

A Deltával ellentétben a Brajdica egyértelműen Horvátország integráns részét képezte. A terület a Rečina bal partján, a folyó irányával megegyezően délre, a tengerpartig nyúlt el, és rajta a kezdetektől szőlőt műveltek. Erre utal a neve is, ami magyarul (kis) lugast jelent. A Brajdicát két különálló rész alkotta: a tengerhez közelebb eső „nagy” vagy „alsó”, valamint az északibb fekvésű „kis” vagy „felső” Brajda.⁸⁸ Bizonyára ez utóbbi kicsinyítőképzős, becézett alakját használták a 19. század második harmadától az egész területre. A megkülönböztetésre azért is szükség

⁸¹ *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 60.

⁸² *La Bilancia*, 1918. augusztus 25. 28.

⁸³ MNL OL K 228 67. d. 88451/1893. 2. t. (25717. a. sz.). Paradox, hogy a tárházak és a vágányok is nagy területet igényeltek, ezért egymást akadályozó „riválisok” lettek.

⁸⁴ MNL OL K 228 40. d. 75746/1894. 2. t. (75746. a. sz.); MNL OL K 228 70. d. 1895. 57520/1889. 3. t. (57520. a. sz.); *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 58–59.

⁸⁵ *Edvi Illés Sándor*: A magyar királyi államvasutak és az üzemükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai II. Bp. 1896. 566.

⁸⁶ A páholyt 1915-ig Arthur Steinacker nagymester vezette, aki a Kőolajfinomító- és a Rizsfinomítógyár mellett a Fiumei Építő Rt. igazgatóságában is helyet foglalt, valamint a fiumei faexport iránt nagy érdeklődést tanúsító Magyar Általános Hitelbankhoz tartozó Fiumei Hitelbank (és jogelődje) igazgatói posztját is betöltötte. Steinacker ezáltal 1899-ben a Fatermelő Rt. megalakításában is részt vett.

⁸⁷ A Magyar Szent Korona országai területén üzemben levő távbeszélő-hálózatok előfizetőinek betűrendes névsora 1913. december. Bp. 1913.

⁸⁸ Idézi *Bartulović, Ž.*: Pravno-Povijestni i. m.; *Ivan Mario Šamanić*: Sušacka Brajda i Brajdica. Rijeka 1995. 69–70.; *Radmila Matejčić*: Kako čitati Grad. Rijeka 2007. 328–331.

mutatkozott, mert a fiumei pályaudvar szomszédságában is létezett egy Brajda nevű kis városrész.⁸⁹

A Brajdica 1852-ig a ferences rendi szerzetesek birtokában volt. Ekkor a folyószabályozási munkálatok miatt a császári királyi kincstár megvásárolta. Bár a magyar állam részéről a Brajdica megszerzésének gondolata a Deltával együtt már az 1870-es évek végén felmerült,⁹⁰ az a szándékok ellenére 1885-ben Trsat–Sušak község tulajdonába ment át.⁹¹ A magyar állam azonban nem mondott le arról, hogy befolyását a Brajdicára is kiterjessze. Expanziós szándékának háttérében egyrészt a tengerészeti szolgálat bővülő igényei, a fiumei forgalom fejlődésének gyors üteme⁹² és a raktározási nehézségek álltak,⁹³ másrészt a terület sík felszíne, a tenger viszonylagos sekélyisége, valamint a kedvező elhelyezkedés, ami lehetővé tette a Delta könnyebb – akár vasúttal történő – megközelítését is. A Brajdica használatba vétele a szabadkikötői státusz 1891. évi eltörlésével vált nélkülözhetetlenné, mivel ekkor gondoskodni kellett (egyfajta kompenzációként az elvesztett porto francói jogokért) megfelelő méretű punto francók kialakításáról a lakosság számára.⁹⁴

A feltöltések eredményeképpen a Brajdica 1891-re 45 000 m²-rel gyarapodott, de ahogy a Deltánál is történt, a forgalom fokozódása miatt a munkálatok az 1890-es évek végén sem álltak le.⁹⁵ Ekkorra már világossá vált, hogy a raktározás céljaira Fiumében rendelkezésre álló tér a Delta kibővítésével sem lesz elégséges, különösen, hogy a MÁV egyes építményeit és tereit a Déli Vasút is igénybe vette.⁹⁶

⁸⁹ *Massimo Superina*: Stradario di Fiume. Roma 2015. 23., 83.

⁹⁰ DAR JU 9. 904. d. 3739/1882. (I. 2-2981/1887. 1882),

⁹¹ Fiume és Sušak az ókortól felett szőlőkultúrával, valamint jelentős borkészítési és -kereskedelmi tradíciókkal rendelkezett. Erre utal, hogy a Rečinát a római korban Oeneusról (Eneo), a szőlőművés mitológiai kalüdoni királyról nevezték el. A legenda szerint Dionüszosz, a bor istene neki adta át az első szőlőtökéket, hogy a szőlőművelést elterjessze. Bár a 19. század végére a beözönlő olasz és dalmát borok miatt a helyi szőlőtermesztés jelentősége erősen csökkent, a lakosság életéből nem tűnt el teljesen. A forgalmi statisztikák, kimutatások mellett ezt tanúsítják a sušaki királyi járásbíróshoz benyújtott, illetve az az által keletkeztetett iratok, amelyekben a szőlőhöz és a szőlőműveléshez való „jog” már-már állandóan visszatérő retorikai elemet jelentett, hiszen „a Tengerparton rendszerint minden házban pince is van, mely legalább 3 m mély, világos”. Jellemző példa emellett Luigi Ossoinack nagykereskedő és nagyiparos panasza, miszerint „a Rečina hosszában s annak mindkét partján szőlő ültetvények vannak, amelyek az illetékes hatóságok vétkes mulasztása és tudatlansága következtében a tulajdonosok nagy kárára folyton süllyednek, omlanak a patakba”. MNL OL Z 1525 413. d. 1173/1900. XVIII. 182. t. (1173. i. sz.); MNL OL Z 1525 263. d. 106227/1899. XVIII. 188. t.

⁹² MNL OL K 228 1. d. 1889. 25025/1889. 3. t. (460. a. sz.); MNL OL K 228 1. d. 1889. 5943/1887. 3. t. (1417. a. sz.); MNL OL K 228 67. d. 88451/1893. 2. t. (25717. a. sz.).

⁹³ *Szántó Jakab*: Fiume kikötője és pályaudvara. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 45. (1911) 174.

⁹⁴ MNL OL K 228 1. d. 13280/1889. 3. t. (460. a. sz.). Az állam a punto francók létrehozásával a vámokból származó bevételeinek egy részét átengedte a városnak és a helyi lakoságnak. Épp ezért elhelyezésüket és kiterjedésüket jól át kellett gondolnia.

⁹⁵ MNL OL K 228 67. d. 88451/1893. 2. t. (25717. a. sz.); *Gonda B.*: A magyar tengerészet i. m. 60.

⁹⁶ MNL OL Z 1525 262. d. 13339/1899. XVIII. 188. t. (12080. i. sz.); MNL OL Z 1525 156. d. 162853/1897. XVIII. 188. t. (157720. i. sz.); MNL OL Z 1524 Magyar Államvasutak Igazgatósága.

A Brajdica területe 1914-re elérte a 0,095 km²-t,⁹⁷ de az áru- és kocsiutó-lódás – a fakonjunktúra hullámozását leképezve⁹⁸ – változatlanul kihívást jelentett a kikötő számára. Gyakran előfordult, hogy mivel a faküldeményeket nem tudták időben elhajóztatni, az újabb készletek nem érkezhettek be a fatelepekre.⁹⁹ Ez történt 1893-ban,¹⁰⁰ 1908-ban,¹⁰¹ majd 1911-ben is, amikor a brajdicai vasútállomáson a faküldemények felvételét is szüneteltetni kellett.¹⁰² A fuvarozást lebonyolító vállalkozók ekkor az áruikat a közeli konkurens kikötők (főleg Trieszt) felé irányították, hogy a várakozással járó időkiesést minimalizálják. Az ilyen fennakadások a vállalkozóknak azt sugallták, hogy a fiumei kikötő alkalmatlan funkciójának ellátására, mivel nem képes kifogástalanul kiszolgálni a forgalmat.¹⁰³

Azt, hogy nem egy elszigetelt, helyi problémáról van csupán szó, hanem egy országos érdekeket érintő kérdéstről, jól mutatja, hogy a Delta és a Brajdica forgalmi viszonyait a magyar parlament is tárgyalta.¹⁰⁴ Okkal, hiszen a forgalmi akadályok a közvetlen anyagi károkon kívül komoly presztízavesztést okozhattak, és egyes üzletágak elvesztését is maguk után vonhatták. A nehézségek ellenére a Brajdica feltöltése és hasznosítása nem maradt eredmény nélkül. Egyes nyilvántartások szerint 1914-ben már 42 bérlő,¹⁰⁵ köztük Fiume és Sušak legsikeresebb fakereskedői és építési vállalatai itt tartották fakészleteiket, sőt néhányan irodájukat is ide helyezték át, így Fischer Gyula, Kemény Dezső, Josip Ružička, valamint Descovich & Bačić társasága és a „Faginea“ fakiviteli részvénytársaság is.¹⁰⁶

1908-ban a MÁV arra hivatkozva, hogy a Brajdicát és a Deltát is ő építette ki, elrendelte, hogy ezeken a területeken kizárólag vasúton szállított faanyagokat lehet fogadni és tárolni. Ezzel az intézkedéssel lényegében kiutasították a Fiuméhez közeli novi-i és zenggi erdőségekből tengeren érkező árukat, ami viszont jelentős

Bizalmas jelzésű iratok (a továbbiakban: Z 1524). 42. d. 293166/1914. (136052. i. sz.) 193. t. Emiatt 1897-ben egy, a Brajdica fatelepre vezető külön vágány kialakítására szerződést kötöttek Luigi Pellivel és Benedek Dezsővel, 1910-ben pedig a terület kiszélesítésére a Dávid János és Fia, valamint a Popper Zsigmond-féle vállalatok kaptak megbízást. Dávid cégének anyagi problémái miatt a munkálatokat végül a Brajdicán is a Gregersen-Schwarcz-cég fejezte be.; A Brajdicza farakhely kiegészítésére tervezett feltöltés helyzetrajzát (1897) lásd <https://bit.ly/3gRaZNB>.

⁹⁷ A fiumei fakikötő. Magyar Fakereskedő, 1914. május 14. 3.

⁹⁸ *Oroszi S.*: A dualizmus kori i. m. 92–95.

⁹⁹ KN, 1906. XX. kötet. 340. országos ülés. 1908. június 5. 23.

¹⁰⁰ MNL OL K 228 67. d. 1895. 88451/1893. 2. t. (25717. a. sz.).

¹⁰¹ A M. Kir. Állami Számvevőszék jelentése az államháztartás, államvagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1908. évben szerzett tapasztalatairól. Bp. 1909. 154–155.

¹⁰² Vasuti és Közlekedési Közlöny 42. (1911) 44. sz. 340.

¹⁰³ Considerazione sul problema delle ferrovie bosniache. La Bilancia, 1914. január 3. 3.

¹⁰⁴ KN, 1910. XXVI. kötet. 576. országos ülés. 1915. május 14. 448.; KN, 1910. VIII. kötet. 174. országos ülés. 1911. június 9. 258.

¹⁰⁵ A fiumei fakikötő. Magyar Fakereskedő, 1914. május 14. 3.

¹⁰⁶ A Magyar Szent Korona országai területén üzemben levő távbeszélő-hálózatok előfizetőinek betűrendes névsora 1913. december. Bp. 1913.

károkat okozott a fiumei kereskedőknek. A döntés megnehezítette készleteik elhelyezését és a tengeri faforgalmat automatikusan Triesztbe terelte.¹⁰⁷ A rivális osztrák kereskedőknek kedvezett a lépés, mivel a hatóságok hallgatólagos elnézésével az Isztriából, Kasztuából, Klanából, Feistritzből és Krajnából származó fákat szekérszámra fuvarozhatták be a területre.¹⁰⁸

Noha a fiumei lakosság és a magyar állam képviselői alapvetően farakodóként tekintettek a Brajdicára, és a helyzetrajzokon, térképeken, hivatalos iratokon Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter határozott utasítására így is tüntették fel,¹⁰⁹ mégsem csak erre használták a területet. Többek közt a Brajdicán bérelt telket a Pfau és Társa Konyakgyár, és a Dávid és Fia kikötőépítési vállalat is itt rendezkedett be. A horvát hatóságoknak viszont egészen más célja volt a területtel: már az 1880-as években azt tervezték, hogy ott egy új városrészt, egy modern központot emelnek majd a rohamosan fejlődő Sušak érdekeit szem előtt tartva.¹¹⁰ A Brajdicán így idővel nemcsak vasúti pályaudvart, új raktárakat, köz- és gyűjtőcsatornát, vízvezetékét, tűzrendészeti laktanyát és telefon-, illetve távíróösszeköttetést hoztak létre, hanem korszerű, impozáns bérházakat, pénzintézeteket és közintézményeket is emeltek. A horvát hatóságok centrum-építő szándékát jól példázza, hogy ugyancsak a Brajdica adott helyet a Mate Glavan tervei alapján épített horvát népiskolának, a Hotel Continentálnak, valamint a sušaki közfürdőnek is.¹¹¹ A terület presztízsét bizonyítja, hogy szintén itt épített házat Sušak későbbi polgármestere, Juraj Ružić börgyártulajdonos és nagybirtokos.¹¹²

Kisajátítások

A helyi lakosság, valamint a magyar és a horvát hatóságok is különböző módon viszonyultak a Deltához és a Brajdicához. Mint láthattuk, más-más szándékaik voltak a területekkel, igényeiket pedig eltérő jogcímekre alapozták. Míg a diskurzusban a Delta kapcsán a magán- és tulajdonjogi problémákon kívül közjogi kérdések és a szuverenitás dilemmái is felszínre kerültek – még ha tagadták, és igekeztek is ezt kerülni –, addig a Brajdicánál csak elvétve fordultak elő ilyen esetek. Voltak azonban olyan motívumok, amelyek mindkét terület kapcsán felmerültek. Először is az, hogy a korabeli nemzetépítő célok mellett a Delta és a Brajdica feltöltését és „megszerzését” alapvetően ugyanazok a – jórészt gazdasági

¹⁰⁷ DAR JU 5. 446. d. 7861/1909.; DAR JU 5. 446. d. 8594/1909.

¹⁰⁸ Fakereskedelmünk a tengeren. Magyarország, 1908. november 29. 32.

¹⁰⁹ DAR JU 9. 904. d. 7596/1893.

¹¹⁰ A bán és a horvát tengerpart. A Nemzet, 1885. augusztus 5. 1.

¹¹¹ *Matejčić, R.*: Kako čitati i. m. 272–275., 320–321., 328–331.

¹¹² *Žić, I.*: Kratka povijest i. m. 130.; MNL OL Z 1525 150. d. 103667/1897. XVIII. t. (182. i. sz.).

és műszaki, a városrendezéssel, közlekedés- és vízszabályozással járó – gyakorlati megfontolások és szükségletek indokolták. Másodszor, hogy noha a Delta és a Brajdica kérdése a minisztereket, a fiumei kormányzókat és a horvát bánokat is foglalkoztatta, a változások mindenekelőtt a „kisemberek” egzisztenciális viszonyait befolyásolták. Ez a két tényező világosan megmutatkozik a magyar állam és a fiumei városvezetés „térfogaló” stratégiáiban is, valamint abban, hogy miként próbálták saját céljaiknak megfelelően átformálni az adott területeket.

A terjeszkedés első szakasza 1877-ben kezdődött, mikor a Zágrábi Országos Pénzügyigazgatóság egyes Horvátországhoz tartozó, 1852 óta a császári királyi kincstár tulajdonát képező telkeket felparcellázott és értékesítésre kínálta.¹¹³ Az egész magyar–horvát tengerpartra kiterjedő illetékességénél fogva az árverésen a Tengerészeti Hatóság is részt vett és bejelentette vásárlási szándékát a Delta és a Brajdica eladásra kínált területeire. Trsat–Sušak község – leszögezve, hogy „Horvátországban fekvő állambirtok csak a horvát országgyűlés beleegyezésével adható el” – óvást emelt az eljárás ellen, a szábor mégis hozzájárult a területek eladásához. Az adásvétel 1884-ben történt meg, ám egy cseremegállapodás feltételeként az üzlet kizárólag a Deltát érintette,¹¹⁴ a Brajdica pedig Trsat–Sušak község korlátlan tulajdonába került.¹¹⁵ A horvát hatóságok panaszai a megállapodás ellenére sem szűntek meg.¹¹⁶

A munkálatok csak azután indulhattak meg, hogy 1887-ben Baross Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter utasítására a Tengerészeti Hatóság átengedte a MÁV-nak a Deltát. A miniszter azzal, hogy a Delta tulajdonjogát az egyik alárendelt szervétől a másiknak juttatta, praktikus, stratégiai jelentőségű döntést hozott.¹¹⁷ A Tengerészeti Hatóság illetékessége ugyanis csak tengerészeti és tengerészeti kereskedelmi kérdésekben terjedt ki az egész magyar–horvát tengerpartra. Vagyis a Tengerészeti Hatóságnak a szárazföldi beruházások kivitelezésére

¹¹³ MNL OL K 255 Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok (a továbbiakban: K 255) 156. cs. 7. t. 3600/1877.; MNL OL K 255 172. cs. 7. t. 749/1878. A telkek eladására valószínűleg Horvát–Szlavónország nehéz pénzügyi viszonyai, a közigazgatás fejlődésével és a pénzügyigazgatóságok országos átszervezésével járó többletkiadások, valamint az orosz–török háború nyomán Horvátországba menekülő bosnyákok eltartása okozta pluszkiadások miatt volt szükség.

¹¹⁴ DAR JU 9. 904. d. 3739/1882. (I. 2-2981/1887. 1882); MNL OL K 228 38. d. 1894. 20406/1890. 8. t. (12646. a. sz.).

¹¹⁵ DAR JU 9. 904. d. 1197/1884. 2. t. (1197/1884. I. a. sz. 2. t. 1895.); A bán és a horvát tengerpart. A Nemzet, 1885. augusztus 5. 1.

¹¹⁶ DAR JU 9. 33. d. 843/1884. (933. I. a. sz. 843/84. 5-645. 1882.); MNL OL K 228 7. d. 1891. 29023/1891. 2. t.

¹¹⁷ MNL OL K 228 1. d. 24358/1889. 3. t. (460. a. sz.). Az átadás aktuusa a fiumei kikötő építési hivatalának vonatkozásában is érvényesült, illetve az újabb területek feltöltésével (akár a Brajdicán is) sorra megismétlődött. A kikötőépítést és a MÁV költségeit is 1889-ig a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium, majd annak átszervezését követően a királyi kereskedelemügyi tárca terhére könyvelték el. Állami költségvetés 1890–1915; MNL OL K 228 70. d. 1895. 67615/1889. 3. t. (67613. a. sz.).

– aminek a vasútépítés is számított – nem volt joga. Ezen sokáig az sem segített, hogy a Tengerészeti Hatóság elnöke egyben a fiumei kormányzói méltóságot is betöltötte, és hogy ezáltal a magyar–horvát tengerparton közgazdasági, kereskedelmi és forgalmi (posta, vasút és útépítési) ügyekben is állást foglalhatott. Tudniillik, ezeket a jogköröket csupán a kormányzói tanács felállításáról szóló 1901. évi IX. tc. 2435/M. E. sz. a. végrehajtási rendelete adta meg a kormányzó számára.¹¹⁸

1887-ben a magyar kormányzat elsősorban az 1881. évi kisajátítási törvényben (1881:XLI. tc.)¹¹⁹ foglalt jogosultságokkal felruházott MÁV-ra számíthatott abban, hogy a Deltán és a hozzá épített Baross-kikötőn, valamint a Brajdicán nagyobb volumenű beruházásokat hajtson végre, és ott a teret elképzeléseinek megfelelően alakítsa. Ezt a törvény 92.§-a tette lehetővé, amelynek értelmében a MÁV a „közérdekre” hivatkozva a magyar korona összes országának területén kisajátításokat kezdeményezhetett.¹²⁰ Az eredmény nem maradt el: az esetleges közjogi súrlódásokra okot adó kérdéseket megkerülve, a Deltát mint a fiumei pályaudvar kiegészítő részét képező farakhelyet rögzítették az államvasúti tulajdonok között a Fiume–Károlyvárosi vonal telekkönyvében.¹²¹ A módszer sikeréről tanúskodik, hogy a Tengerészeti Hatóság és a MÁV az újonnan feltöltött területeknél, a Baross-kikötőnél, illetve a Brajdicánál is hasonlóképp járt el.¹²²

A magyar állam érdekeltségébe tartozó intézmények „behatozásával” és a tér átstrukturálásával nemcsak a horvát hatóságok és Trsat–Sušak község, de magánemberek – köztük fakereskedők – érdekei is sérültek. Ez jogi, materiális vagy éppen pénzügyi téren, de többnyire együttesen következett be. A kisajátítások ráadásul nemcsak a Deltát és a Brajdicát érintették, de a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó területeket is. Példának okáért, annak érdekében, hogy a vasút Buccariból közvetlenül, a hegyen való átkelés nélkül a Brajdicára vagy a Deltára érkezhessen, a MÁV Trsat–Sušak határában 1823 m hosszúságban egy köralagutat hozott létre.¹²³ Az ezzel járó kisajátítások azokra a területekre is kiterjedtek,

¹¹⁸ Rendeletek Tára, 1901. 1901. évi 2435. M. E. sz. 351–353.; DAR JU 5. 377. d. 317./1902. I- 2. (278. a. sz.).

¹¹⁹ Az 1881. évi kisajátítási törvény újdonsága volt, hogy nemcsak vállalatok létesítése céljából engedélyezte a kisajátítást, de azok nagybővítése és célszerűbb berendezése érdekében is lehetővé tette az eljárás lebonyolítását. *Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1836–1881). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* 24. (1977) 3. sz. 35.

¹²⁰ 1881. évi XLI. tc.

¹²¹ MNL OL K 228 1. d. 160/1889. 3. t. (460. a. sz.); DAR JU 9. 905. d. 4730/1890. (4730/1890. 2-3413. 1882.); DAR JU 9. 905. d. 5328/1890. (5328/1890. 2-3413. 1882.).

¹²² Állami költségvetés a Magyar Korona országai részére az 1891. évre. Jelentés a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium. 1891. évi költségvetéséhez. Bp. 1890. 144.; MNL OL Z 1525 155. d. 140331/1896. XVIII/188. t. (92901. i. sz.).

¹²³ A magyar tengerészet és Fiume. Vasúti és Közlekedési Közlöny 37. (1906) 8. sz. 94.; A brajdicai alagút. Műszaki Hetilap, 1899. 15. sz. 125.; A fiumei kikötő. Magyar Fakereskedő, 1914. május 14. 3.

ahol egyes fumei és sušaki városatyák birtokai, villái feküdtek, valamint ahol a jórészt szőlőműveléssel foglalkozó horvát nép élt.¹²⁴ Csupán ennek ismeretében válik érthetővé, hogy mi a közös Anselmo Medanich Deltán berendezett farakodóként használt telekbérlete megszüntetésében,¹²⁵ a magyar kormány intézkedéseit egyébként lelkesen pártoló, a kereskedelmi és iparkamara alelnöki tisztségét betöltő lovag, Luigi Cosulich kisajátítási perében,¹²⁶ a brajdicai háza határait féltő Juraj Ružić ügyében,¹²⁷ valamint a kiszáradt fáját és lakhatatlanná vált otthonát sirató Anne Vitas és a házfalának megrepedése miatt bírósági eljárást indító Božo Sović követeléseiben.

A vasútépítés, illetve a kikötői munkálatok alapjaiban forgatták fel az érintett magánszemélyek egzisztenciális, pénzügyi és tulajdonjogi viszonyait. Bár a 1881. évi törvény a MÁV-ot a kisajátítás, valamint a bekövetkező értékcsökkenés után kárpótlás megfizetésére kötelezte,¹²⁸ a korábbi bérlőknek máshol, más feltételekkel – egyelőre az építési övezetté váló Deltán és a Brajdicán kívül – kellett boldogulást találniuk. Ráadásul, amint Anselmo Medanich kérelme is bizonyítja, a költözködés a nagyobb fakészlettel rendelkező bérlőknek valódi kihívást jelenthetett a megfelelő alternatív terek hiánya és a szűkös határidő miatt is.¹²⁹ De a birtoktulajdonosok sem lehettek mindig elégedettek. A becslőbizottság által meghatározott kártérítési összeg gyakran akkor sem érte el a tulajdonosok által korrektnek tartott értéket, ha azt piaci áron felül állapították meg. Ez a kisajátító és a tulajdonosok közti alkudozáshoz vezetett, mivel a birtokosok az árak felsrófolásában, a MÁV pedig azok letörésében volt érdekelt. A nyílt alkudozás mellett egyik féltől sem álltak távol az „ügyeskedések”. A birtoktulajdonosok például túlbecsülték telkeik és ingatlanaik árát, és a károkat, a várható vagy bekövetkezendő értékcsökkenést felnagyították. (Arra is volt példa, ahogy Henrik Sach ügyvéd Andrea Dukić jogait védő felszólalásából kiderül, hogy az értékmegállapítás alapjául szolgáló mértékek nem egyeztek a helyben használatos egységekkel: „A Tengervidéken ugyanis, különösen pedig Sušakon az ingatlanok megvétele nem négyzetölben, hanem m²-ként történik.”)¹³⁰ A tulajdonosok gyakran hivatkoztak a szőlőikre, a kertjeikre, a megélhetésüket biztosító tevékenységeikre, a vasút kiépítésével járó

¹²⁴ Az adott vasútvonal vezetésének a nemzetiségi kérdés szempontjából történő vizsgálata még várat magára.

¹²⁵ DAR JU 9. 907. d. 2302/1889. (IV. a. sz. 2302/89. 5. 1882).

¹²⁶ MNL OL Z 1525 413. d. 1173/1900. XVIII. 182. t. (1173. i. sz.); DAR JU 5. 43. d. 81/1914. Cosulich 1910-tól a Kamara elnöki posztját is betöltötte.

¹²⁷ MNL OL Z 1525 150. d. 103667/1897. XVIII. t. (182. i. sz.).

¹²⁸ 1881. évi XLI. tc., *Ruszoly J.*: A kisajátítás törvényi i. m. 3–40.

¹²⁹ DAR JU 9. 33. d. 2731/1884. (2731/84.5-645. II. a. sz. 1882.).

¹³⁰ MNL OL Z 1525 413. d. 7158/1898. XVIII. 182. t. (5662. i. sz.).

füstre,¹³¹ a tűzveszélyre, a természeti környezetben beállott változásokra, így a vízfolyási viszonyok módosulására vagy a földcsuszamlásokra. Mindezekre jó példa Sović ügye is, de főleg Anne Vitas sikeres fellépése. Az asszony telkét eredetileg nem érintette ugyan a MÁV kihalásának terve, panaszleveleivel azonban sikerült elérnie, hogy a vállalat tekintélyes kárpótlási díj fejében kisajátítsa a Brajdicára vezető alagút építkezése miatt lakhatatlanná vált kis viskóját.¹³²

Érdemes megemlíteni Luigi Cosulichnak a Sušak községhez tartozó Podpečinén fekvő birtokaiért folytatott küzdelmét is, mert az eset világosan szemlélteti, hogy az ingatlanok értékmegállapítását és a kártérítés összegének megítélését sem jellemezte feltétlenül a tárgyilagosság. A történet azért is példaértékű, mert megmutatja, hogy a játszmák már a felméréseket végző és ellenőrző mérnökök kiválasztásánál megkezdődtek. Így Kain Ábel, a MÁV Építő felügyelőségének vezetője mindent elkövetett azért, hogy Ante Marjanović sušaki járásbíró a helyi viszonyokat ismerő, de a fiumei személyi és üzleti összefonódásoktól magát kellően távol tartó Adolf Seifert, Modrus–Fiume vármegye ogulini főmérnökét bízta meg Cosulich birtokának felméréseivel. Marjanović végül az egyik beosztottját, Josip Doljakot jelölte ki erre a feladatra, ami Kainban kétséget ébresztett a járási hatósági mérnök részrehajlásból való mentességét illetően.¹³³ Kain aggályai azonban alaptalannak bizonyultak. Doljak felmérései kedvező eredményt hoztak a MÁV-nak, mivel Napoleone Keler építésszel egyetértve a kisajátítandó ingatlanok négyzetméterét csupán 10 Ft-ra, a telkekét 3-4 Ft-ra becsülte. Ez az összeg jóval alacsonyabb volt annál, mint amit Carlo Conighi építészmérnök, a helyi Kereskedelmi és Iparkamara tagja megállapított, Cosulich érdekeit képviselve.¹³⁴ Mindazonáltal, bár a MÁV Igazgatósága elismerte, hogy „eme szakértők sokkal alaposabban és lelkiismeretesebben fogtak feladatuk megoldásához, mint a korábbi szakértők többsége, nevezetesen Zamattio Jakab és Randich János, akik minden szakértelem nélkül, légből kapott üres számokat terjesztettek a bíróság elé”,¹³⁵ még Doljak és Keler eredményeit is túlzónak találta.¹³⁶ A történetet színesíti, hogy Conighi még Cosulich egykori hajógyárának aktív iparvállalatként való feltüntetésével is megpróbálkozott a nagyobb kárpótlás reményében. A bíróság azonban igazoltnak látta, hogy a vállalat 1879-től nem üzemelt, illetve kijelentette: „Egyébként köztudomású tény, hogy 1883 óta a Fiume kerületéhez

¹³¹ MNL OL Z 1525 413. d. 81420/1898. XVIII. 182. t. (5662. i. sz.).

¹³² MNL OL Z 1525 413. d. 53147/1900. XVIII. 182. t. (1173. i. sz.).

¹³³ MNL OL Z 1525 413. d. 55908/1899. XVIII. 182. t. (7399. i. sz.).

¹³⁴ Az eset azért is figyelemre méltó, mert az autonomista, később irredenta eszmékkel szimpatizáló Conighi és a magyar kormányt pártoló Cosulich a politikai életben teljesen eltérő irányvonalat követtek.

¹³⁵ MNL OL Z 1525 413. d. 80696/1900. XVIII. 182. t. (1173. i. sz.).

¹³⁶ Uo.

tartozó hajótelepek működésüket beszüntették és a Bergurdi hajóépítő telepnek 1893. évben történt létesítéséig a fiumei tengerészeti kerületben semmiféle hajógyár vagy hajóépítőtelep nem volt működésben.¹³⁷

A Delta és a Brajdica kapcsán más jellegű visszaélések is történtek, amelyek következtében a farakhelyek a „bűn negyedeként” jelentek meg a helyi lakosság mentális térképén. Ehhez a rozzant, az árvizek és esőzések miatt gyorsan korhadó padlózatú, ideiglenes tárházként használt tűzveszélyes fabarakkok és a környéken hemzsegó patkányok látványa is hozzájárult.¹³⁸ 1902-ben Szapáry László fiumei kormányzó is úgy vélekedett, hogy a Delta nem más, mint a Fiuméből kiutasított munkanélküli egyének gyülekezőhelye. Ahogy a rendőri beszámolók, a Kereskedelmi és Iparkamarához, valamint a kormányzóhoz benyújtott panaszok is mutatják, a Deltán és a Brajdicán rendszeresek voltak a lopások, a közbirtokháborítások, az ittas állapotban elkövetett randalírozások, a fizikai atrocitások,¹³⁹ valamint a tüzesetek és a vasúti szerelvények tolatásával járó szerencsétlenségek.¹⁴⁰

A Delta és a Brajdica negatív megítélése egyfelől abból fakadt, hogy rendeltetésüknél, illetve a vasúti pályaudvar és a kikötő közelségénél fogva vonzották a kétes egzisztenciájú személyeket. Másfelől kérdéses jogállásuk miatt nem volt egyértelmű, hogy területükön melyik hatóság gyakorolhatja a jurisdictionális jogot, tehát kinek a kötelessége a közrend helyreállításáról, megőrzéséről, valamint a vagyon- és közbiztonságról gondoskodni és mindezek költségeit viselni.¹⁴¹ A hatásköri és illetékességi tisztázatlanságok egy-egy bűn- vagy baleset tárgyalását és elintézését évekre megakaszthatták vagy meg is akadályozhatták,¹⁴² akkor is, ha a horvát, a magyar és a fiumei hatóságok és kereskedők általános érdeke ugyanaz volt: a köz- és vagyonbiztonság szavatolása, mert ezek hiánya a kereskedők igényeinek kielégítését s így Fiume hírnevét veszélyeztette.¹⁴³

A közbiztonság hiányosságai leginkább a faüzlettel és kivitellel foglalkozókat sújtották. Silvio Premuda például a raktárából származó faanyagot a brajdicai Hotel Continental pincéjében találta meg, bútormunkára előkészítve,¹⁴⁴

¹³⁷ MNL OL Z 1525 413. d. 1173/1900. XVIII. 182. t. (1173. i. sz.).

¹³⁸ MNL OL Z 1525 156. d. 90560/1897. XVIII. 188. t. (90560. i. sz.).

¹³⁹ DAR JU 5. 377. d. 317/1902. I-2. (278. a. sz.).

¹⁴⁰ MNL OL Z 1524 34. d. 179966/1898. (V/47. tsz. 136088/1899. a. sz.).

¹⁴¹ *Ordasi Ágnes*: Határozott igenek és határozott nemek. A fiumei határrendőrség felállításának dilemmái. Határ, határhelyzet, határlépés. Szerk. Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 34.) Bp. 2022. 295–308. A felügyeletet a kikötőben a Tengerészeti Hatóság Révhiatala alá tartozó révrendőrség, majd a MÁV és a fiumei városi tanács 1901. évi egyezsége értelmében a fiumei rendőrség látta el. A Deltán és a Brajdicán pedig a MÁV örökülönítménye szolgált, inkább kevesebb, mint több sikerrel.

¹⁴² MNL OL K 26 873. cs. 1910. XXVII. t. 13312/1898. XXIX. t. (2941. a. sz.).

¹⁴³ *Ordasi Á.*: Térfoglalás i. m. 47–67.

¹⁴⁴ DAR JU 5. 377. d. 342/1908. I-2. (9. a. sz.).

Fischman Mór, a Lord és Társa cég ügyvivője pedig maga vett egy tolvajt üldözőbe, aki fényes nappal pallóval a vállán a Gairard fatársaság felé haladt. A helyzet tarthatatlanságát fokozta, hogy a lopásokban a fuvarozásnál alkalmazott egyének és a faterületeken dolgozó munkások családtagjai is részt vettek. Az asszonyok a fákat letördelve nyalábszámra hordták el éjjelente,¹⁴⁵ a kisebb ágakat pedig délben, kosaraikban vitték el, miután férjüknek ebédet hoztak.¹⁴⁶

Ezek a kihágások és bűncselekmények 1908-ra oda vezettek, hogy Arthur Steinacker a Fiumei Kereskedők és Iparosok Egyesületének elnökeként a kormányzót a fiumei fakereskedők tönkremenetelére és a faüzlet elvesztésének veszélyére figyelmeztette: „Ugyanis nem kevesebbről van szó, mint az élet és vagyon biztonságáról. Az óriási fakészletek, melyek a Deltán felhalmozva vannak, átlag 6-10.000.000 korona értéket képviselnek. [...] Ha pedig várakozásunk ellenére, alázatos kérelmünk nem részesülne olyan méltatásban, mint azt a veszélyeztetett érdekek megkövetelik, miután az eddigi állapotokban való továbbsínylódásra csupán a kisebb cégek lehetnek kárhozhatóak, melyek inkább vannak a röghöz kötve – a tőkeképes öntudatos fakereskedők azonban kényszerítve lesznek a forgalmi versenyzésnek kínálta alkalmakkal élni – Fiume már erre sok példát szolgáltatott és még szolgáltat – és oly piacra tenni át működésük terét, hol nem gördülnek olyan akadályok útjukba, melyek az egyesek tevékenységét, munkaerejét és képességeit bénítják, mint itt, hol az egyes kereskedő, magában véve teljesen tehetetlenné válik.”¹⁴⁷

Steinacker véleményét a Kereskedelmi és Iparkamara alelnökeként Luigi Cosulich is osztotta és a kikötőváros elkeserítő köz- és vagyonbiztonsági viszonyainak javítását szorgalmazta.¹⁴⁸ Bár az érdekeltek éveken át tartó panaszkodásának orvoslására a horvát, a magyar és a fiumei hatóságok részéről is történtek lépések, átütő eredményeket nem értek el.¹⁴⁹ Annak ellenére sem, hogy a világháború alatt a fa ára és értéke sokszorosára növekedett, amivel együtt a biztonsági szempontok még relevánsabbá váltak. Hiszen, ahogy a Minach és Társa fakereskedő cég felmentési kérelmei is tanúsítják, a katonai behívások és az első világháború okozta általános gazdasági nehézségek miatt „a fakereskedelemben a háború ideje alatt egyáltalában nagy pangás állott be, hogy faszállítmányok alig érkeznek Fiumébe”.¹⁵⁰ A fakitermelés és a fahiány pedig nemcsak az adott cégekre nézve jelentett veszteséget, de a katonaság és a Földművelésügyi Minisztérium érdekeit is veszélyeztette.¹⁵¹

¹⁴⁵ DAR JU 5. 377. d. ad 342/1908. I- 2. (9. a. sz.).

¹⁴⁶ DAR JU 5. 377. d. 3358/1906. I-2. (384. a. sz.) 154605/E. IV. sz. a.

¹⁴⁷ DAR JU 5. 377. d. ad 342/1908. I- 2. (9. a. sz.).

¹⁴⁸ DAR JU 5. 377. d. 6226/1910. 1897. sz.

¹⁴⁹ *Ordasi Á.*: Határozott igenek i. m. 295–308.

¹⁵⁰ DAR JU 5. 53. d. 1945/1915.

¹⁵¹ DAR JU 5. 54. d. 27/1916.

Pár évvel később, az impériumváltások éveiben a Delta, a Baross-kikötő és a Brajdica helyzete már nem elsősorban a fakereskedők portékáinak védelme kapcsán került napirendre, hanem azért, mert a Fiume-probléma immár nemzetközi szintre emelkedett azzal, hogy tisztázni kellett, meddig terjed a délszláv állam, és hol húzódik az Olasz Királyság határa.¹⁵² A folyamatos feszültséget generáló kérdés csak 1947-ben oldódott meg Fiume és Sušak jugoszláv fennhatóság alatt történt egyesítésével.¹⁵³

Összegzés

1868-ban Fiume ismét magyar fennhatóság alá került, ami új fejezetet nyitott a város életében. A változások közül az egyik leglényegesebbnek tekinthető, hogy Fiume a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosává válva jelentős állami ambíciók keresztmetszetében találta magát, ami közigazgatási, politikai, társadalmi és gazdasági téren egyaránt éreztette a hatását. A kiemelt szerep azonban nemcsak táguló perspektívákat, de fokozódó, több oldalról megfogalmazott elvárásokat is maga után vont, amelyeknek a város csak nehezen vagy egyáltalán nem tudott megfelelni.

A Fiume fejlődésével járó kihívások a helyi társadalom egyik legfontosabb megélhetési forrását, a faüzletet sem hagyták érintetlenül. Az urbanizáció, a növekvő népesség, az építkezések, valamint a külföldi kereskedelmi partnerek igényei miatt számottevően nőtt a fa iránti kereslet, miközben az intenzív kitermelés következtében a közeli erdők faállománya látványosan csökkent. Ezáltal a fa beszerzése egyre távolabbi területekről, gyakran csak a faüzletben ugyancsak érdekelt magyar állam segítségével valósulhatott meg.

Mindazonáltal a fának nemcsak a kitermeléséről, beszerzéséről és feldolgozásáról kellett gondoskodni, hanem a szállítás megkezdéséig annak tárolásáról, kezeléséről és őrzéséről is. Valójában a raktározás az egész (fa)üzlet egyik kulcsát jelentette, hiszen megoldatlansága a normális üzletmenet elé is komoly akadályokat gördített volna. Magától értetődik, hogy a probléma megoldása az alig 19,57 km²-es, a Karszt-hegység és az Adria közé fizikailag beszorított, közjogilag a szomszédjaitól államhatárokkal elválasztott kikötővárosban vitális kérdést jelentett.

A kihívás a városi elitcsoportokat és az államot egyaránt lépésekre sarkallta. Ezek leglátványosabban a vitatott hovatartozású Deltán és az egyértelműen Horvátország integráns részének számító Brajdicán farakhelyek megszerzésére,

¹⁵² *Attilio Depoli*: Il confine orientale di Fiume e la questione del Delta della Fiumara. Fiume 1921.; *Bartulović, Ž.*: Pravno-Povijestni i. m.

¹⁵³ *Lidija Butković Mićin*: The Development of the Delta and Brajdica Areas in Post-WWII Rijeka: Between Vision and Reality. Serbian Architectural Journal 8. (2016) 2. sz. 275–294.

bővítésére és saját szempontú használatba vételére irányuló intézkedésekben nyilvánultak meg. Ebben a szükség motiválta „expanzióban” kiemelt szerep hárult a Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti Kormányzóságra, valamint a kereskedelemügyi miniszter alá tartozó Tengerészeti Hatóságra és az 1881-es kisajátítási törvény jogosultságaival felruházott MÁV-ra. Ez utóbbira mint a fizikai és jogi határokat átszelni képes „aduász”-ra. A területek kisajátítása elől ugyanis senki sem mentesülhetett, akinek a birtokai vagy bérletei a terjeszkedő MÁV útjába estek.

Bár az erő és a befolyás a MÁV és az állam oldalán álltak, olykor az is megesezt, hogy a kisajátításban egyes magánemberek is megtalálták a számításukat. Miként Anne Vitas példája mutatja, kellő nagyságú kompenzáció ellenében akár még kezdeményezőként is felléphettek. Telkeik önkéntes felajánlásával pedig közvetve-közvetlenül hozzájárultak ahhoz, hogy a vasút minél könnyebben elérje farakományait a Brajdicát és a Deltát. Mindezen tényezők nélkül aligha lett volna lehetséges, hogy – a stagnálások, visszaesések dacára is – Fiume még a világháború alatt is megőrizte érdekelttségét a faüzletben.

THE IMPACT OF TIMBER INDUSTRY AND TIMBER TRADE ON THE URBAN SPACE IN FIUME BETWEEN 1867 AND 1918

By Ágnes Ordasi

SUMMARY

From the second half of the nineteenth century Fiume witnessed hitherto unseen changes which, by the years preceding World War I, had resulted in the city's emergence as the tenth largest seaport of Europe. The paper explores this process of transformation, as well its rhythm and its influence on the urban space, through the analysis of one of the major occupations of the local population, timber trade. On the one hand, it examines the changing role of timber trade in the economic, social and political life of Fiume after 1867. On the other hand, it explores the relationship of the groups concerned to the various, direct and indirect initiatives by which the state tried to promote the export of timber. These involved the regulation of the use of the surrounding forests, the forestation of barren mountains, the changing infrastructural conditions, and various legal and administrative measures that deeply influenced the subsistence of the population „living on timber”. For timber not only had to be extracted or otherwise gained, but also transported and – what is even more important – stored until it could be marketed or used. Consequently, in a city-port with an urban area of barely 20 square kilometres, and unfavourable soil conditions, the problem of storage posed a huge challenge.

A BUDAPESTI SERTÉSHIZLALÁS ÉS -KERESKEDELEM TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

A városi lakosság ételmeiszer-ellátásában a megfelelő mennyiségű és minőségű hús biztosítása mindig elsőrendű kérdés volt.¹ A mennyiségről az évszázados múlt-ra visszatekintő helyi vásárok gondoskodtak, míg a minőség ellenőrzését, főként közegészségügyi okokból, a hatóságok vállalták magukra. A dualizmus utolsó évtizedeiben már az állam és a városi autonómia is törekedett a piaci folyamatok finom irányítására. Ennek eredményeként az érzékelhető húsáremelkedés ellenszereit kereső főváros² szembe került az inkább a kivitelre termelő mezőgazdaságot támogató (ezáltal a városi lakosság ételmezésére negatívan ható)³ kormányzati gazdaságpolitikával. Eközben a sertéskereskedelmet is folytató kőbányai hizlalók mint állam az államban, speciális feladatot töltöttek be Budapest húskereskedelmi rendszerében. A tanulmány azt a szövevényes és elágazásokban bővelkedő utat mutatja be, amit a hatóság járt be a lakosság húsellátásának javítása érdekében az adminisztratív intézkedésektől az ágazatban való konkrét szerepvállalásig.⁴

A sertéskereskedelem és -hizlalás múltja

Az 1700-as évek első felében Pesten és Budán a sertéseket leginkább zsírjuk miatt tartották, a zsírsertések húsa kevésbé volt népszerű. A hatóságok már ekkor hangsúlyt helyeztek a közegészségügyi érdekek biztosítására, és megtiltották a disznók pocsolóházakban dagonyáztatását, a mészárosoknak pedig tilos volt a sertéshús kimérése, azzal ugyanis egy önálló iparág képviselői, a hentesek foglalkoztak.⁵ A 18. század végén tovább szigorítottak a feltételeken, amikor Pest város tanácsa elrendelte, hogy a sertéskereskedők az óljaikat a városi lakóházak közeléből a mai

* A tanulmány az NKFIH 137612 FK-21. számú projekt keretében a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében folytatott kutatásaim eredményeként született.

¹ A korabeli szóhasználat a hús elnevezésén egyaránt értette a marha- és a sertéshúst. Az állatok értékesítése és feldolgozása szempontjából ugyanakkor a két húsféleségre települő kereskedelmi és ipari tevékenység térben, időben és szerkezetiileg is elkülönült egymástól. A marhavásár és vágóhíd berendezésére például már 1872-ben sor került, az ugyancsak nagy fejlődést ígérő sertésvásár és vágóhíd viszont – hosszú tervezési folyamatot követően – csak 1902-re készült el.

² A témáról bővebben lásd *Umbrai Laura: Miért lett lómészáros a főváros? Budapest húsellátási problémái a 20. század elején. Századok 156. (2022) 739–762.*

³ *Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs 2009. 412.

⁴ A főváros, város, Budapest elnevezésén az önkormányzat szervét értem.

⁵ *Kőrösi József: Pestvárosi statisztikai évkönyv. Sz.K. Pestvárosi Statisztikai Hivatalának Közleményei.* 7. kötet. Bp. 1873. 302–303.

Népszínház utca környékére, a Hatvani vámvonalon kívüli mezősegre helyezték át.⁶ Innen azután a kereskedelmi sertés szállástelep 1819-ben a Gyálai/Gyáli út és az Üllői úti Sertés tavak közötti térségbe költözött át. Ez nagyjából a mai Népligettől délre az Üllői és a Soroksári út között fekvő régi, Gyepnek nevezett Lóversenytér mellett helyezkedett el. A szállástelepeknek a városközponthoz viszonylag közeli kialakítása azért is volt ekkor még szükséges, mert vasút hiányában lábön történt a sertések beszállítása, ami jelentős súlyvesztéssel járt.⁷

A 19. század második felére a vasútnak köszönhetően már nemcsak a távolabbi sertésenyésztő vidékek nyertek közvetlen összeköttetést Pesttel, hanem a sertések külföldi értékesítése is könnyebbé vált. A hizlalók 1854-ben az akkor kiépített kőbányai állomás közelében, a vasútvonal bal oldalán elhelyezkedő mai Kőbányai, illetve a folytatásában elterülő Kápolna, Jászberényi és Alsóvaspálya utcák mentén vásároltak területet, és ott állították fel a szállásokat. Ez volt az első hizlalótelep Kőbányán, amely utóbb (a kitűnő vasúti összeköttetésnek köszönhetően) Ausztriával, Németországgal és a dunai fejedelemségekkel is nagyarányú kereskedelmet folytatva nemzetközi jelentőségre tett szert.⁸ Az 1850-es évek végén azonban a város a közegészségügyi és köztisztasági problémák miatt, valamint a helyi szőlő- és nyaralótulajdonosok panaszára, jelentős anyagi áldozatok árán megváltotta az iparjogukra hivatkozó tulajdonosoktól a telkeket, és 1858-ban egy újabb (szintén kőbányai) telepet jelölt ki számukra.⁹

A külföldi piacok szerzése, illetőleg az ottani igényeknek megfelelő sertésenyésztési gyakorlatok meghonosítása érdekében 1869-ben megalakult az Első Magyar Sertéshizlaló Részvénytársaság, amely olyan eredményes tevékenységet folytatott, hogy Kőbánya az egyre domináló amerikai és orosz, sőt a mind tudatosabban fejlesztett német versenytársakkal szemben is meg tudta őrizni vezető szerepét a sertéskereskedelemben.¹⁰ A sertéstelep jelentőségét az állam mellett természetesen a főváros is felismerte, és annak fejlődését maga is támogatta további

⁶ Uo.

⁷ Előterjesztés a X. ker. kőbányai sertés szállástelkekre bekebelezett tulajdonjogi korlátozás föloldása ügyében, Fővárosi Közlöny, 1912. február 2. Melléklet 1.; *Dr. Bodor Antal*: Budapest mezőgazdasága. Statisztikai Közlemények. 65/2. kötet. Bp. 1931. 48. Bodor az adatait *Dausz Gyula*: Kőbánya története című művéből veszi, amelyre egyébként több, a témával foglalkozó leírás is nagyban támaszkodik.

⁸ Az első szállástelepet Schreyer András alapította, aki később jelentős kapcsolatot épített ki Németország és Bulgária irányában. Kőbánya ügye a pénzügyi bizottság előtt – Hock János kőbányai bizottsági tag hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1912. február 27. 718.

⁹ A 70 holdas, városi tulajdonú terület a kőbányai (akkor még csak) szekérút, a Pest–Szolnok vasútvonal, az összekötő vasút, valamint a ceglédi (akkor még gyömrői) szekérút között feküdt. Kőbánya ügye a pénzügyi bizottság előtt – Hock János kőbányai bizottsági tag hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1912. február 27. 718.

¹⁰ Előterjesztés a X. ker. kőbányai sertés szállástelkekre bekebelezett tulajdonjogi korlátozás föloldása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1912. február 2. Melléklet 3.

parcellák eladásával és a városban található többi hizlalda idecsoportosításával. Az 1870-es évek elejére (a Kőbányán hizlalt, illetve csak eladásra ide szállított állatokat együttesen számolva) a telep forgalma már elérte az évi 1 millió sertést.¹¹ 1877-ben egészen az Üllői útig bővítették ki a telepet, így az alkalmassá vált már 180 000 sertés egyidejű befogadására.¹² A budapestiek húsigénye szempontjából is megkerülhetetlen feladatot ellátó kőbányai sertéstelep profiljában a helyi lakosság élelmezésének biztosítása csak marginális szerepet töltött be.¹³ Az eladási helyként is működő hizlaldákban azonban a helyi fogyasztó számára vásárló hentes mester is az exportárat fizette ki az állatokért.

Kőbányának különleges státusza volt a fővároson belül. Az 1888. évi VII. tc. 11.§-a értelmében a telep a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt állt, aki, mint legfőbb állategészségügyi és állategészségrendőri hatóság, maga szabta meg az állatforgalom lebonyolításának feltételeit a kőbányai piacon. 1893-ban aztán életbe lépett Kőbányán az állami állategészségügyi rendtartás, ami súlyosan sértegte Budapest önrendelkezési jogát, mivel addig a város egyedül látta el ott az állategészségügyi felügyeletet.¹⁴

A sertésvész és gazdasági következményei

A kőbányai hizlaldák felfutásának a korábban hazánkban teljesen ismeretlen sertéspetis vetett véget, amelynek első jeleit 1895. április 22-én regisztrálták. A telepen négy hónapon keresztül tombolt a járvány, melynek tetőpontján az állomány 70%-a is elhullhatott a becslések szerint.¹⁵ A kórság terjedésének megállítására, azaz a sertésólak kiürítésére október 15-ig adott haladékot a földművelésügyi miniszter az attól sokáig vonakodó tulajdonosoknak.¹⁶ A lefertőtlenített

¹¹ 1870-ben csak a felhajtott sertések száma meghaladta a félmilliót, melyek közel kétharmadát külföldön értékesítettek. 1894-ben pedig a több mint egymillió sertés 90%-át, 904 000 db-ot adtak el, aminek 39%-át belföldön, szintén 39%-át Németországban, míg 22%-át Ausztriában értékesítették. A VIII. ügyosztály előterjesztése a X. ker. kőbányai sertésszállás telkeire telekkönyvileg bekebelezett használati korlátozás megszüntetése, valamint a kőbányai sertéshizláló és kereskedelmi telep jövő sorsa ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. november 15. 2. Melléklet 3–4., Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a X. ker. kőbányai sertésvásárdíjak ügyében érkezett földművelésügyi miniszter leirata tárgyában – az ügy a közgyűlés előtt – Telkes Aladár hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1908. december 4. 1897.

¹² *Dr. Bodor Antal*: Budapest mezőgazdasága i. m. 48.

¹³ Előterjesztés a X. ker. kőbányai sertés szállástelkekre bekebelezett tulajdonjogi korlátozás föloldása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1912. február 2. Melléklet 2.

¹⁴ A magyar királyi közigazgatási bíróság ítélete a kőbányai sertés-szállásokban eladott sertések után a főváros által szedett vásárdíjak visszatérítése iránt, Bede György és társai sertéskereskedőknek a főváros ellen emelt panaszja ügyében. Fővárosi Közlöny, 1906. május 15. 742.

¹⁵ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a X. ker. kőbányai sertésvásárdíjak ügyében érkezett földművelésügyi miniszter leirata tárgyában – az ügy a közgyűlés előtt – Telkes Aladár hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1908. december 4. 1897.

¹⁶ A petróleum raktár sertéspiacának betiltása. Fővárosi Közlöny, 1895. október 4. 4.

sertésszállások december 15-e után ismét megkezdhették a működésüket, amit a piac lassú megélénkülése követett.¹⁷ 1896 januárjában azonban ismét felütötte fejt a betegség, ezért újból lezárták és kiürítették a telepet. Innentől kezdve már jóval szigorúbb szabályokat kellett követniük a hizlalóknak. A Magyarország egyéb területeiről Kőbányára szállítható és ott hizlalásra beállítható sertések számát 30 000-ben maximálták, és csak azok a fertőtlenített szállások kaphattak a továbbiakban működési engedélyt, amelyek a fertőzésmentes kapcsolat biztosítása érdekében közvetlen vasúti összeköttetéssel és a sertések fel- és lerakására kialakított önálló rakodóval rendelkeztek.¹⁸

A sertésvész miatt tömegesen veszítették el vagyonukat a vállalkozók. Egy ezzel összefüggésben indított per anyagából megtudhatjuk, hogyan is nézhetett ki egy hagyományos sertésszállás Kőbányán. Az alperes a területet még 1893-ban vásárolta a várostól, azzal a szokásos telekkönyvi korlátozással,¹⁹ hogy az csak sertésszállás fenntartására használható. A beruházás meg is történt, a friss tulajdonos kerítéssel vette körbe a telkét, amelynek Balkán utcai oldalán egy 13x5,6 méter széles, földszintes lakóházat létesített. A nyerstéglából készült lakóépülethez árnyékszék és kocsiszín is kapcsolódott, valamint a telepen egy egyemeletes, szintén nyerstégla épületet is emeltek szivattyúház céljára. A többi szálláshoz hasonlóan itt is létesítettek 15 sertés befogadására alkalmas faaklokot, amelyekben általában évi 200 sertést tartottak. A telephez tartozott még több nyitott és fedett téglahombár, valamint egy úsztató és egy 15 méter mély kút.²⁰

A sertésvész megállításának egyik legfontosabb eszköze a felvilágosítás volt, illetőleg az állategészségügyi ajánlások és rendszabályok megalkotása és betartatása. Ennek érdekében a *Fővárosi Közlöny*ben egy Útmutató jelent meg a sertésvész gyanúja esetén alkalmazandó intézkedések tárgyában, amelyből a tenyésztők, a hizlalók vagy a sertéshús feldolgozásával és értékesítésével foglalkozók mellett maguk a fogyasztók is hasznos ismereteket szerezhettek. A sertésvész rákfeneje ugyanis az volt, hogy a száj- és körömfájáshoz hasonlóan viszonylag könnyen átragadt egyik állatról a másikra. Sokszor előfordult, hogy bár a gazda időben észrevette a beteg, legyengült állatot, sőt az előírásoknak megfelelően, a betegség terjedésének megakadályozása érdekében a legrövidebb időn belül le is szúrta azt, az állat elpusztítása nem

¹⁷ Állategészségügyi helyzet. Fővárosi Közlöny, 1895. december 24. 2.

¹⁸ Azt is kikötötték, hogy csak egy falkában nevelkedett és legalább 120 kg-t elérő sertéseket lehetett Kőbányára hozni, kizárva ezzel az egyéb piacokon összevásárolt sertések beszállítását, melyek különösen megnövelték volna a járvány újabb felbukkanásának veszélyét. A földművelésügyi miniszter leirata Kőbánya ügyében. Fővárosi Közlöny, 1896. szeptember 18. 1.

¹⁹ Ehhez annak idején azért ragaszkodott a város, mert így akarta a hizlalókat Budapest területén tartani.

²⁰ A tanács előterjesztése Meduna Józsefné örökösei ellen indított per kapcsán. Fővárosi Közlöny, 1900. március 27. 405.

megfelelő körülmények között történt (például a többi állat mellett, a fekvő disznót a saját óljában leszúrva), ami növelte a fertőzés terjedésének kockázatát. A sertésvész okozó baktérium ugyanis nemcsak az állat ürülékében, hanem a húzában és vérében is jelen volt, így a szúrás következtében kiömlő vér ugyanúgy terjesztette a fertőzést, mint a még élő állat. A tájékoztató szerint ezért a beteg állatot mindig külön, lúggal jól fertőtleníthető helyiségben kellett elpusztítani, ha pedig erre nem volt lehetőség, akkor előírták, hogy a fertőzött talajt legalább 5 cm mélységig el kell távolítani.²¹

Gyakran előfordult, hogy az épp frissen megfertőződött állatok húását még felhasználták emberi fogyasztásra. Ez elvben ugyan nem jelentett veszélyt a fogyasztó egészségére, de annál jobban veszélyeztette a település még fertőzéstől mentes óljait. A korabeli szokás ugyanis az volt, hogy a sertés húását, mely eladás vagy ajándékozás folytán könnyen eljuthatott a környező településekre is, a gazdasszony a felhasználás előtt megmosta, majd a húslével szennyezett vizet, mint rendesen, a moslékhoz keverte. Maguk a fogyasztók sem voltak azonban teljesen védettek a sertésvéstől, hiszen a betegség előrehaladottabb formájában, még a hús gondos megfőzése vagy megsütése esetén is veszélyes volt az egészségre. Ezért különösen fontos volt, hogy az állatorvos ne csak a húst vizsgálja meg, hanem még a leszúrás előtt, élve lássa az állatot. A betegség súlyosabb fokára a sertés általános gyengesége mellett a véres vizelete vagy az orrvérzés is utalt. Ezek a jelek olyan esetekben is bizonyították a betegség fennállását, amikor az állat húsa alapján nem lehetett következtetni a fertőzésre. Előfordult például, hogy a hús nem tartalmazott a szokásosnál nagyobb mennyiségű, nyomásra megjelenő, sötétebb színű vért, vagy nem jelentek meg a szintén az emberi fogyasztásra alkalmatlan minőség tüneteként a vörös csíkok a hús rostjai között, illetőleg a vérerek nem váltak feltűnően láthatóvá. Egyértelmű jele volt a betegségnek az is, ha az állatok tüdeje keményebb, vérbővebb volt, és a vízbe merítés esetén lesüllyedt. A beleken sötétebb foltok, olykor csomók jelentek meg, a vesét pedig, mint ahogy a többi belső szervet is, feltűnően sok vér vette körül. De veszélyt rejtett magában a fertőzött állatok szalonnájának fogyasztása is. Az egészséges állatokból származó fehér színű szalonnához képest a beteg állatokéban vörös erzet, véres pontok, esetleg nagyobb véres foltok is kialakulhattak. Az ilyen állatok zsírja sem volt fogyasztható, míg a beteg állatból származó, de ezeket a jeleket még nem mutató szalonnát, igaz csak hőkezelésen átment zsír formájában, emberi fogyasztásra alkalmasnak tekintették. (A közfogyasztástól eltiltott szalonna sem veszett azonban teljes mértékben kárba, hiszen ipari célra, például szappanfőzésre felhasználható maradt.)²²

²¹ Útmutatás a sertésvészen megbetegedett sertések húzában megvizsgálására. Fővárosi Közlöny, 1897. szeptember 1. 3.

²² Uo. 3–4.

A sertésvész megállítása érdekében az állatorvosok is megkezdték a küzdelmet, és Kőbányán, Európában elsőként, felállítottak egy sertésszérumgyártó telepet. A magyar sertésszérumot a betegség ellen mesterségesen immunizált sertések véréből készítették, igen nagy költséggel és meglehetősen körülményes módon. Egy disznó vére 70-80 sertés számára szolgáltatott védelmet nyújtó vérsavót. A nagyobb arányú termelést biztosító sertésszérumtelepet 1908 legvégén létesítették a földművelésügyi minisztérium támogatásával a kőbányai Első Magyar Sertéshizlaló Rt. Szállás utcai telkén.²³

Kőbánya sorsát végül nem a vész maga pecsételte meg, hanem a betegség terjedésének megakadályozására hozott forgalmi korlátozások. A fertőzés hírére Ausztria csökkentette sertésbehozatalát, Németország pedig teljesen lezárta határait a magyar sertésszállítmányok elől, így Kőbánya nemcsak az országos, hanem nemzetközi jelentőségét is elveszítette. Mindez a fővárosnak is komoly anyagi veszteséget okozott, hiszen az árufelhozatal csökkenése egyes városi jövedelmek (az állami húsfogyasztási adó után kirótt pótagó²⁴ vagy a városi vám) kiesésével járt együtt. A húsellátás biztosításának feladata mellett a főváros ezért is sürgette a szabad forgalom mihamarabbi visszaállítását.²⁵

A kereskedelmi korlátozások feloldása, majd a külföldi szállítások ismételt engedélyezése csak fokozatosan valósult meg. 1898 februárjában a földművelésügyi miniszter rendeletben engedélyezte Kőbánya és (új piaci tényezőként) Győr számára a vámmentes területekről származó sertésszállítmányok fogadását, s egyúttal mindkét vásár exportpiaci rangot is kapott.²⁶ A kőbányai piac a forgalmi korlátozások ellenére, még ha a szállástulajdonosok jelentős része fel is hagyott a nagybani sertéshizlalással, a századfordulót követő évekre lassan talpra állt. Az 1896-ra 90 000-re apadó éves sertésállomány 1902-re már 257 000-re nőtt. Ezt a szintet a következő években is tartotta ugyan, de régi fényét a telep már soha nem

²³ Az Első Magyar Sertéshizlaló Rt. 1911-ben megszűnt, és a sertésszérum telep működtetését egy újabb részvénytársaság alapítása keretében a Magyar Általános Hitelbank folytatta. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a létesítendő kőbányai sertésszérum termelő telep telkére bekebelezett használati korlátozás feloldása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. október 20. 2954–2955.; A sertésszérum telep ügye a közgyűlés előtt. Fővárosi Közlöny, 1911. október 24. 3023.; Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási évkönyve. XX. évfolyam. Bp. 1932. 460.

²⁴ A témáról bővebben lásd *Umbrai Laura*: Aki vesztett a vámon, az nyert-e a réven? A budapestiek esete a húsfogyasztási adóval. In: Adózás és adóelkerülés Magyarországon a 15–20. században. Szerk. Germuska Pál – Ö. Kovács József. Bp. 2021. 213–241.

²⁵ Beck Dénes indítványa a kőbányai sertésvásár és sertéskivitel ügyében. Fővárosi Közlöny, 1898. február 1. 5.

²⁶ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a fővárosi marha és sertésvásárokon létesítendő vásárpénztár ügyében. Fővárosi Közlöny, 1907. június 28. Melléklet 30.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelep helyett a kormány által Nagytétény községben létesíteni tervezett új hizlalótelep ügyében. Fővárosi Közlöny, 1914. március 28. 917.; Jegyzőkönyv a Harmincas Bizottság üléséről. Fővárosi Közlöny, 1901. március 29. Melléklet 24–25.

nyerte vissza.²⁷ Az 1910-es évekre állandósult az évi 200 000-es forgalom, ami 30-40 000 sertés egyididejűleg történő hizlalását jelentette.²⁸ Kőbányán, „mely valamikor gócpontja volt az egész ország sertéskereskedelmének, ahol naponta milliók forogtak meg, és ahonnan egészen Ausztriáig, Német- és Franciaországig vitték az állatot, ennek az óriási forgalomnak ma már nyoma sincs” – értékelte a helyzetet 1908-ban a fővárosi közgyűlés egyik tagja.²⁹ A telepen a szállások 90%-a ekkor már elhagyatottan, dűledezve, üresen állt, a 30-40 000 sertés pedig mindössze 8-10 hizlalo szállásából került ki.³⁰

Kőbánya háttérbe szorulása a kormány sertésvásárookra vonatkozó decentralizáló politikájával is magyarázható. A sertésvész esetleges fellépéséből származó veszteségek mérséklése érdekében Darányi Ignác földművelésügyi miniszter egy új koncepciót dolgozott ki az országos sertéskereskedelem átszervezésére. Eszerint a korábbi gyakorlat helyett, mely egy központi exportpiacot működtetett, több vidéki vásár között osztotta fel az ország kiviteli sertésállományát. A terv megvalósítása el is kezdődött, de végül éppen ennek a lépésnek rótták fel a kortársak, hogy a kőbányai nagy nemzetközi vásár súlya (s ezzel forgalma is) Bécsbe tevődött át.³¹ Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a Bécsi Állatértékesítő Központtal a kisebb, decentralizáció céljából létrehozott új magyarországi központok nem tudták felvenni a versenyt, míg erre kedvező gazdasági körülmények között, egy centralizált, jól működő (jó közlekedéssel, fejlett hitelviszonyokkal és

²⁷ A VIII. ügyosztály előterjesztése a X. ker. kőbányai sertésszállás telkeire telekkönyvileg bekebelezett használati korlátozás megszüntetése, valamint a kőbányai sertéshizlalo és kereskedelmi telep jövő sorsa ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. november 15. 2. Melléklet 4-5.; Előterjesztés a X. ker. kőbányai sertés szállástelkekre bekebelezett tulajdonjogi korlátozás feloldása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1912. február 2. Melléklet 4.

²⁸ 1898-ban még csak 17 000 sertés hizott egyszerre a telepen, ami havi átlagban 4-500 állat eladását jelentette, vagyis mindez a fénykor eredményeinek a töredékét tette csak ki. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a X. ker. kőbányai sertésvásárdíjak ügyében érkezett földművelésügyi miniszter leirata tárgyában – az ügy a közgyűlés előtt – Telkes Aladár hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1908. december 4. 1897.

²⁹ Uo.

³⁰ Nemcsak Kőbányán esett vissza a sertésvész miatt megnövekedett kockázatú sertésenyésztés, hanem az országos állomány is lecsökkent 6,4 millióról 4,2-re. *Katus L.: A modern Magyarország* i. m. 436.; A VIII. ügyosztály előterjesztése a X. ker. kőbányai sertésszállás telkeire telekkönyvileg bekebelezett használati korlátozás megszüntetése, valamint a kőbányai sertéshizlalo és kereskedelmi telep jövő sorsa ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. november 15. 2. Melléklet 7.

³¹ Bécsben a heti felhajtás már a 9000-et is elérte az 1908-as évben, míg korábban az alig tette ki a 3-3500-at, eközben Budapestre (azon belül is főleg az 1902-ben a IX. kerületben alapított sertésvásárra, de a csekély kőbányai felhajtást is ide számolva) alig érkezett 2000 állat a korábbi 15-18 000 helyett. Válasz Herz Lajos interpellációjára hús és hentes ügyben, Herz Lajos interpellációja ismét a közgyűlésen. Fővárosi Közlöny, 1910. június 10. 1109., 1221.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a X. ker. kőbányai sertésvásárdíjak ügyében érkezett földművelésügyi miniszter leirata tárgyában – az ügy a közgyűlés előtt. Telkes Aladár hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1908. december 4. 1897.

nagymértékű fogyasztói piaccal rendelkező) budapesti kiviteli piac feltehetően képes lett volna.³²

A főváros és a lakosság sertéshús ellátása

A sertésvész okozta károkat a közéletmezés ügyére már régóta érzékenyen figyelő önkormányzat is igyekezett az intézkedéseivel enyhíteni.³³ Egyfelől felgyorsította a már évtizedek óta húzódó sertésvágóhíd és -vásár előkészítő munkálatait, miközben annak elkészültéig a ferencvárosi pályaudvar petróleumrakodó állomása³⁴ mellett egy ideiglenes, a köz- és állategészségügyi előírásoknak megfelelő, zárt (csak helyi értékesítésre létesített) sertésvásárt rendezett be. (Emellett – Darányi 1896-as kezdeményezése nyomán – másfél évtizedig napirenden tartotta egy Kőbányától független kereskedelmi és kiviteli sertéspiác, valamint az ezzel összekötöttesben lévő hízalótelep létesítését és konkrét lépéseket is tett ennek érdekében.) Erre a vidéki gazdák megsegítésén túl, elsősorban a lakosság olcsóbb hússal való ellátásának biztosítása miatt volt szükség.³⁵ A főváros tehát gyorsan reagált a sertésvész megjelenésére, illetve a nyomában fellépő forgalomkiesésre, hisz az első megbetegedések észlelésétől kezdve alig telt el három hónap, amikor 1895. július 3-án megnyitotta saját (Kőbányától független) konzum-vásárát a ferencvárosi rendező pályaudvar petróleumraktára rakodójánál.³⁶

A zárt vásárként működő intézménybe a földművelésügyi miniszter rendeletének megfelelően csak az ország járványmentes és külön forgalmi korlátozás alá nem eső községeiből érkezhettek sertések. Ezeket a kétnapos megfigyelést követően

³² A VIII. ügyosztály előterjesztése a X. ker. kőbányai sertésszállás telkekre telekkönyvileg bekebelezett használati korlátozás megszüntetése, valamint a kőbányai sertéshízaló és kereskedelmi telep jövő sorsa ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. november 15. II. melléklet 6–7., 9.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a fővárosi marha- és sertésvásárokon létesítendő vásárpénztár ügyében. Fővárosi Közlöny, 1907. június 28. Melléklet 30.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelep helyett a kormány által Nagytény községben létesíteni tervezett új hízalótelep ügyében. Fővárosi Közlöny, 1914. március 28. 917.

³³ *Umbrai Laura*: Mit evett Budapest? A főváros élelmezéspolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben. In: 1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Kaba Eszter – Egrý Gábor. Bp. 2017. 267–301., itt: 267–277.

³⁴ A ferencvárosi rendező pályaudvaron a Kőolajfinomító Gyár Rt. külön rakodót és raktárt tartott fenn. Innen ered az itt létesítendő sertésvásár a forrásokban különböző (a ferencvárosi petróleum raktár mellett, vagy a petróleumraktár rakodója mellett) formákban előforduló elnevezése.

³⁵ A petróleumraktár sertéspiacának betiltása. Fővárosi Közlöny, 1895. október 4. 3.

³⁶ Az 1500 forint költségen létesített intézmény felügyeletét a közvágóhíd és marhavásártért helyettes igazgatója, Preusner Ferenc látta el, az állategészségügyi ellenőrzést pedig Wilhelm Ignác marhavásártéri állatorvos. A pályaudvaron az állatorvosok és a mérleg számára létesítettek egy épületet, illetőleg 7-800 db sertés elhelyezésére szállások is épültek. Az ideiglenes piac szolgáltatásait a felek állatonként 10 krajcárért vehették igénybe. A tanács előterjesztése a sertésbehozatal érdekében tett intézkedés tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1895. július 9. 4–5.

csak a budapesti hentesek címére fuvarozhatták tovább.³⁷ A beruházás rövid idő alatt jelentős előrelépést eredményezett: fennállásának első negyedévében már azaz, hogy 50 000 sertés érkezett a fővárosi fogyasztók számára, a sertéshús árát sikerült kilogrammonként 40-54 krajcárral csökkenteni, ráadásul Kőbányának a budapestiek ellátásában játszott több évtizedes monopóliuma is megtört.

Az újdonsült budapesti vásár fejlődése Kőbánya újbóli megnyitásával megakadt. 1895. október 5-én a földművelésügyi miniszter beszüntette a petróleumrakodóra történő akadálytalan sertésbeszállítást. Ettől kezdve csak külön engedélyek mellett, kizárólag fertőzött községekből³⁸ származó állatok esetén járult hozzá a ferencvárosi szállításhoz. Ezzel vissza is állt az ismét *vészmentessé* vált (vagy akkor még annak tűnő) Kőbánya sok évtizedes egyeduralma.³⁹ A főváros többször is sérelmezte, hogy a kormányzat az intézkedéssel semmibe vette a város vásártartási jogát, hiszen hiába rendezhetett konzumvásárt Budapest, ha nem érkezhettek oda a lakosság ellátása szempontjából elegendő áru. Eközben a nemzetközi piacra dolgozó kőbányai hizlalók a továbbiakban is megszabhatták a helyi fogyasztásra szánt sertések árát, holott Kőbánya a szó köznapi értelmében nem is tartott valódi vásárt, mivel az üzleteket közvetlenül a szállásokon kötötték.⁴⁰

A kormányzat 1896-os koncepciója

A ferencvárosi pályaudvaron felállított vásár fejlődését tehát a kivített előtérbe helyező kormányzati döntés az ország gazdasági érdekeire hivatkozva megakasztotta. A fővárosra nézve kedvezőtlen intézkedés egy átfogó, a termelési ág fejlesztését célzó elképzelés részét képezte, az eredeti elképzelés teljes megvalósulása

³⁷ Az ideiglenesen felállított ferencvárosi sertésvásáron 1902-ig nem létesítettek vágóhidat, vagyis a hentesek saját vagy bérelt vágóhidjaikon vágják az állatokat, így a mészárosokra vonatkozó vágás/vágóhidkényszer nem drágította a munkájukat. A henteseknek a megvásárolt állatokat kocsin kellett a telephelyükre szállítani, és a feldolgozást azonnal meg kellett kezdeni. A rakodóhoz kirendelt állatorvosok minden esetben értesítették az illetékes kerületeket, hogy a vágás körülményeit ellenőrizhessék a kerületi állatorvosok is. A tanács előterjesztése a sertésbehozatal érdekében tett intézkedés tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1895. július 9. 5.; *Umbrai L.*: Miért lett lómészáros i. m. 759.

³⁸ Abban az esetben, ha a hatóság tudomást szerzett arról, hogy egy meghatározott területen belül találtak beteg állatot, akkor az egész körzetet fertőzöttnek minősítették, attól függetlenül, hogy az adott településen észleltek-e egyáltalán megbetegedést.

³⁹ Petróleumraktár sertéspiacának betiltása. Fővárosi Közlöny, 1895. október 4. 3-4.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés Fesztetis földművelésügyi miniszter úrnak a sertésbehozatal korlátozása, s a ferencvárosi rendező pályaudvar petróleumraktár rakodóján berendezett ideiglenes sertéslerakó állandósítása, s a sertés consumvásár létesítésének megtagadása ügyében kelt leiratra – a teljes levelezés az ügyben a főváros és a földművelésügyi miniszter között. Fővárosi Közlöny, 1895. október 22. Melléklet 5.

⁴⁰ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a földművelésügyi m. kir. miniszter úrnak a sertésbehozatal korlátozása s a ferencvárosi rendező pályaudvar petróleumraktár-rakodóján berendezett ideiglenes sertéslerakó állandósítása s a sertésconsum-vásár létesítésének megtagadása ügyében kelt leiratára. Fővárosi Közlöny, 1895. október 22. Melléklet 5.

nagyhatalmi pozíciót biztosított volna Budapestnek a sertéskereskedelem terén. Darányi tervei között szerepelt az ország sertésenyésztéséhez és hizlalási kapacitásához illeszkedő, nagyszabású kereskedelmi és kiviteli piac megteremtése, illetőleg egy ehhez méltó sertéshizlaló telep felállítása az ország sertésellátottságában tapasztalható hullámok elkerülése érdekében. Bár a sertésvész kitérőse előtt Kőbánya mindkettővel rendelkezett, a betegség hamar megmutatta, hogy az sem az állategészségügyi, sem pedig a nemzetgazdasági igényeknek nem képes már megfelelni. Ezért Darányi országos, sőt fővárosi szinten is a decentralizáció előnyei mellett kezdett el érvelni. Ez utóbbi megvalósulását úgy képzelte, hogy a nemzetközi hírnévnek örvendő kőbányai piacot megfelelő közlekedési eszközökkel összekötteti egy újonnan létesítendő budapesti piaccal, és ezek állategészségügyi szempontból egységesen állami felügyelet alá kerülve, együttesen képeznék utóbb a főváros kiviteli piacát. Ehhez azonban nemcsak az új telepet kellett megvalósítani, hanem Kőbánya korszerűsítésére is szükség volt.⁴¹

A terv szerves részét képezte egy olyan, Kőbányától szervezetileg és térben is elkülönülő kiviteli hizlalótelep létesítése Budapest város közreműködésével,⁴² amelynek révén méltányos szállásbérek mellett, a tenyésztők, de akár a vidéki hizlalók igényei is kielégíthetők. A földművelésügyi miniszter által megálmodott egységes rendszer harmadik (Kőbányát is ide számolva negyedik) elemét a sertésvágóhíd évek óta húzódó felállítása képezte. Ennek elhelyezésére a miniszter a már meglévő, a jövőben a fertőzött falkák számára vesztegvágóhíddal kiegészítendő, petróleumlerrakó melletti sertés konzumvásár és a majdan létesítendő szabad vásárszállások⁴³ közötti területet javasolta, így a hizlalóktól való elkülönítés elve is érvényre juthatott.

⁴¹ Ilyen korszerűsítési igény volt például a sertésszállások jól tisztántarthatóvá és könnyedén fertőtleníthetővé alakítása, melynek alapfeltétele a csatornázottság, a jó minőségű víz, valamint a sertésetetek megsemmisítésre használt desinfektorok modernizálása volt. Ugyanakkor a szállások közvetlen vasúti összeköttetésének biztosítását, valamint a hizlaldákon belül az aklok és az úszatók elkülönítését, a termelődő szennyvíz tökéletes elvezetését, a független leszűrőhelyek létesítését is előírták a tulajdonosoknak. A földművelésügyi miniszter leirata a sertéskereskedelem ügyében. Fővárosi Közlöny, 1896. március 13. 1–2.; A kőbányai sertéspiac helyzete. Fővárosi Közlöny, 1891. június 12. 2.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a kőbányai hizlalda állomáson létesített veszteg-rakodó által elfoglalt 1420 négyzetöölnyi úterület használatára nézve. Fővárosi Közlöny, 1895. október 22. 2.; A közgazdasági és közlelmelési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1899. június 2. 9.

⁴² A hizlalótelep helyének kijelölését a földművelésügyi miniszter mint legfőbb egészségügyi hatóság magának tartotta fenn, de a javaslatot a fővárostól várta. A tanács két helyszínt jelölt meg: az egyiket a rákoskeresztúri dűlőben, a köztemető szomszédságában és a Rákos–Újszász vasútvonal mentén, a másikat pedig a Csepel község határában lévő dombos területen, a terület fővárosához csatolásának engedélyezése esetén. A földművelésügyi miniszter leirata a sertéskereskedelem ügyében. Fővárosi Közlöny, 1896. március 13. 2.; A sertéskonzumvásár ügyében tett előtanulmányok – jelentések. Fővárosi Közlöny, 1896. június 2. 7.

⁴³ A földművelésügyi miniszter leirata a sertéskereskedelem ügyében. Fővárosi Közlöny, 1896. március 13. 1–2.

A sertésvágóhíd

A sertésvágóhíd létesítésének ügye már az 1870-es években felmerült, de egészen az 1890-es évekig nem jutott túl az elvi jellegű vitákon.⁴⁴ A tárgyalások során a fő nehézséget a helyszín kijelölése mellett a vágóhíd típusának kiválasztása okozta: hogy az pontosan milyen munkafolyamatoknak is biztosítson teret. Ebből a szempontból három építési elv közül kellett választania a közgyűlésnek, mely végül a fakultatív,⁴⁵ a koloniális⁴⁶ és a csarnok-rendszer⁴⁷ közül – a kisebb gazdasági kapacitással bíró hentesek védelmében⁴⁸ – a fakultatív-rendszer megvalósítása mellett döntött.⁴⁹ A sertésvásárra pedig ekkor már egy 12-14 000 sertés befogadására alkalmas vásárcsarnokot terveztek, hozzá ugyanannyi sertés számára szállásokkal, az egyéb hivatali (tőzsdeépület, húspénztár, posta stb.) és gazdasági épületek mellett. A vásártól teljesen elkülönítve, egy 1000 sertés elhelyezésére szolgáló vesztgő telep és egy szappanfőző létesítéséről is megállapodtak.

Mire azonban a főváros tervei megkapták a miniszteri hozzájárulást, és a sertésvágóhíd és vásár szempontjából fontos vasúti összeköttetésről zajló tárgyalások is lezárultak, beütött a sertésvész, ami fenekestől felforgatta az eddigi viszonyokat. A vita ettől kezdve ismét a helyszín kijelölése körül zajlott, figyelembe véve most már a földművelésügyi miniszter nagyszabású elképzeléseit is. Mivel az építkezés helyéül eredetileg kijelölt telken, amely a kőbányai hizlaldáktól mindössze

⁴⁴ A szakiparosok inkább a vágóhíd, illetőleg elsősorban a vágáskényszer miatti kötöttségek okán emeltek fel az egész rendszer ellen a szavukat, de voltak olyanok is, akik a sertésvásár felállítását tartották feleslegesnek, azt hangsúlyozva, hogy Kőbányán már van egy ilyen rendeltetésű vásár. Vita a közgyűlésen a vásárpénztárról és a sertésvágóhídról – Weitzenfeld Jakab és Heltai Lajos hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1892. május 24. 5.

⁴⁵ Ebben az esetben (a vágáskényszer elvének megfelelően) a vágás kötelezően a vágóhídon zajlik, a sertés feldolgozása azonban a vágóhíd megfelelő helyiségében vagy otthon, a hentes saját műhelyében történhet.

⁴⁶ Vagy másnéven a gyarmatosítás esetén a henteseket kitelepítik a városon kívüli területre, ahol mindenki a saját, a műhelyét és a lakását is magába foglaló „házában” ölné és dolgozna fel a disznót, és csak a készárut kellene beszállítani az üzletbe. Ilyen rendszer működéséről, annak drágasága miatt nem tudunk Európában, és Amerikában is csak elvétve létesítettek ilyet. A Duna balparti sertésvágóhíd hivatalos iratai. Fővárosi Közlöny, 1896. május 22. 4.; Jegyzőkönyv a kőbányai sertésvágóhíd kérdésének tárgyalásáról – Baumann Antal hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. február 14. 2.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a Kőbányán létesítendő sertésvágóhíd építési programjának megállapítás tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1893. június 27. 5.; A sertésvágóhíd ügye a közgyűlés előtt – Halmos polgármester hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1902. március 28. 445.

⁴⁷ Ebben az esetben a vágásnak helyet adó csarnokot a vágóhíd közepén építették föl megfelelő számú forrázókáddal, tisztítóasztal és emelődaru kialakítása mellett. A csarnok két oldalán pedig kamrák és alattuk hűtőhelyiségek létesültek.

⁴⁸ A nagyjából 120 főt számláló, nagy tőkével rendelkező és akár 20 embernek is munkát biztosító, a sertéseket nagyban vásárló iparosokkal szemben a kisebb hentesek csak a napi szükségletük erejéig, maximum 2-3 sertést vásároltak. Jegyzőkönyv a kőbányai sertésvágóhíd kérdésének tárgyalásáról – Baumann Antal hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. február 14. 2.

⁴⁹ Vita a közgyűlésen a vásárpénztárról és a sertésvágóhídról. Fővárosi Közlöny, 1892. május 24. 5.

400 méterre, az Üllői út és a Balkán utca sarkán helyezkedett el,⁵⁰ a vész miatt már nem lehetett vágóhidat nyitni, végül a ferencvárosi rendező pályaudvarhoz közel fekvő, IX. kerületi Alsó Bikarét – a Gubacsi út, valamint a légszeszgyár és a műtrágya gyár közötti terület – mellett döntöttek.⁵¹ Az 1897 és 1902 között zajló építkezés eredményeként a korabeli Európa egyik legmodernebb vágóhídjával gazdagodott a főváros,⁵² amelyet a Gubacsi út 6. szám alatt, 1902. május 1-jén nyitottak meg a nagyközönség előtt.

Az 54 katasztrális holdon fekvő sertésközvágóhidat és a hozzá kapcsolódó két vásárt a Mester és a Vaskapu utca akkor még kiépítetlen szakasza, a Koppány utca, valamint a petróleum-finomító gyár előtt elvonuló útszakasz határolta.⁵³ A főbejáratnál kezelési épületeket létesítettek, ezek mögött pedig a vágóhídi egységek kaptak helyet a víztoronnyal, amelyhez egy hűtőház is csatlakozott. A létesítményhez tartozó veszteglőtelep pedig teljesen elkülönített telekrészt alkotott. A háromsztatú csarnokhajó három, térben is elkülönülő funkciónak adott otthont. Az első (250 férőhelyes váróakkal összekapcsolt) részben zajlott a sertések leölése, illetve forrázása. Itt a leszúrt sertéseket egy fordító daru segítségével a forrázó kádakba emelték, majd onnan közvetlenül a kopasztó asztalra helyezték.⁵⁴ A következő, összesen 30, egyenként 18x3,7 méter nagyságú munkaállomással felszerelt főhajóban a sertések további darabolása zajlott, majd innen a fél sertések a gyűjtővágányra kerültek.⁵⁵ A harmadik csarnokhajóban történt a bélmosás, a szalonna lefejtése, de itt helyezték el a pörkölő és az egyéb rendeltetésű mellékhelyiségeket is (öltöző stb). Az elkészült húsokat végül a hűtőbe szállították a szállító vágányok segítségével. Az előhűtőben elhelyezett húsfogas-állványokra emelték át a félsertéseket, hogy a hús hőmérsékletének csökkenésével átszállíthassák azokat a nagy hűtőbe. A sertésközvágóhid hűtőépülete egy földszinti és egy első emeleti részre különült el, a két

⁵⁰ *Bittner János*: A sertésközvágóhid és a hentesiparosok. Bp. 1901. 7.

⁵¹ A terület kijelölésével kapcsolatban (bár az a petróleumrakodó miatt kézenfekvő lett volna) több ellenérv is felmerült. Egyrészt a rendelkezésre álló telket hosszútávon nem lehetett korlátlanul bővíteni, illetve annak harmadát, négy méter mélységig kommunális szemét fedte. *Umbnai Laura*: Így szemeteltek Budapesten. A hulladékgazdálkodás múltja a fővárosban. Bp. 2014. 27–28.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés az Alsó-bikaréten fekvő szemetes trágyaföld elszállítása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1901. október 15. 1333–1334.

⁵² Az összesen négy és fél millió koronába kerülő létesítményt Mihályik István, a mérnöki hivatal munkatársa tervezte. Almády Géza beszéde a sertésvágóhid megnyitóján. *Pártényi József*: Budapesti közvágóhidak és állatvásárok 1873–1903. I. Bp. 1903. 124.; Beszámoló a sertésközvágóhid megnyitásáról. Fővárosi Közlöny, 1902. május 2. 577.

⁵³ A területet ma a Külső-Mester utca, a Gubacsi út és a Koppány utca határolja. Az 1902-ben épített létesítmények közül mára egyedül a magában álló víztoronny maradt meg, és a telken csak egy később épített modern vágócsarnok romjai árválkognak.

⁵⁴ A hentesek rendelkezésére összesen 11, egyidejűleg 4 sertés feldolgozására alkalmas forrázó kád, valamint 41 kopasztó asztal állt. *Pártényi J.*: Budapesti közvágóhidak i. m. 119.

⁵⁵ A fél sertéseket függő vágányon mozgó daru szállította a feldolgozó helyiségekbe. A futódaruhoz kisebb sínek voltak szerelve a futó kocsik számára, amelyen a húshoroggal ellátott csigasor függött. Uo.

oldalon a gép és kazánházzal egy-egy szárnyépület csatlakozott hozzá. A hűtésre szolgáló terület a földszinti és az emeleti szinten egy-egy 485 m²-es hűtőhelyiségből és egy 312 m²-es előhűtőből állt, ennek a bal oldali helyisége a hús, a jobb oldali pedig a szalonna hűtésére, illetőleg raktározására szolgált.⁵⁶

A vágóhíd megépülése a város közegészségügyi körülményeiben beálló javulás mellett számos gazdasági előnyt is hozott az érintett ipar számára. Ezek talán szembetűnőbbek is voltak, mint 30 évvel korábban a marhavágóhíd esetén, ami nemcsak a korszerűbb felszereltségével, hanem a hentesipar sokoldalúságával is magyarázható.

A sertésvásár működése

A székesfőváros vadonatúj vásárának működését a földművelésügyi miniszter az 1902/30257. sz. rendeletével szabályozta. Eszerint a zárt vásárra kizárólag magyarországi sertéseket, csak vasúton lehetett szállítani az ország járványmentes, de sertésvéssel vagy sertésorbáncsal fertőzöttnek minősített községeiből, amennyiben elszállításukkor a sertések egészségesek voltak. Bizonyítottan fertőzött községekből a sertések vásárra szállítása, valamint a zárt vásárra érkező sertések továbbszállítása tilos volt.

A szabad vásárra is kizárólag vasúton, csak teljesen egészséges állatokat lehetett fuvarozni, amennyiben azok vészmentes és belföldi forgalmi korlátozások alatt nem álló községekből érkeztek. A piacról a sertéseket külföldre kellett volna szállítani, de már akár az Ausztriába való kivitel is olyan súlyos állategészségügyi feltételek teljesüléséhez volt kötve, hogy azok eleve megakadályozták a kivitel.⁵⁷ Így a szabad vásár nagyobb volumenű működtetésére állategészségügyi okokra hivatkozva egészen 1928-ig nem került sor.⁵⁸ A sertésvész miatt tehát csak a konzumvásár épült ki teljes egészében, és évtizedekig csak az állhatott a sertéskereskedelem szolgálatában. A kortársak állítása azonban, miszerint a szabad sertésvásár meg sem nyithatta kapuit, mégsem felel meg teljesen a valóságnak, mivel a szabad vásár, a zárt vásárhoz hasonlóan, megkapta a működési engedélyt. 1902

⁵⁶ A sertés-közvágóhídi jéggyár részére 150 db új jégcella elkészítésére ajánlat. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1407/b. 19924/1914-VIII. sz., 86/1914-VIII. sz.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a sertésvágóhídi hűtőház kibővítése tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1914. június 5. 1611–1612.

⁵⁷ Vegyes közlélmzési ügyek – Állategészségügyi Értesítő, 866.sz. 1908. március. 12., BFL IV. 1407/b. 667/1912-VIII. sz.

⁵⁸ A sertésexport szempontjából szóba jövő külföldi államok kétségbe vonták a budapesti szabadvásár fertőzés-mentességét, mivel azt a közvágóhíd közelében alakították ki. Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1929. Bp. 1929. 415.

és 1908 között azonban mindössze 340 db sertés cserélt itt gazdát, miközben a konzumvásáron az éves felhajtás csak 1908-ban 328 379 db-ot tett ki.⁵⁹

A sertésvásár és vágóhíd működésének feltételeit a város is rögzítette egy szabályrendeletben. Ennek alapján a zárt vásáron mindennap fogadták az üzletfeleket. A vásárdíj a 20 kg-on felüli sertések után 1 korona, az alatt 15 fillér volt, és ugyanennyit kellett fizetni a városba szállított leölt sertések után is.⁶⁰ A főváros területére tilos volt a vidéki hús beszállítása. Ez alól csak a központi vásárcsarnok húsvásárára, valamint a kijelölt élelmiszerpiacokon telente tartott hideghúsvásárookra érkező húsok képeztek kivételt. A magáncélú vidéki beszállítást alkalmanként 10 kg-ban korlátozták. Így Budapesten csak a helyben leölt sertések húsát, illetőleg a fentieknek megfelelő vidéki húsokat adhatták el.⁶¹

A sertésközvágóhíd és vásár, valamint az ettől mintegy 1000 méter távolságra lévő marha-közvágóhíd és vásár egységes igazgatósági irányítás alatt állt, a két intézményt pedig egy-egy intéző vezette.⁶² A vágóhidak és az állatvásárok megteremtésének legfőbb célja a város közegészségügyi állapotának javítása volt, ezért a működtetésük érdekében alkotott szabályrendeletnek talán legfontosabb pontjai is az e kérdéssel foglalkozó paragrafusok voltak. Ezek között szerepelt a vágáskényszer is,⁶³ mely nemcsak azt mondta ki, hogy a sertéseket a város területén csak a közvágóhídon szabad leölni, hanem azt is, hogy minden sertésfeldolgozáshoz köthető munkát itt kell elvégezni. A közegészségügy szempontjából azonban a vágáskényszer bevezetésénél is fontosabb rendelkezés volt az állatorvosok által

⁵⁹ 1902 és 1907 között a zárt sertésvásárra felhajtott állatok éves száma 164 000 és 304 000 között mozgott, ugyanakkor az ide érkező és a szabályzat szerint öt napon belül helyi fogyasztásra levágandó sertések 60-75%-a nem is fertőzött körzetekből érkezett. Vegyes közlélelmiszeri ügyek – Állategészségügyi értesítő 866. sz. 1908. március 12. BFL IV. 1407/b. 667/1912-VIII. lsz.

⁶⁰ Emellett minden megkezdett nap után 20 fillér szállásdíjat, 10 fillér mérlegdíjat, 20 fillér közvágóhídi díjat kellett fizetni, és megtéríteni az állatok élelmezésének, bélyegzésének és a hűtő használatának költségeit is. Szabályrendelet a sertésvásár és sertésközvágóhíd életbeléptetése tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1902. április 29. Melléklet 4–6.

⁶¹ Uo. 3.; *Dr. Sidó Zoltán: A közlélelmiszer. Városi Szemle, 1913. 1418.*

⁶² Az igazgatóság személyzetét az igazgató, a számvizsgáló, egy irodavezető és egy segédtsist adta. A két vágóhíd és a két vásár élén összesen négy felügyelő állt, akik alá tisztek és altisztek tartoztak. A pénztárat az intéző ellenőrizte, a gépüzemet pedig mindegyik közvágóhídon egy-egy gépész vezetése mellett, a műszaki munkásszemélyzet (segédgépész, gépapoló, lakatos, kőműves, asztalos), valamint napszámósok látták el. A rendészeti szolgálatot és az éjjeli felügyeletet (egy őrmester irányítása alatt egy őrtizedes és kellő számú őrszemélyzet) a közőrök biztosították. Ezeket kívül mérlegmesterek, szállásmesterek, vágóhídi és hűtőházi biztosok, hűsbélyegző szolgák teljesítettek feladatokat. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a sertésközvágóhíd szükséges szolgálati személyzetének kirendelése tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1902. április 15. 519.; Szabályrendelet a Budapest székesfőváros közvágóhídjain és állatvásárain teljesítendő szolgálat szervezetéről. Fővárosi Közlöny, 1906. május 22. 799–806.

⁶³ Szabályrendelet a székesfővárosi sertésvásár és sertésközvágóhíd életbeléptetése tárgyában, II. fejezet 6–9. §. Fővárosi Közlöny, 1902. április 29. Melléklet 2., 3.; A tan. VIII. ügyosztályának előterjesztése a sertésvásár és sertésközvágóhíd életbeléptetésére vonatkozó szabályrendelet ügyében a tanácshoz. Fővárosi Közlöny, 1902. március 18. Melléklet 7.

végzett kötelező húsvizsgálat. Az állategészségügyi szakszolgálatot mindkét vágóhídon kirendelt állatorvosok látták el, a közvágóhídi főállatorvos irányítása alatt.⁶⁴

Az *usance* (szokvány) körüli vita

A szabályrendeletnek az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó pontja az úgynevezett *usance* kérdése volt. A feszültséget az okozta, hogy amíg a város a saját vásárán jogosult volt az eladási szokások meghatározására, a kőbányai sertésvásáron csak a vásárdíj beszedésének jogával rendelkezett, az eladási szokások és egyéb szabályok meghozatala ugyanis a földművelésügyi miniszter hatáskörébe tartozott.⁶⁵ Így Kőbányán ezeket a jogokat és szokásokat a már csaknem fél évszázadra visszanyúló hagyományok határozták meg.

A sertések adásvétele többféleképpen zajlott,⁶⁶ de (a marhakereskedelemhez hasonlóan) minden esetben érvényben volt az eladót jelentősen megkárosító levonás rendszere.⁶⁷ Kőbányán a sovány sertéseknél a vételárát a sertések teljes súlya alapján számították, és az így megállapított árból vontak le 4%-ot. A hizott sertések esetén az állatok teljes súlyából páranként 45 kg-ot vontak le, majd ebből még további 4%-ot. De sokszor szerzett a tanács tudomást olyan esetekről is, amikor nem 45, hanem akár 60-70 kg-ot is levontak az eladó kárára. A hentesek azonban merőben másként látták ezt a kérdést. Ők azt állították, hogy számukra elsősorban azért lenne kedvezőtlen a levonások megszüntetése, mert az eddigi *usance*-ek szerint a silányabb minőségű sertés után nagyobb engedményt kellett adnia az eladónak.⁶⁸ A hízaló éppen ezért abban is érdekelt volt, hogy minél nehezebb állatot hozzon a piacra, hiszen az jobb áron, kisebb arányú levonás mellett került

⁶⁴ Állatorvosi szolgálat helyzete a sertésközvágóhídon. BFL IV. 1407/b. 6633/1909-VIII. sz., 76/1909-VIII. sz.

⁶⁵ A budapesti eladási szokások egységesítését egy majdani városi sertésvásár megalapításával együtt alkotandó szabályrendelet keretében 1896-ban már Darányi Ignác is javasolta, a kérdés utóbb azonban már nem kapott egyértelmű kormányzati támogatást. A sertéskereskedelem ügye. Fővárosi Közlöny, 1896. március 13. 2.

⁶⁶ A sertés árát emellett meghatározta a minősége, illetőleg az is, hogy honnan származott. Így megkülönböztettek magyar elsőrendű sertéseket (koruk szerint öreg, közép és fiatal kategóriában). De lehetett az állat magyar szedett, makkos, illetőleg romániai vagy szerb eredetű, de magyar fajtájú, valamint romániai eredetű (Stachl) szálkás szőrű hússertés, de szerbiai elsőrendű is, ahol viszont falkás sertést alig tartottak. Kőbányai sertéskereskedelmi szokások. BFL IV. 1407/b. 42964/1905-VIII. sz., 436/1902-VIII. sz.

⁶⁷ *Umbrai L.*: Miért lett lómészáros i. m. 755–756.

⁶⁸ Salgó József már 1900-ban kezdeményezte a városnál, hogy miután ezek a levonások nagyon sok visszaélésre adtak alkalmat és az eladót teljesen kiszolgáltatottá tették, legalább a ferencvárosi sertés konzumvásáron – az eddigi kőbányai szokvány helyett – hozzák be a teljes súly szerinti adásvételt, majd annak a kőbányai piacon való bevezetése érdekében a kormánytól is felterjesztést tett. Salgó József bizottsági tag 1900. május 10-én tett indítványa. Fővárosi Közlöny, 1901. február 22. 266.

forgalomba. Ezt az érvelést támasztotta alá az a tény is, hogy Budapesten főleg a nagysúlyú, öreg sertéseket bocsátották vásárra.⁶⁹

1902-ben, a sertésvásár megnyitásakor életbelépő szabályrendeletben végül a levonások nélküli, élősúly szerinti eladás került be a jogszabályba, miközben pár kilométerrel arrébb, Kőbányán még mindig a régi szokvány szerint történtek a vásárlások. Hiába tett a város felterjesztést a kereskedelemügyi miniszterhez, hogy városon belül egységesítse az eladási szokásokat, a miniszter 1902 márciusában megerősítette a kőbányaiak számára a vásárlásonként akár 25%-kal alacsonyabb árat eredményező levonásokat biztosító régi *usance*-t. A hentesek hamar fel is ismerték, hogy számukra a városi rendelet nem előnyös, hiszen megfosztja őket az általuk inkább látogatott fővárosi sertésvásáron az alkun alapuló levonások kedvezményétől, ezért indítványozták, hogy inkább a város változtassa meg a kőbányai szokásokhoz igazítva a rendeletét.⁷⁰

A kérdésben egészen 1904-ig nem történt semmiféle előrelépés. Akkor a főváros, korábbi álláspontjából engedve, előbb alternatívává tette, hogy az eladáskor az élősúlyra vonatkozó ármegeállapítás mellett a felek a levonásokat biztosító *usance*-t is alkalmazhassák,⁷¹ később pedig a közgyűlés az egységesítés érdekében utasította a tanácsot, hogy az a saját vásárára vonatkozóan vegye át a kereskedelmi miniszter által még 1892-ben jóváhagyott kőbányai szokványt. Ennek eredményeként már a városi vásáron is négyféleképpen, vagyis élősúly szerint levonás nélkül és levonással, illetőleg darabszám vagy pár szerint történhetett az eladás. Levonás nélküli eladásnál sem a súlyból, sem a vételárból, semmilyen címen nem lehetett levonni. A második variáció szerint, ha az eladás élősúlyra való levonással történik, akkor a sovány sertések esetén a bruttó súly alapján számítandó ki a 4% levonás, ha az eladás tárgyat hizott sertések képezik, a teljes bruttó súlyból minden pár sertés után egységesen 45 kg vonandó le, és az így kiszámított nettó súlyból jön le a 4%.⁷² Így ugyan jelentős presztízsveszteség árán, de legalább a város szintjén megvalósult az egységes *usance* alkalmazása, ugyanakkor az

⁶⁹ A marha értékesítése esetén épp fordítva volt minden, és a helyi speciális szabályok végül minőségi romláshoz vezettek. A tanács VIII. ügyosztályának előterjesztése a sertésvásár és sertésközvágóhíd életbeléptetésére vonatkozó szabályrendelet ügyében. Fővárosi Közlöny, 1902. március 18. 3–4.; A sertésközvágóhíd ügye a közgyűlés előtt – Schubert Sándor hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1902. március 21. 450.; *Umbrai L.*: Miért lett lómészáros i. m. 755–756.

⁷⁰ Fenyvessy Adolf indítványa. Fővárosi Közlöny, 1902. május 16. 667.; Dr. Heckt Ernő, Kleinseisel Jakab, dr. Spinger Ferenc és Virava József indítványa a sertésvásáron az élősúlyról szóló paragrafus kapcsán. Fővárosi Közlöny, 1903. március 20. 283.

⁷¹ A közgazdasági és közéleti bizottság ülésén a sertésvásárokon érvényben lévő *usance*-k kérdése. Fővárosi Közlöny, 1904. május 24. 707.

⁷² Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a sertésvásáron és a sertésközvágóhíd életbeléptetése iránt alkotott szabályrendelet részbeni módosítása kérdésében hozott közgyűlési határozatra. Fővárosi Közlöny, 1904. június 24. 870–871.

igazságos eladási feltételekért és a fogyasztót érintő húsár-csökkentés érdekében folyó harcban a székesfőváros alulmaradt.⁷³

Csepeli tervek, nagytétényi megvalósítás

A sertésveszt követő évek elsősorban a vágóhíd létesítéséről szóltak. Ezzel magyarázható, hogy az új kiviteli hizlalda megvalósítása, bár eredetileg szerves részét képezte volna az egész sertéságazatot felölelő és Budapestnek megnyugtató szerepet kínáló koncepciónak, végül elsikkadt az éppen aktuális feladatok között. A kérdésben a tárgyalások csak 1910-ben éledtek újjá, amikor a városvezetés (a terület Budapesthez való csatolása reményében) a Csepel-szigeten ajánlott helyszínt a hizlalda megvalósítására.⁷⁴ Budapest vezetése 1910 júniusában küldött felterjesztést a földművelésügyi miniszterhez a kőbányai sertés piac és az ottani 30-40 ezres állományú hizlalda csepeli áttelepítése ügyében, azt hangsúlyozva, hogy az új telep elkészüléséig a folytonosság, tehát a nemzetközi és helyi piac életben tartása érdekében, a főváros (a telkek megváltása mellett) az eredeti helyükön, Kőbányán tartja fenn a hizlaldákat.⁷⁵

Ettől kezdve két szálon futottak a tárgyalások: meg kellett egyezni a kőbányai telektulajdonosokkal,⁷⁶ és a hizlaldának kiszemelt telkek mellett meg kellett szerezni a földművelésügyi miniszter hozzájárulását is a tervhez. A miniszter 1911

⁷³ Külföldön is alkalmaztak levonást, de ott többségében a súllyal arányosan állapították meg annak fokát, a német városok többségében például 20%-ban megkötve azt. Bécsben a levonás nélküli eladást vezették be, vagyis azt a sertést, amelyet Kőbányán levonásokkal terhelve adtak el, Bécsben már levonások nélkül értékesítették. Maga a magyarországi eladási szokvány sem volt egységes, az egyik legjelentősebb vidéki hizlalóban, Barcs-telepen például a ferencvárosihoz hasonlóan a bécsi mintát követték, melynek megerősítése és annak kőbányai meghonosítása valószínűleg az egész ország sertéskereskedelmére jótékony hatást gyakorolhatott volna. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a sertésvásáron és a sertésközvágóhíd életbeléptetése iránt alkotott szabályrendelet részbeni módosítása kérdésében hozott közgyűlési határozatra. Fővárosi Közlöny, 1904. június 24. 871–872.; Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny, 1905. szeptember 8. 1182., 1184.

⁷⁴ Kőbánya ügye a pénzügyi bizottság előtt – Hock János kőbányai bizottsági tag hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1912. február 27. 719.

⁷⁵ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertésletelepeket terhelő jog korlátozás feloldására vonatkozólag. Fővárosi Közlöny, 1912. február 9. 481.; Előterjesztés a X. ker. kőbányai sertés szállásterlekekre bekebelezett tulajdoni korlátozás föloldása ügyében – A tanács XVI. (városgazdasági) ügyosztály zárójelentése és javaslata. Fővárosi Közlöny, 1912. február 2. Melléklet 80–81.; Kőbánya ügye a pénzügyi bizottság előtt – Hock János kőbányai bizottsági tag hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1912. február 27. 719.

⁷⁶ A telektulajdonosok zöme hajlott is telkének átadására, hiszen az ágazat pangása mellett a telkeket a telekkönyvi megkötés miatt csak hizlaldaként lehetett értékesíteni. A VIII. ügyosztály előterjesztése a X. ker. kőbányai sertésszállások telkeire telekkönyvileg bekebelezett használati korlátozás megszüntetése, valamint a kőbányai sertéshizlalo és kereskedelmi telep jövő sorsa ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. november 15. II. melléklet 3., 7–9.; Kőbánya ügye a pénzügyi bizottság előtt – Hock János kőbányai bizottsági tag hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1912. február 27. 718–719.

októberében küldött leiratában a főváros kezdeményezésének támogatását az állategészségügyi felügyelet és a telepre irányuló sertésforgalom zavartalan biztosításához kötötte.⁷⁷ A tervezetet 1912 decemberében már a belügyminiszter is támogatta, elfogadva, hogy a telep az 1896-os elképzeléssel összhangban, a Csepel-sziget északi részén kapjon elhelyezést.⁷⁸ A tárgyalások azonban ismételten elhúzódtak,⁷⁹ és csupán 1913 tavaszán történt meg a csepeli terület bejárása a hizlalda alapításának előkészítésére kiküldött, minisztériumi szakembereket is magába foglaló vegyes bizottság részvételével. Ekkor úgy tűnt, hogy már semmi nem akadályozza a hizlalda és az azzal kapcsolatos ipari célokat betöltő telep megalapítását.

Még javában zajlottak az előkészítő tárgyalások, amikor 1914 februárjában meglepő sajtóhírek láttak napvilágot.⁸⁰ Eszerint a földművelésügyi minisztérium országos érdekre hivatkozva a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal és a Hitelbankkal szövetkezve Nagytétényen hizláló, sertésvásártelep, valamint egy ezzel összefüggésben létesítendő húsipari vállalat alapításáról döntött. A 4,5 millió korona alaptőkével megalakított részvénytársaság⁸¹ pedig már kapcsolatba is lépett a helyi gazdákkal és sertéskereskedőkkel.⁸² Ez a lépés ismét csak figyel-

⁷⁷ Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelepeket terhelő jog korlátozás feloldására vonatkozólag. Fővárosi Közlöny, 1912. február 9. 481.

⁷⁸ Éppen ezekben az években tett lépéseket a külügyminisztérium, hogy a csepeli kereskedelmi kikötő céljaira területet szerezzen. Ekkor a miniszter ígéretet tett, hogy egyidejűleg a hizlalda számára is gondoskodik megfelelő, mind a majdani kikötő, mind pedig Csepel községtől valamivel távolabb eső, de szintén a sziget északi részén fekvő terület megszerzéséről. A közlélmzési bizottmány ülése. Fővárosi Közlöny, 1914. február 24. 469–470.

⁷⁹ A kiszemelt telek a királyi családé volt. Előbb az udvari protokolláris formák betartása késleltette az ügymenetet, utóbb pedig a kőbányai telkek kisajátítási eljárása ügyében kezdődtek hosszadalmas tárgyalások a városházán. A közlélmzési bizottmány ülése. Fővárosi Közlöny, 1914. február 24. 470.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelep helyett a kormány által Nagytétény községben létesíteni tervezett új hizlálótelep ügyében. Fővárosi Közlöny, 1914. március 27. I. melléklet 2.

⁸⁰ A nagytétényi telep alapításáról elsőként a Budapesti Hírlap 1914 februárjában adott hírt. A Magyar Sertéshizláló és Húsipari Részvénytársaság (a SHIRT) alakuló közgyűlését február 9-én tartotta meg. *Csire Attila – Galgóczy Lajos – Mészáros Károly*: Négymillió sertés szállása. A nagytétényi hizlalda 75 éves története. Bp. 1989. 14.; Az új sertésszállás-telep. Budapesti Hírlap, 1914. február 3. 10.; Budapesti Hírlap, 1914. február 17. 13–14.

⁸¹ A 4,5 millió korona harmadát a kormány, a többi részét pedig a bankok adták a vállalkozáshoz. Mindez annak fényében volt különösen értelmetlen, hogy a földművelésügyi miniszter korábban, amikor a székesfővárossal tárgyalta a hizlalda alapításáról, mindvégig elzárkózott annak anyagi támogatásától. Báró Gillány Imre földművelésügyi miniszter a Budapesti Hírlapban tett nyilatkozatában utóbb azzal indokolta az állami támogatást, hogy enélkül a bankok túl kockázatosnak ítélték a vállalkozást, a főváros mellőzését pedig azzal magyarázta, hogy az érdemben nem válaszolt a megkereséseire. A közlélmzési bizottmány ülése. Fővárosi Közlöny, 1914. február 24. 469–470.; *Csire A. – Galgóczy L. – Mészáros K.*: Négymillió sertés i. m. 11.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelep helyett a kormány által Nagytétény községben létesíteni tervezett új hizlálótelep ügyében. Fővárosi Közlöny, 1914. március 27. I. melléklet 7.

⁸² Az erről szóló iratok BFL IV. 1407/b. 926/1914-VIII. lsz.-on találhatók.

men kívül hagyta a város vásártartási jogát,⁸³ s nemcsak újabb presztízsveszteséget okozott Budapestnek, hanem megkérdőjelezte az önálló hizlalójáról szőtt elképzelés megvalósíthatóságát, egyúttal kétségessé téve a ferencvárosi vágóhíd és vásár gazdaságos működtetését is.⁸⁴ Reális veszélyt jelentett emellett az is, hogy ezután a sertéshúst, zsírt és szalonnát Nagytétényből Budapest érintése nélkül egyenesen Bécsbe szállítják majd, hiszen a fővárosi zárt vásárral szemben a nagytétényt a kereskedők által preferált, szabad vásárként alapították meg.

Ezen a ponton Budapestnek el kellett döntenie, hogy érdemes-e az olcsóbb közlelmezés, valamint a közérdek érvényesülésének ügyéért küzdve az önálló hizlaló terve mellett kitartania, miközben annak gazdaságosságát a tisztán üzleti alapon működő nagytétényi vállalkozás határozottan megkérdőjelezte. A nagytétényi hizlalda építését még a világháború kitörése előtt megkezdték (Budapest közreműködése nélkül), majd a katonaság segítségével folytatták, s így az első sertésszállások már 1915 nyarán megkezdték működésüket,⁸⁵ Budapest pedig az adott gazdasági lehetőségek közepette, a legpraktikusabb megoldást választva, a kőbányai hizlaldák átvétele és fenntartása mellett döntött. A már közintézményszerű, tehát önköltségi alapon való működtetés nemcsak a vágóhíd gazdaságos üzemeltetése miatt lett fontos, hanem főleg azért, mert az első világháború idején

⁸³ A törvényt betű szerint nézve (mivel a telepet a főváros területén kívül tervezték felállítani) valódi vásártartási jogsértés nem történt az állam részéről, azonban a valóságban a nagytétényi telep léte mégis komoly anyagi veszteséggel fenyegetett. A hasonló sérelmek elkerülése érdekében például Németországban a közérdekű célból alapított kereskedelmi tevékenységeket űző városi üzemek esetén a város 30 km-es körzetében biztosították a vásártartási jog védelmét. Bizottsági és tanácsi előterjesztés a kőbányai sertéstelep helyett a kormány által Nagytétény községben létesíteni tervezett új hizlalótelep ügyében – az ügy a közgyűlés előtt – Kraemer József hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1914. március 28. 881.

⁸⁴ Sertéstelep hizlalói Kőbányának a múltban szerzett, Budapesttől független, különleges státusza ellenére, a város vásártartási joga alapján, a főváros részére vásárdíj fizetésére voltak kötelezve minden egyes eladott sertés után. Az itt működő hizlalók hosszasan küzdöttek e kötelezettség eltörlése érdekében, mondván, hogy az itteni eladások magánterületen történnek. Az ügyben 1902–1906 között zajló próbaperben született döntés végül kimondta, hogy a főváros jogszerűen járt el a vásárdíj követelésekor, hiszen Kőbányán nemcsak hizlalás, hanem vásári tevékenység is folyt, melynek jogát telekkönyvileg is rávezették a telkekre. A terület így maga közigazgatási és jogi értelemben is piacnak minősült, tehát vásárjellegű intézménynek kellett tekinteni, ahol nemcsak magyarországi, hanem romániai és szerbiai sertéseket is árusítottak. A kőbányai telep így még a pangás idején is minden eladott sertés után 1 korona, vagyis évi 100 000 korona bevételt hozott a vásárdíjakból a fővárosnak. Emellett Budapest a sertések és a takarmány után is 30 000 korona városi vámbevételt kasszírozott, amit a kényszervágások kapcsán beszedett 10 000 korona is kiegészített. Mindezen felül pedig a nemzetközi piac létének közgazdasági értékét is elveszítette a főváros a kormány döntésével. A magyar királyi közigazgatási bíróság ítélete a kőbányai sertésszállásokban eladott sertések után a főváros által szedett vásárdíjak visszatérítése iránt, Bede György és társai sertéskereskedőknek a főváros ellen emelt panaszja ügyében. Fővárosi Közlöny, 1906. május 15. 740–742.

⁸⁵ A telep teljes üzembehelyezése csak 1920-ra valósult meg, hiszen a kivitelezés befejezését a háború és az utána következő időszak bizonytalanságai nagyban késleltették. A telep műszaki megvalósításának folyamatáról részletes leírást közöl: *Csire A. – Galgóczy L. – Mészáros K.: Négymillió sertés i. m. 22–27.; Közlelmezési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1918. március 8. 404–405.*

a telepen egyidejűleg 10-30 000 sertés hizott, így a főváros a korábnál is jelentősebb és nélkülözhetetlen közlélmzési feladatot tölthetett be.⁸⁶

Budapest válasza az új kihívásokra a két világháború között

A trianoni döntés alapvetően változtatta meg Magyarország gazdasági helyzetét, s ez a változás tökéletesen leképeződött Budapesten a hizlalási ágazat átalakulásában is. Az 1920-as évek elején az országos sertésexport fő színterét a még mindig a földművelésügyi minisztérium és a bankok működtetésében álló nagytétényi sertéshizlalda adta. Nagytétény (a ferencvárosi sertésvásárt messze megelőzve) megkapta a kormányzattól előbb az ideiglenes, majd 1923 augusztusától az állandó exportjogot is,⁸⁷ vagyis a telep azzal, hogy a főváros közelében működött, a helyiek közlélmzési helyzetét (az áremelkedés gerjesztése, valamint az exportban a lehetőséget meglátó kereskedők piaci döntései miatt) még rontotta is.⁸⁸

Nagytétény befogadóképessége ekkor 40-50 000 sertés volt, a kortárs szakértők azonban egy év alatt 140-150 000 sertés kihizlalásának lehetőségével számoltak. A telepen összesen 46 db 100x30 méter nagyságú, egyenként 1200 sertés elhelyezésére alkalmas (többségében nyári, félig fedett)⁸⁹ sertésszállásban zajlott a hizlalás, de kialakítottak egy napi 600-800 vágókapacitású vágóhidat, valamint a közfogyasztásra alkalmatlan hús hasznosítása érdekében húlisztkészítőt, zsírolvasztót és szappanműhelyt is. Emellett darálómalom, a különböző takarmányfélék számára silók, továbbá egy szalámigyár és egy hűtőház is kiegészítette a telepet.⁹⁰ Az üzem fejlesztése folyamatosan zajlott ezekben az években. Ereky Károly beszámolója szerint hatemeletes hizlaldák létesítését is tervezték, mondván, hogy könnyebb a sertést lifttel szállítani,⁹¹ mint hajtani. „Komolyan mondom, hogy

⁸⁶ Bővebben lásd *Umbrai Laura*: Zsirjegyek a bődönben. Élélmzési nehézségek az első világháború Budapestjén. *Múltunk* 46. (2021) 4. sz. 72–112., itt: 87–89.

⁸⁷ A mezőgazdasági kivített az ország élelmiszerral és nyersanyagokkal való ellátása érdekében korlátozta a kormányzat. *Gunst Péter*: Mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970. 84.; A közlélmzési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1923. július 13. 1718.

⁸⁸ A közlélmzési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1921. december 3. 2036–2037.

⁸⁹ Ekkoriban kezdtek kísérletezni a teljesen fedett, úgynevezett téli szállásokkal, abból az elképzelésből kiindulva, hogy ha az állatok télen zárt helyen vannak, kevesebb energiát használnak el „melegképzésre”.

⁹⁰ A telep leírását Ereky Károly 1925-ös *A zöldtakarmánymalom és a nagy istállóüzemek* című munkájából idézi *Csire A. – Galgóczy L. – Mészáros K.*: Négyemlő sertés i. m. 31–36.

⁹¹ A sertések szállítása, illetve hajtása egyébként is nagy költséget emésztett fel. A telepre általában 80 kg-osan érkező mangalicák alig fél év alatt 180 kg-osra híztak. „A teljesen kihízott disznó olyan kövér, hogy a hasa a földet éri, szemei a zsírpárnákban eltűnnek, a lábai gyengék ahhoz, hogy az óriási súlyt vinni tudnak, így gyakran talicskán kell őket a vagonokhoz tolni, és egyébként is órákig tart a hajtásuk.” A nehézségek elkerülése érdekében az iparvasutat használták a sertések telepen belüli és a telepről való kiszállításához is. (Az Ereky által említett hatemeletes hizlaldák megépülése végül elmaradt.) Ereky Károly 1925-ös *A zöldtakarmánymalom és a nagy istállóüzemek* című munkáját idézi *Csire A. – Galgóczy L. – Mészáros K.*: Négyemlő sertés i. m. 33., 36.

szagtan telep a sertéshizlalda. Tétényben is 100 liter víz esik egy sertésre, ami kb. annyi, mint egy emberre.”⁹²

1925-re nagyjából helyreállt az országban az élelmiszerexport és a belső fogyasztás egyensúlya. Az év végére, az előző évihez képest már számottevően mérsékldött a hústermékek ára,⁹³ miközben bővült az exportlehetőség, és mind jellemzőbbé vált, hogy a sertés már feldolgozottan, hús formájában hagyja el az országot.⁹⁴

Bár a ferencvárosi sertésvásár forgalma 1923-ra már négy-ötszörösével is meghaladta a világháború előtti időszakét,⁹⁵ exportvásári joggal még mindig nem rendelkezett, hiszen ahhoz át kellett alakítania a szabad vásárt. Eredetileg ugyanis túl közel alakították ki a fertőzőgyanús állatok levágására szolgáló vésztegvágóhídhoz, s így közegészségügyi szempontból továbbra sem minősült biztonságos vásárnak. Az 1928-ban lezajlott áttelepítés, valamint az ezzel egyidőben indult fejlesztések eredményeként a 8400 sertés befogadására alkalmassá váló sertésvásárt 80 méterrel távolabb helyezték a vágóhídtól, a felhagyott szakasz egy részét a vágóhídhoz csatolták, míg a köztes területre hosszútávon konzumvásárt terveztek.⁹⁶ A város közéleti vezetése tehát a szabad vásár kialakításával próbálta elérni, hogy „Budapest legyen az agrártermékek gyűjtőmedencéje”, és „minden áru lehetőleg Budapestre gravitáljon, az export Budapesten keresztül bonyolódjék le”,⁹⁷ hogy ezáltal a várható egyéb gazdaságélénkítő folyamatok beindulása mellett az ide érkező exportáru eladásra mégsem kerülő része is tovább növelje a helyi húskínálatot. A székesfőváros húsellátás-javítását célzó törekvéseinek másik csapásiránya egy nagyobb volumenű kiviteli hizlalda létesítése volt. Ezért, régi adósságát törlesztve, 1929-ben megszerezte az akkor 3,5 millió pengő értékű

⁹² Ereky Károly felszólalása a közéleti üggyében. Fővárosi Közlöny, 1922. március 28. 875.

⁹³ A zsír viszonylagos drágasága még mindig azt jelezte, hogy a lakosság nagyobb hányada továbbra sem engedhette meg magának a rendszeres húsfogyasztást. A Közéleti Bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1926. július 30. 1903.; A Közéleti Bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1926. január 8. 35.; *Szőnyi Gyula*: A fővárosi élelmiszerárak az 1897–1936. években. Statisztikai Közlemények 93/1. kötet. Bp. 1940. 17.

⁹⁴ Az élőállatimportot a húszas évek végéig több ország is korlátozta, Ausztria és Csehszlovákia védővámokkal, Svájc és Németország állategészségügyi intézkedésekkel próbálta visszaszorítani azt. Ez utóbbi főleg a hús kiszállítása irányába hatott, amelynek viszont előfeltétele lett a vágóhíd modernizálása, különösen az ottani hűtőkapacitás fejlesztése. *Csire A. – Galgóczy L. – Mészáros K.*: Négymillió sertés i. m. 28.; Közéleti Bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1926. július 30. 1902.

⁹⁵ A világháborút megelőző napi 1000 körüli felhajtás 1926-ban már elérte a 2-3 vagy akár 5 ezret is. A főváros érdeke ezen a ponton az volt, hogy ez az exporttevékenység a továbbiakban ne Győrben összpontosuljon. Bittner János hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1926. július 2. 1471.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a sertésközvetítőhíd és vásár 1926. évi költségvetésének több kiadási címe alatt felmerült túlkiadás fedezete ügyében. Fővárosi Közlöny, 1927. június 3. 1497.

⁹⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1926. Bp. 1927. 326–327.; A Közéleti Bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1926. március 26. 595.

⁹⁷ Deutsch Jenő hozzászólása a Közéleti Bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1927. február 15. 331.

nagytétényi hizlalda, a Magyar Sertéshizlaló és Húsipari Rt. részvényeinek többségét (57%-át) az azt áruba bocsájító bankoktól.⁹⁸

A főváros vezetése azzal nagyjából tisztában volt, hogy a hizlalás kapcsán egy ideig még nem számíthat jelentős haszonra, hiszen különben a két bank sem adta volna el a részvényeit. „A sertés is egy biológiai gép. Kukoricát emészt meg a disznó, húst, zsírt kapunk vissza. Méltóztassanak elhinni, hogy ma a sertés nagyon rossz gép. Ma 4-5 métermázsza kukoricát mint kalóriát fogyaszt el és a mennyiségnek nem kapom vissza, csak egyötöd-egyhatod részét [...] már pedig 15-20 százalékkal dolgozó gép, egy csapnivalóan rossz gép. A német biológusok a hizlalásnál olyan szisztémákat ismernek, amelyek révén 20-32 százalékos hatásfokkal dolgoznak.”⁹⁹ A bankok is a hizlalási konjunktúra megtorpanása miatt lecsökkent jövedelmesség okán döntöttek a részvényeik áruba bocsajítása mellett. A fővárost azonban a részvények megvásárlásakor alapvetően más célok vezérelték. A Budapest közeli hizlalda amellet, hogy fontos bázisát adta a lakosság élelmezésének, a város fejlődését már jó ideje akadályozó kőbányai telep megszüntetésére is lehetőségét kínált.¹⁰⁰ Ennél is nagyobb gazdasági előnnyel kecsegtetett azonban, hogy a telep országos sertésvásári joggal, vásárpénztári jogosultsággal és exportvágóhíddal rendelkezett, s mindemellet országos monopóliumjoggal is büszkélkedhetett, vagyis a külföldi behozatal értékesítése egyedül rajta keresztül, illetve a telepen eltöltött veszteglés után történhetett. Mindezen jogosítványok birtokában Nagytétény eddig komoly (és egyben legyőzhetetlen) versenytársa volt a nagy költségekkel létesített ferencvárosi sertésvásárnak és -közvágóhídnak, sőt a főváros vásárpénztárának is, a részvénytöbbség megszerzésének fontossága ezért felülírta az üzlet rövid, sőt középtávon is megkérdőjelezhető gazdaságosságát is.

A telep az 1930-as években is csak mérsékelt prosperált. A társaságnak két-féle bevételi forrása volt. Ezek egyikét az úgynevezett akciós vagy nosztró hizlalás adta.¹⁰¹ A közhivatalnokok ellátása érdekében még 1924-ben hívta életre a

⁹⁸ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közgazdasági Évkönyve 1932. Bp. 1932. 462.; Bittner János hozzászólása az 1930. évi költségvetés vitáján a Pénzügyi Bizottságban. Fővárosi Közlöny, 1929. október 29. Melléklet 10.

⁹⁹ Becsey Antal hozzászólása a Pénzügyi Bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1929. október 29. Melléklet 8.

¹⁰⁰ Az 1920-as évek közepére a főváros Kőbányán folytatott sertéshizlalási akciója is megszűnt, a vásárpénztár a saját kezelésébe vette át a 8000 sertés hizlalására berendezett kőbányai hizlalókat, és azokban, illetve a saját 4000-es sertésállománnyal bíró szállásaira támaszkodva bérhizlalásba kezdett. Ennek eredményeként 28 birtokos és bérlő megbízásából 1927-ben már 11 200 sertést hizlalt és hajtott fel a budapesti sertésvásárra. A vásárpénztár ezeket a hizlalókat összesen 2 millió pengő hitellel támogatta, amivel hathatósan megnövelte a budapesti piac sertéshús-ellátottságát, ugyanakkor az ágazatot érintő nehézségek a vásárpénztár tevékenységét is jelentősen érintették.

¹⁰¹ Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 4-8.; Rosta János hozzászólása a Pénzügyi Bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1939. június 23. 929.

földművelésügyi miniszter a Magyar Sertéshizlaló és Húsipari Alkalmi Hizlalási Akciót (röviden MSHH-t), amelyet az elkövetkezendő években a nagytétényi sertéshizlalóval közösen (60–40%-os hozzájárulási arányban) működtetett. Az 1930-as évek közepén az elhanyagolható bevételeket hozó MSHH tevékenysége a telepen folyó hizlalásnak a 88%-át tette ki,¹⁰² a maradék 12%-ot pedig a saját számlás bérhizlalás adta,¹⁰³ vagyis az a tevékenység, amikor az MSHH magánfelek megbízásából piaci alapon hizlalta a vállalt sertéseket.¹⁰⁴ A kapacitásának ekkor a felét sem kihasználó sertéshizlaló forgalmának jelentős része már csak belső eladás volt, így az a ferencvárosi vásárra koncentrált.¹⁰⁵

A forgótőkehiány,¹⁰⁶ illetve az a tény, hogy a hizlalda üzleti forgalmának jelentős részét biztosító MSHH hizlalás teljesen a földművelésügyi minisztérium kezében volt, megérlelte az elhatározást, hogy a főváros (engedve az érzékelhető kormányzati nyomásnak) 1939 szeptemberében a részvények teljes átvétele mellett döntsön,¹⁰⁷ majd 1940 tavaszán egy külső körülmény, a viszonylag szerencsésen átvészelt árvíz következtében átvette tulajdonosaiktól a bérhizlalásban lévő sertéseket is. Így Nagytényben már csak a székesfőváros állományába tartozó, tehát a közellátás számára teljes mértékben igénybe vehető sertés hízott. Bár az átlakok árának folyamatos esése és az exportlehetőségek hullámozása miatt az akkor

¹⁰² Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 11.

¹⁰³ A piaci alapon zajló bérhizlalás aránya 1930-ban közel 40%-ot tett ki, majd fokozatosan csökkent, és 1935-ben érte el a minimális 12%-os szintet, ezt követően megnövekedett, de még 1938-ra sem haladta meg az összeforgalom negyedét. Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 3.

¹⁰⁴ Láng Lajos hozzászólása a közgyűlésen. Fővárosi Közlöny, 1937. július 8. 1009.

¹⁰⁵ 1934-ben 23 500 sertés 66,8%-a, 1935-ben 26 700 sertés 75%-a, 1936-ban 35 500 sertés 81,5%-a, 1937-ben 27 000 sertés 83%-a, 1938-ban pedig 26 600 sertés 70%-a belföldön került forgalomba. Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 4.

¹⁰⁶ Az 1939-ig közel 40%-os állami részesedéssel bíró Nagytétényi telep vezetésében paritásos alapon a főváros és az állam is részt vett, ugyanakkor a forgótőke biztosításában az állam tehervállalása elenyésző volt, ami kölcsönfelvétel kényszerével, és a kamatteher visszatérítésével terhelte a hizlaldát. Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 11.

¹⁰⁷ Ebben az is szerepet játszott, hogy az MSHH akció a földművelésügyi minisztérium elképzelése szerint elsősorban az agrártevékenység élénkítését célozta, vagyis nem a hizlalda felfuttatását, hanem a gazdák megsegítését. Ez pedig a dekonjunkturális időszakokban, különösen, amikor az eladási ár az előállítási költség töredékét sem fedezte, kifejezetten nagy veszteségeket eredményezett, miután a sertések vagy a takarmány beszerzők nem annak minősége, hanem (az ágazatot súlytó értékesítési válság okán) a támogatandók megsegítése irányította a folyamatot. A székesfőváros ezért éppen azt várta 1939-es részvényszerzéstől, hogy az ügyvitel racionalizálásának lehetősége meghozza majd a remélt prosperitást. Éppen ezért innentől kezdve a nosztró hizlalással szemben a bérhizlalásra került át a hangsúly. Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 11. Az 1929 után fokozódó értékesítési válságról bővebben lásd *Gunst P.: Mezőgazdasági termelés i. m. 375–376.*

már hosszú évek óta deficitos vállalkozás veszteségei a második világháború alatt tovább nőttek, az üzem fenntartását a közellátási cél továbbra is indokolta, és egyben igazolta is. E feladat ellátása érdekében 1942-ben még fejlesztéseket is végrehajtottak a telepen, ekkor munkába állítva például a kukorica olaj tartalmú csírájának kivonására szolgáló csírátlanító berendezést is.¹⁰⁸

Összegzés

Annak ellenére, hogy Budapest a második világháború éveire elérte a maga elé tűzött célt, vagyis az export sertésvásár és a kiviteli joggal felruházott hizlalótelep birtokosaként a lehetőségekhez képest megnövelte a városban realizálódó húskínálatot, tevékenysége – tisztán a gazdasági eredményeket tekintve – a két világháború közötti időszak speciális gazdasági viszonyai között nem volt, és nem is lehetett sikeres.

A helyi hatóságok a lakosság ellátásának javítása terén csak minimális mozgástérrel és hatóságárral rendelkeztek. Ez már az első világháború előtti időszakra is igaz volt, de még jellemzőbbnek tekinthető a két világháború közötti évtizedekre, amikor az ország a Monarchia keretei által védett viszonyok közül kikerülve, még jobban ki volt szolgáltatva a világgazdasági folyamatoknak. A magyar mezőgazdaság – viszonylagos elmaradottsága mellett – egyszerre nézett szembe korábbi piaci elvesztésével és az így kialakuló túltermelésből és az alacsonyabb világpiaci árakból következő áreséssel, miközben a belső piac felvevőképesége is visszaesett a reálbérek csökkenése miatt. Ilyen körülmények között a fővárosnak az Osztrák–Magyar Monarchia védrendszerében kidolgozott stratégiája, amely épp a helyi kínálat megnövekedésétől várta a fogyasztói árak csökkenését, nem hozhatott eredményt. Az erre tett kísérlet kimenetelét a takarmánytermésnek és a zsír ingadozó értékesítési viszonyainak kitett hizlalási iparág helyzete maga is kétségessé tette. Ebből a szempontból a székesfőváros 75 éven át tartó kísérlete arra, hogy az ágazatot a városigazgatás szervezetébe integrálja, csak részlegesen nevezhető sikeresnek. Eredményeit leginkább a háborús években kifejtett közületi hizlalások idején hozta meg, abban viszont városi hatóságként Budapest egyedülállót alkotott.

¹⁰⁸ Előterjesztés a Magyar Sertéshizlaló és Húsipar Rt. állami tulajdonában lévő részvényeinek megvásárlása ügyében. Fővárosi Közlöny, 1939. május 23. Melléklet 9.; *Szendy Károly*: A főváros közéletelmzése. In: Budapest Székesfőváros Közigazgatási Évkönyve 1942. Bp. 1943. 231–232.

THE HISTORY OF SWINE FATTENING AND TRADE AT BUDAPEST
IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

By Laura Umbrai

SUMMARY

In the field of public food supply Budapest boasted several individual, and successful, initiatives. Confronted by the problem of rising meat prices, however, the city proved impotent and its involvement consequently long remained limited to administrative measures (concerning animal health care and market affairs). In the case of pork, no „traditional” communal factory (such as the Communal Bread Factory, the Communal Horsemeat Factory or the Communal Foodstuff Selling Factory) was set up. Yet the city did not give up the fight to extend its influence over the various segments of the sector. After the organisation of the swine market and the slaughterhouse, the idea was to dislocate the fattening farms of Kőbánya and thus to gain the right to supervise the new fattening facilities and the export market. Thus, by elevating its own swine market, which had so far only produced for the local market, to an international rank, the municipality would multiply the meat supply realised in the capital. Although, by the acquisition of the shares of the Nagytétény pig-rearing factories, the idea had been set to work by the eve of World War II, the post-1918 economic changes took the implementation of the original conception off the agenda.

Kollár János Miklós

A TRIANONI MENEKÜLTEK ELHELYEZÉSÉNEK KÉRDÉSE ÉS A KISLAKÁSÉPÍTÉSEK DEBRECENBEN

1918 ősztől az áttelepült menekültek segélyezése és munkához juttatása mellett lakhatásuk megoldása is az érintettek társadalmi integrációjának egyik kulcskérdése volt. Az 1920-as évek elejétől meginduló kormányzati és helyi szintű lakásépítkezések hátterének feltárása – minthogy a lakásügy témaköre számos kutatási terület metszéspontján fekszik – új információkkal bővítheti a kérdéskör gazdasági, társadalmi, illetve kulturális vonatkozásaival kapcsolatos ismereteinket.¹ Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy Debrecen városa miként birkózott meg ezzel a kihívással.

Debreceni menekültek

Debrecen és Hajdú vármegye levéltári iratai között nem találni olyan jegyzőkönyveket, melyek alapján egyértelműen megállapíthatnánk, pontosan mely irányokból érkeztek menekültek a városba és a vármegye területére. A térség földrajzi elhelyezkedése miatt ugyanakkor kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy a Hajdúság felé áramló tömegek legnagyobb része a Román Királysághoz csatolt vármegyékből érkezett. Egy, a Magyar Királyi Államvasutak debreceni üzletvezetője által Márk Endre debreceni polgármesterhez intézett, 1920. májusi jelentés alapján pillanatképet kaphatunk az ekkor éppen a debreceni pályaudvaron vagonokban tartózkodó 77 menekült származási helyéről. A fennmaradt listán 14 menekült neve szerepel, melléjük felvezetve családtagjaik száma.² A 14 családfő közül kilencen származtak román fennhatóság alá került területekről, négyen a Felvidékről és egy fő a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ítélt Nagybecskerekéről.³

A menekült közszolgálati alkalmazottak nyilvántartását elrendelő 1920. évi 2955/M. E. sz. rendelet értelmében a Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság 1921

¹ *Bódy Zsombor*: A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében. Korall 58. szám (2014) 5.

² A táblázatos kimutatásban felvezették még a vasúti kocsik számát, továbbá egy „Hová köti valami érdek?” feliratú rubrikát is. Ez utóbbiból derül ki, hogy például Sülő János várnai (a békeszerződésig Trencsén vármegye, Zsolna járás) földművesnek Debrecenben lakott a testvére, a Töketerebesről (Zemplén vármegye, Gálszécsi járás) 11 fős családdal menekült Novotni János kocsisnak pedig Búdszentmihályon (ma Tiszavasvári) laktak a szülei. A listán szereplők közül volt olyan, akinek testvére orvosként praktizált Kaposváron, de Vunderlik Árpád lugosi pénzügyi irodatiszt fia például a közeli Szegeden lakott. Ők azon „szerencsések” közé tartoztak, akik rokoni összeköttetések nyomán talán könnyebben juthattak lakhatáshoz, és nem is biztos, hogy huzamosabb ideig Debrecenben maradtak.

³ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: HBML), Debrecen Város Tanácsának iratai (a továbbiakban: IV. B. 1405/b.) 9028/1920

októberében jelentést kért Hajdú vármegye alispánjától azokról a menekültekről, akiknek a végleges elhelyezése hatósága területén még nem történt meg. Az összeírás során Püspökladány városa 1921. december 16-án egy 74 főből álló listát továbbított az alispánnak, melyen többek között feltüntették a felvett tisztviselők menekülés előtti utolsó állomáshelyét is. Akárcsak a debreceni üzletvezetőség listáján, a név szerint regisztrált menekültek családtagjai itt is csak szám szerint szerepelnek. Püspökladány 74 főből álló jelentésén, a feltüntetett menekültek utolsó állomáshelyét 65 esetben sikerült teljes bizonyossággal megállapítani. A vizsgált családok közül 55-en a Román Királysághoz csatolt területekről menekültek Püspökladányba, közülük 22-en Nagyváradról. Heten települtek át Csehszlovákiából, egy fő a Vajdaságból, kettő pedig Fiuméből. Pár száz főből természetesen nem lehet megbízható statisztikai mintát készíteni, mindenesetre beszédes, hogy 1921 végén a Debrecentől 51 kilométerre fekvő városban ideiglenesen elhelyezett menekültek 85%-a és az 1920 májusában a debreceni pályaudvaron tartózkodók 65%-a a Román Királysághoz csatolt területekről menekült a Hajdúságba.⁴

Az elmúlt évek kutatási eredményei rámutattak arra a tényre, miszerint a menekültek pontos számának meghatározására a jelenleg rendelkezésre álló források felhasználásával nincs lehetőség. Számuk valahol Mócsy István 426 ezer és Kovács Éva félmillió fős maximum becslése között lehet.⁵ Ez jó harmadával több, mint az 1920 áprilisában létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal (OMH) 1924-ben kiadott zárójelentésében közölt 350 ezer fős adat. A mintegy 100 ezer fős többlet abból következhet, hogy a központi menekült statisztikát csak 1920 tavaszán kezdték el vezetni, így az nem tartalmazhatta az 1918 őszétől az OMH létrehozásáig áttelepülőket. Érdekes módon Debrecen esetében ez a logika éppen fordítva működik, ugyanis a debreceni lakáshivatalnak az OMH öt kérdésére küldött, 1920. június 7-én kelt válaszából tudjuk, hogy 1920. május 31-én Debrecenben 500 menekült család, 1286 személy tartózkodott, „nagyreszük letelepülő”.⁶

Paradox módon tehát éppen abból az időszakból nincs megbízható adat a menekültek pontos vármegyei és debreceni jelenlétéről, amikor már működött a menekültek regisztrációja és ügyeik egységes intézésének céljából életre hívott

⁴ MNL HBML, Debrecen város alispánjának iratai (a továbbiakban: IV. 906/b.) 243/1922

⁵ *Koloh Gábor*: A trianoni menekültek száma. In: Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után. Szerk. Ablonczy Balázs. Bp. 2020. 22. – Az említett szerzők munkái: *István Mócsy*: The effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921. New York 1983.; *Kovács Éva*: A hontalanság ötödik éve: 1922. Kassa. Medvetánc 9. (1989) 1988/4–1989/1. sz. 35–48.

⁶ MNL HBML IV. B. 1405/b. 7685/1920

Országos Menekültügyi Hivatal és annak debreceni kirendeltsége. Jobb híján tehát marad a következtetés, miszerint, ha 1920-ig a menekültek mintegy egyharmada érkezett az országba, akkor a május 31-jei 1286 fős számot a kétharmadával felkerekítve megkapjuk az 1924-ig Debrecenbe érkezett és letelepedni kívánó menekültek becsült számát. Az így kapott 3800–4000 fős menekültszám reálisnak tűnik, számolva a népszámlálási adatokkal⁷ és figyelembe véve az eddig feltárt elsődleges helyi forrásokat. Eredményeink az OMH zárójelentése szerint a menekültekkel kapcsolatosan Debrecenben keletkezett ügyiratok számát tekintve is megállják a helyüket,⁸ kiváltképp, ha párhuzamot vonunk az ezekben az években hasonló szerepet betöltő Miskolc városával, ahol Szűts István Gergely szintén 3500–4000 főben határozta meg a letelepedhetett menekültek számát.⁹ A debreceni városvezetésnek mindenképpen több ezer letelepülővel kellett számolnia, amikor az 1920-as évek elejétől megkísérelte a vagonokban, szükséglakásokban és barakkokban élő menekültek tisztességes lakhatását előmozdítani.

A háború során kialakult lakáshelyzet

A menekültek sikeres lakhatáshoz juttatását hosszú évek felgyülemlett nehézségei akadályozták. A világháború kirobbanása után megakadtak az ország köz- és magánépítkezései, a termelés átállt a hadigazdaságra, ami takarékosági rendeleteket és anyagzárlatot eredményezett. Az építkezésben főszerepet vállaló magántőke a háború kitörése után szép lassan kivonult az építőiparból; az építőanyagtermelés csaknem teljesen leállt, az alapanyagok pedig 400–1500%-kal drágultak.¹⁰ A lakhatási gondok nemcsak a középosztályt, hanem a városi lakosság majd egészét

⁷ Az 1910-es népszámlálás 92 729 lelket talált Hajdú vármegye székhelyén, majd 1920-ra a város lakossága mintegy 11,5%-kal, 103 186 főre növekedett. Újabb tíz év elteltével a korábbi értéknel 14 089 fővel többen, 117 275-en laktak a civisvárosban. Mindemellett, az 1930. évi népszámlálás országosan regisztrált még 81 491 külföldi állampolgárt, ez a szám a népesség 1%-át tette ki. A külföldi honosok száma Debrecenben 1043 fő, ez az országos átlaghoz hasonlóan az akkori lakosság 0,9%-a volt. Ők olyan menekülő-repatriálók lehetnek, akiknek az állampolgárság-felvétele még nem rendeződött vagy nem is szándékoztak magyar állampolgárokká válni. Ide tartozhatnak a menekültek népes csoportjának leszármazottai is. *Penka Pejkovszka – Demeter Gábor*: A bevándorlók és munkaerőpiaci beilleszkedésük a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle* 59. (2017) 262.; Az 1930. évi népszámlálás I. Bp. 1932. 16.

⁸ A zárójelentés szerint Debrecenben 9561 menekültekkel kapcsolatos ügyirat keletkezett, mely értéket, ha a fenti logika mentén az egyharmadával felkerekítjük, akkor ezek valós száma valahol 12,5 ezer fő körül mozoghat, amiből joggal következtethetünk a menekültek több ezer fős debreceni jelenlétére. Lásd *Petrichevich Horváth Emil*: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyéves működéséről. Bp. 1924. 41.

⁹ *Szűts István Gergely*: Barakkok és tisztviselővillák. A trianoni menekülteket befogadó miskolci telepek helyzete az 1920-as években. *Kisebbségkutatás* 18. (2009) 435–452.

¹⁰ *Umbrai Laura*: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948. Bp. 2008. 147–148.

sújtották. A háború során megszűnt a szabad lakás piac,¹¹ hatósági nyilvántartás és közvetítés lépett a helyébe, a háború végén pedig megszületett a hatósági kiutalások rendszere.¹² (Eközben a lakások elvben magántulajdonban maradtak.)

Az 1917. október 30-án kiadott második lakásrendelet (4180/1917. M. E. sz.) német mintára hazánkban is életre hívta a lakáshivatalok intézményét, melyek kezdetben városi, majd a Tanácsköztársaság bukása után állami szervként működtek. A Központi Lakáshivatal állította ki a lakásigazolványokat és engedélyezhette a lakáskiutalásokat.¹³ A lakáshivatallal olyan, mindaddig ismeretlen új fogalmak születtek, mint a „jogos lakásigény”, a már említett „lakáskiutalás”, és a nem túl jól csengő „lakásrekvirálás”. Az a kérdés, hogy kinek volt jogos vagy éppen hamis a lakásigénye, a háború alatt és után a magyarországi társadalom széles rétegeit érintette, aminek következtében a lakásrendeletek kiadása állandó feszültséget és konfliktushelyzeteket generált.¹⁴

A kötött lakásgazdálkodás kialakulása tovább rontotta a magánszektor vállalkozási kedvét, hiszen a béreket államilag szabályozták, korlátozták a felmondási jogot, a lakáshivatal pedig messzemenően beleszólt a tulajdonosok és bérlőik viszonyának alakulásába. A lakáshiány ellensúlyozásának érdekében ugyan engedélyezték a könnyűszerkezetű barakklakások építését, de a szakemberek egyöntetű véleménye szerint a helyzeten csak az állami építkezések megkezdése, illetve a magánszektor érdekeltté tétele segíthetett, még esetleges veszteségeik közpénzzel való ellentételezésével is.¹⁵ Az ország háború utáni instabil belpolitikai és pénzügyi helyzete hosszú ideig csak a már meglévő lakásállomány újraelosztását tette lehetővé, ennek alapján szinte lehetetlen küldetésnek tűnt, hogy a közel félmillió menekült tömeget belátható időn belüli lakhatáshoz juttassák.¹⁶

A 20. század első évtizedének végén tetőző budapesti nagy építési hullám az „utolsó békeévekben” érte el Debrecent. A romantikát és a magyaros szecessziót képviselő épületek (az új Arany Bika szálló, a Hatvan utcai református egyházi bérpala) megbontották ugyan az addig egységes klasszicista városképet, de a régi és az

¹¹ A kormány 1916. november 12-én adta ki a 3787/1916 M. E. számú, úgynevezett első lakásrendeletét, mellyel a lakások szabad forgalma megszűnt. Ettől kezdve beszélhetünk kötött lakásgazdálkodásról. 1917 februárjában azzal „enyhítették” a rendeletet, hogy a bérbeadó abban az esetben felmondhatott a lakó(k)nak, ha ő maga akart beköltözni bérlményébe.

¹² *Bódy Zsombor*: A magyar társadalom az első világháború és Trianon után. Magyar Tudomány 181. (2020) 769.

¹³ *Umbrai L.*: A szociális kislakásépítés története i. m. 151–152.

¹⁴ *Bódy Zs.*: A magyar társadalom i. m. 769.

¹⁵ *Umbrai L.*: A szociális kislakásépítés története i. m. 153–154.

¹⁶ *Szűts István Gergely*: „A szükséglakások felét a menekültek kapják...” Érdekkonfliktusos és előítéletes az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. Korall 40. szám (2010) 117.

új kellő harmóniával illeszkedett egymáshoz.¹⁷ Debrecenben az 1910-es évek elején 18 908 lakást tartottak nyilván, melyeknek 9,2%-a volt üres, de azok főként a külkerületeken, illetve a közelben található tanyákon álltak. A lakott lakások 63%-a egyszoba-konyhás vagy konyha nélküli volt. A kétszobás lakások aránya mindössze 18,8%-ot, a háromszobások aránya pedig csak 6,3%-ot tett ki. A lakott állomány 3,6%-a volt négyszobás, 1,86%-a ötszobás, 2,25%-a pedig ötnél több szobás.¹⁸ A polgári középosztály lakásideálja a háború előtt a háromszobás otthonoktól indult, a húszas évektől azonban a kétszoba-konyhás is már-már irigyelt nagyságnak számított.¹⁹ Debrecenben éppen a húszas években felértékelődő két- vagy háromszobás, olcsóbb (kis)lakásokból²⁰ mutatkozott rendkívüli hiány, amelyek a menekültek körében fölülreprezentált állami tisztviselők²¹ számára elfogadható méretűek lettek volna.

Nem csak a lakások mérete és árszintje mutatott azonban szomorú képet. Miközben Budapesten átlagosan négyen vagy négy embernél többen laktak az egyszobás lakásokban, Debrecenben ez a szám meghaladta az öt személyt. Nem volt ritka, hogy két család bérelt egy szobát, és sokszor az egyik szobarészben ágyrajárókat is fogadtak, hogy ki tudja fizetni a lakbért. A háború végén mintegy 60 ezren éltek így egyszobás lakásokban. Bár az 1910-ben elfogadott városi építési szabályrendelet a higiénia szabályait figyelembe véve kötelezővé tette az alapincézést és előírta az ablakok minimális méreteit, a rosszul égetett téglából készült falak és a sokszor egészen a földéig felszívódó talajnedvesség miatt a lakásállomány egy része egészségügyi szempontból nem felelt meg az előírásoknak.

Ardó Miklós városi mérnök számításai szerint Debrecennek legalább 2500 új kislakásra lett volna szüksége a háború után. Ezeket a város körüli kertes övezetbe álmodta meg, egészséges, zöld környezetben. Ardó elképzelései szerint az így létrejövő kertvárosi városrészben egyaránt épültek volna drágább bérlemények az „intelligensebb osztályok” részére, valamint munkaház telepek, illetve kislakások a „szegényebb egzisztenciák” számára.²² Aczél Géza városi főmérnök még a háború alatt kidolgozott, a város környéki kerteségek rendezéséről szóló szabályrendelete a

¹⁷ *Mazsu János*: Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 17. Szerk. Gazdag István. Debrecen 1990. 63.; *Sápi Lajos*: Debrecen település és építéstörténete. Debrecen 1972. 76.

¹⁸ *Ardó Miklós*: A lakáskérdés megoldása Debrecenben I. Debreczeni Közlöny 14. (1917) 25. füzet 208.

¹⁹ *Szűts I. G.*: Barakkok i. m. 447.

²⁰ A 4180/1917 M. E. számú lakásrendelet szerint kislakásnak minősült az a lakás, melynek bére Budapesten nem haladta meg az 1500 koronát, a 20 ezernél nagyobb lélekszámú városokban az 1000 koronát, kisebb városokban pedig a 700 koronát. – *Umbrai L.*: A szociális kislakásépítés története i. m. 151.

²¹ A menekültek között a köztisztviselők aránya igen magas, 12,6%-os volt, az adatot családtagjaikkal korrigálva viszont már 54,4%. – *Csöti Csaba*: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának keretei 1918–1924. Limes 15. (2002) 2. sz. 28–29.

²² *Ardó M.*: A lakáskérdés megoldása I. i. m. 208–209.

rendezés és a közművesítés költségeinek nagyobb részét a telektulajdonosokra hárította volna, arra hivatkozva, hogy a költségek ellenértékét a telkek értékemelkedése biztosítja. Az úgynevezett Közhasznú Munkásházépítő Részvénytársaság 1917-re már több mint 200 ezer m² területet kapott a várostól, ötven éves hosszú bérletre, hogy azon két 25-25 épületből álló munkástelepet létesítsen a háború után. Egy-egy épületet négy egyszoba-konyhás, kamrás lakásként képzeltek el, és a telepekhez tartozott volna egy középület, fürdővel és olvasóteremmel. A 200 lakás építési költségét 50 m²-rel számolva 800 000 koronában határozták meg, és a tervek szerint a lakások éves bérköltsége nem haladta volna meg a 200 koronát. Viszonyításképpen, két évvel később, 1919 februárjában egy Zilahról Debrecenben menekült, a közigazgatási munkahelyi hierarchia alján álló vármegyei díjnok havi illetménye 102 korona volt, melyből kifizethetőnek tűnik a havi 17 koronára kikalkulált bérleti díj.²³ Ha pedig mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy a legjobban fizetett munkáskategóriák bérezése 1918 végére meghaladta a IX. köztisztviselői osztály első fokozatának értékét is, mindenképpen azt mondhatjuk, hogy az évi 200 koronás bérleti díjat meglehetősen kedvezményesnek lehetett volna tekinteni.²⁴ Ardó hosszú távú, háború utáni átfogó debreceni lakáspolitikai programjának legfőbb alapvetése az volt, hogy a városnak vissza kell csábítania az építőipari beruházásokhoz az állam által korábban elriasztott magántőkét, valamint rá kell bírnia a helyi telektulajdonosokat az építkezések mielőbbi megkezdésére a kedvező adópolitikával és az épületanyagok árának megrendszabályozásával. Így amellett, hogy enyhíthető lett volna a súlyos lakáshelyzet, elejét lehetett volna venni a háború után elkerülhetetlennek látszó lakbéremeléseknek is.²⁵

A debreceni tisztviselők lakhatási problémáinak megoldására már a háború előtt is történtek kísérletek, illeszkedve a kertvárosi koncepcióba. A debreceni városháza 1910-ben – javarészt társadalmi szervezkedésnek köszönhetően – meglehetősen olcsón, ölenként 3 koronás áron, körülbelül 13 ezer négyszögölnyi területet bocsájtott a „Tisztviselő-telep létesítésére alakult szövetkezet” rendelkezésére. Ebből mintegy 50, átlagosan 300 négyszögöles telek kialakítására adódott lehetőség a már korábban megszerzett postakerti²⁶ területekkel együtt. A telkek teher nélkül való megszerzése érdekében az építkezni kívánó tisztviselők a Debreceni

²³ MNL HBML IV. 906.b 27/1919

²⁴ *Bódy Zsombor*: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2019. 168–169.

²⁵ *Ardó Miklós*: A lakáskérdés megoldása Debrecenben II. *Debreceni Közölny* 14. (1917) 26. füzet 215–218.

²⁶ A Postakert mai területét a 16. században még „a Szent Miklós utca végén fekvő szőlőskert”-nek hívták, majd a 18. századtól Patikáskertként nevezték, talán mert a város patikusa is itt vásárolt magának szőlőskertet. A manapság ismert név a 18. század végén alakult ki, a debreceni postáskodás megszervezésével párhuzamosan.

Bank Részvénytársaságtól az építés befejezéséig váltóra, azontúl pedig 22–47 évi futamidőre kölcsönt kaphattak. Az így otthonhoz jutó családok törlesztőrésze csaknem azonos lehetett a debreceni tisztviselői kar átlagos lakásbérével. A házak fekvése is kedvező volt: a Szoboszlói és Széchenyi utcák határolta környék mindössze tizenöt perc séta távolságra fekszik a városközponttól.²⁷

Menekülthullámok és az ideiglenes elhelyezés kérdése

A menekültjelenléssel Debrecen város közönsége nem 1918-ban találkozott először. A keleti hadszíntéren lezajlott 1914-es őszi hadműveletek következtében a Galíciába betörő orosz csapatok elől menekülve mintegy 400 ezren hagyták el lakóhelyüket, s ők hamarosan nemcsak Budapesten, de több kelet-magyarországi településen is megjelentek. A kezdeti rokonszenv hamar szertefoszlott; a javarészt zsidó menekültekkel szemben egyre erősödött az antiszemitizmus, és számos település vezetője a galíciaiak jelenlétével magyarázta az élelmiszcikkek drágulását vagy a járványok terjedését. A magyar kormány már 1915-ben megegyezett Béccsel az osztrák állampolgárnak minősülő menekültek Ausztriába szállításáról, de a rendkívüli viszonyok közepette a végleges rendezésre csak 1920 tavaszától kerülhetett sor.²⁸

Az Erdély ellen 1916. augusztus 27-én indult román támadás következtében hozzávetőlegesen 200 ezren menekültek el az érintett székely vármegyékbe betörő katonai alakulatok elől.²⁹ Közülük szeptember 2-a és október 11-e között mintegy 30 ezren fordultak meg a debreceni vasútállomáson felállított „üldítő állomáson”. A bejelentések tanúsága szerint Debrecen városa 4369 menekültet fogadott, akik közül az 1916-os év végéig 1142 főnek állítottak ki visszatérő igazolványt, és összesen hétszázán tudtak rokonoknál, ismerősöknél menedékre találni. Debrecenben helyezték el ideiglenesen nemcsak a csíkszeredai polgármesteri hivatalt, de a nagyszabású hadtestparancsnokságot is.³⁰

Az utódállamok kiutasító politikája, majd a trianoni békeszerződés miatt Debrecenbe érkező menekültek elhelyezésének problémája nem hasonlítható a korábbi menekültekkel kapcsolatos tapasztalatokhoz. A hatalmas méreteket öltő bevándorlás és az egyébként is kritikus debreceni lakáshelyzet következtében a városvezetés képtelen volt minden menekültet fedél alatt elhelyezni. Tovább növelte a menekültek számát a Károlyi-kabinet Budapestet tehermentesítő stratégiája is,

²⁷ Husz Lajos: A debreceni tisztviselő-telep. Debreczeni Képes Kalendárium 12. (1912) 148–151.

²⁸ Pálvölgyi Balázs: Senkiföldjén. Bécs és Budapest lépései a keleti front menekültjeinek eltávolításáért (1915–1921). In: Úton i. m. 35–45.

²⁹ Csóti Csaba: Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. Limes: tudományos szemle 17. (2004) 1. sz. 57.

³⁰ Polgármesteri jelentés az 1916. évről. Debreczeni Közlöny 14. (1917) 33–35. füzet 341., 362.

mely szerint a fővárosba érkező menekülteket már 1918 novemberétől igyekeztek vidéki városokba irányítani (148630/1918. B. M. sz. rendelet). Ezeket az embereket lehetőség szerint a kijelölt törvényhatóság területén, szomszédos városokban, illetve kisebb településeken, községekben kellett ellátni, társadalmi erőforrások bevonásával.³¹

A vidéki elhelyezések sikerességével kapcsolatban meglehetősen hézagosak a rendelkezésre álló elsődleges források, de néhány vármegyei jelentésből hely-lyel-közzel látható, hogy mekkora elszállásoló kapacitással rendelkezett Hajdú vármegye. Egy 1920 júniusában kelt, az OMH helyi kirendeltségének megkeresésére írt alispáni jelentés szerint Hajdúdorog és Püspökladány kivételével egyetlen város vagy község sem volt hajlandó vagy képes 15-20 főnél több menekültet elszállásolni, sőt Hajdúszoboszló előljárósága egyértelműen közölte, hogy a városban senki sem akar magánál menekülteket elhelyezni. Vámospércs és Téglás az óriási lakásínségre hivatkozva adott elutasító választ, míg Felsőjózsa a város dohánypajtáit, Hajdúhadház pedig tíz tantermet tudott felajánlani a menekültek számára. Hajdúdorog végül 123, Püspökladány pedig 260 fő elszállásolását vállalta hivatalosan, miközben a püspökladányi jegyző további 500 személy elhelyezését helyezte kilátásba „saját hatáskörében”.³²

Miután a vármegye települései kevés menekült elhelyezését vállalták magukra, a debreceni városvezetés jobb híján megkezdte a már 1920-ban is elhasznált állapotban lévő, 1898-ban épített ideiglenes katonai barakkok átalakítását a repatriálók fogadására.³³ A Salvator barakkok³⁴ a háború alatt az úgynevezett második számú tartalékkórházként működtek. A háború után itt létesült úgynevezett nyulasi³⁵ szükséglakások bizonyos barakkjai egészen 1977-ig használatban maradtak.³⁶ A Délmagyarországi Közművelődési Egyesület 1913-ban emelt épülete (DMKE-internátus) mellett kialakított Bocskai téri barakk szükséglakásokat is csak 1944-ben számolták fel.³⁷ 1919 őszén felmerült a város tulajdonában lévő Salétrom laktanya szükséglakásokká alakításának ötlete is, de Szilágyi János építészmérnök ajánlata

³¹ MNL HBML IV. B. 906/b 143/1919

³² MNL HBML IV. B. 906/b 3162/1920

³³ *Sápi L.*: Debrecen i. m. 79.

³⁴ A második tartalékkórház 1915 elején vette fel a Ferenc Salvator nevet, miután a főherceg látogatást tett az intézmény falai között.

³⁵ Ekkor a város külterülete, napjainkban Debrecen egyik városrésze.

³⁶ A vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben a városvezetés 1927 októberében a vasbeton barakkok egy részét „Szeretetházak” kialakításának céljára átadta a Kálvinisták Templomegyesülete részére. Az egyesület ezen barakkokban kívánta elhelyezni a munkát nem találó, frissen szabadult rabokat, ahol nemcsak anyagi fenntartásukról, de lelki gondozásukról is gondoskodni kívántak.

³⁷ *Batári Gérgő*: Az első világháború egészségügyi vonatkozásai Debrecenben. Szakdolgozat. Debrecen 2017. 56.; *Sápi Lajos*: Településtörténeti sajátosságok. In: Debrecen története 1919–1944 IV. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen 1986. 154.

ellen ekkor még a laktanyában uralkodó rossz egészségügyi viszonyok miatt kifogást emelt Debrecen tisztii főorvosa.³⁸ Végül a kínzó lakáshelyzet és a tél közeledte miatt a városvezetés 1920 szeptemberében mégis a laktanya 1-4. számú épületeinek szükséglakásokká alakítása mellett döntött. A véghatározat 28 egyszobás és 6 egyszoba-konyhás lakás építését, illetve átalakítását rendelte el.³⁹ A munkálatokat 1920 októberében kezdték el, és 1921 tavaszára várták azok befejezését, de a sajtótudósítások szerint az épülő szükséglakások közül a negyedik számút már december elejére sikerült költözhető állapotba hozni.⁴⁰ 1921 februárjában Hubert Ottó főispán közbenjárására három millió korona kormányzati támogatással újabb öt szükséglakás épült, ahol hat kétszoba-konyhás és 43 egyszoba-konyhás lakást alakítottak ki.⁴¹

A román hadsereg⁴² kivonulása után nagyon rövid időn belül megkezdődött a meg nem szállt, illetve már korábban felszabadult területeken tartózkodó menekültek Tiszántúlról irányítása, így minden erőfeszítés ellenére a város nem tudta megoldani a vasúti pályaudvarra érkezők azonnali elhelyezését. Sokaknak ez azt jelentette, hogy hosszabb-rövidebb időre kénytelenek voltak vagonjaikban maradni. Mindössze két nappal az után, hogy a magyar honvédek bevonultak, 1920. március 12-én éjszaka 102 olyan menekült család érkezett a cívisvárosba, amely már 1919. november vége óta vagonokban lakott a szolnoki pályaudvaron.⁴³ Április végén újabb 40 családot irányítottak Budapestről Debrecenbe, és a már korábban tárgyalt MÁV jelentés szerint májusban még mindig 14, javarészt erdélyi család élt a debreceni vasútállomáson.⁴⁴ A nyár közepén sikerült ugyan a vagonlakók nagy részét iskolai tantermekben elhelyezni, de a menekültek folyamatos özönlése folytán, számukban az apadás csak ideiglenes lehetett. Novemberben már újra 48 vagonlakó családot találunk a város pályaudvarán,⁴⁵ a városban tartózkodó menekültek száma az ősz végére pedig már meghaladta a háromezret.⁴⁶

³⁸ A Salétrom-laktanya átalakítása. Debreceni Független Újság, 1920. július 2. 3.

³⁹ MNL HBML, Debrecen Város Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei) 1920. 434/19,417/19,522–1920. bkgy.

⁴⁰ Megkezdik a Salétrom laktanya átalakítását. Egyetértés, 1920. október. 8. 3.; Kész az egyik szükséglakás. Egyetértés, 1920. november. 28. 3.

⁴¹ MNL HBML IV. B. 1405/b. 2390/1921

⁴² Természetesen a román megszállás alatt is tartózkodtak vagonlakók a debreceni vasútállomáson. A híradások szerint a megszállás utolsó napjaiban egy, a pályaudvaron „cirkáló” román katonágyonlőtt egy család vagonlakó menekült férfit. – A vagonlakó menekültek. Debreceni Független Újság, 1920. március 23. 2.

⁴³ Vagonlakók érkezése Debrecenbe. Három hónapig teherkocsiban laktak. Egyetértés, 1920. március 13. 2.

⁴⁴ MNL HBML IV. B. 1405/b. 9028/1920

⁴⁵ A lakáshivatal elhelyezte a vagonlakókat. Egyetértés, 1920. július. 24. 3.; Debrecenben még 48 család lakik vagonban. Egyetértés, 1920. november. 13. 3.

⁴⁶ A menekültügyi kirendeltség a helybeli gazdatársadalomhoz. Egyetértés, 1920. november 7. 1.

Elhúzódó lakáspolitikai egyeztetések

Felismerve, hogy a magántőke még belátható ideig nem lesz képes orvosolni az egyre fokozódó lakáshiányt, a kormányzat az 1921. évi XXXVI. tc. életbe léptetésével 300 millió koronát szándékozott fordítani kislakások építésére. Hamar nyilvánvalóvá vált ugyanakkor, hogy a fent említett összeg egyáltalán nem elégséges arra, hogy abból az összes, vasúti kocsikban, különböző barakk-, valamint szükséglakásokban, illetve hivatalok, iskolák helyiségeiben ideiglenesen elhelyezett tisztviselőt és más menekültet megfelelő lakhatáshoz juttassa. A pénzügyi források hiányát a kormányzat a városok közreműködésével és jelentős anyagi áldozathozatalával kívánta ellensúlyozni. Az előzetes tervek szerint a városoknak vállalniuk kellett volna az építési terület, valamint a közművek ellenszolgáltatás nélküli átengedését, illetőleg létesítését, végül az állami támogatás összege után évi 2,5%-os kamat fizetését a kincstár részére. Cserébe kisajátítási jogosultság, a lakások feletti korlátlan tulajdonjog és állami jóttállás révén előnyös feltételű kölcsön megszerzésének garantálása járt volna.⁴⁷

A tervezet kidolgozására válaszul a Magyar Városok Országos Kongresszusa 1921 augusztusában értekezletet hívott össze Budapestre, ahol Varga Jenő főjegyző személyében Debrecen is képviseltette magát. Varga a civisváros legminimálisabb lakásigényét 150 kétszobás és 50 egyszobás lakás építésében állapította meg.⁴⁸ Az értekezlet résztvevői kimondták, hogy a menekültekről való gondoskodás nem városi, hanem állami feladat, majd feltételeiket memorandumba foglalva terjesztették a kormányzat elé. Eszerint: 1. a lakásépítések céljára felveendő kedvező kölcsön megszerzéséről a kormány gondoskodik; 2. a városok ugyanolyan összeggel járulnak hozzá az akcióhoz, mint az állam; 3. az építendő lakásokhoz telket és minden közművet a telekhatárig a városok bocsátják rendelkezésre; 4. a felépült lakások azonnali hatállyal városi tulajdonba kerülnek minden telekkönyvi korlátozás nélkül; 5. az állami hozzájárulásnak kamatmentes, vissza nem térítendő támogatásnak kell lennie;⁴⁹ 6. kizárólag a városok joga a telkek kijelölése; 7. az állam az új lakásokra 30 évi adómentességet biztosít; 8. törvény biztosítson jogot a városoknak rendkívüli közmunka igénybevételére; 9. a versenytárgyalás meghirdetése és a pályázatok elbírálása a városok feladata. Ha csak kisebb árkülönbségek mutatkoznak, akkor a helyi pályázók ajánlatát kell elfogadni; 10. a városok az állam által készített szabványos títustervektől eltérhessenek;

⁴⁷ MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: OL), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. (a továbbiakban: K 27) 1921. október 28.

⁴⁸ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1921. 450/18,470/18,717/18,870-III.–1921. bkgy.

⁴⁹ A kormányzat itt jelezte, hogy bár a kölcsönt teljes egészében nem kell majd visszafizetni, az évi 2,5% kamat 25 éven át minden bizonnyal törlesztendő lesz.

11. az építendő lakások bérbeadására és a bérösszeg megállapítására kizárólag a városok legyenek illetékesek.⁵⁰

A kongresszus után a debreceni törvényhatósági bizottsági közgyűlés 1921. augusztus 19-én a debreceni városi tanács, illetve a jog- és pénzügyi bizottság véleményének hatására a megállapodások lényegét nem érintő, „azonban a város érdekeit hathatósabban védelmező némi pótlásokat is magába foglaló” szövegezés szerinti határozatot fogadott el, amely némiképp eltért a Magyar Városok Országos Kongresszusa által elfogadott 11 ponttól. Az új határozat szerint a városvezetés hajlandó volt az építendő lakásokhoz díjtalanul rendelkezésre bocsájtani a szükséges területet, valamint vállalni az építési költségek felét, ugyanakkor a kormány által garantált kedvező kölcsönrel kapcsolatban a közgyűlés kikötötte, hogy a hitel fedezetéül sem a felajánlott telek, sem a létesítendő lakások bérjöveldelme, sem a városnak átengedett forgalmi és fényűzési adó felének hozadéka és általában a város bármely egyéb vagyona nem köthető le. Kikötötték, hogy a Debrecen számára nyújtandó állami hozzájárulás kamatmentes, vissza nem térítendő támogatás legyen. A közgyűlés továbbá úgy határozott, hogy amennyiben a bérjöveldelmek és a fényűzési adó fele részéből befolyó összeg nem tudná fedezni a Debrecenre eső hitel törlesztőrészleteit vagy akár a felépült lakások fenntartási költségeit, úgy a hiányzó összegeket az állam tartozik kipótolni. A beiktatott biztosítókkal Debrecen célja az volt, hogy elkerüljön mindenfajta extra költséget, és saját törlesztőrészleteit a bérösszeggel, az átengedett fényűzési adó felével, illetve ezek elégtelensége esetén az állammal fizettesse ki. Azaz a telek és közművek⁵¹ átadásán kívül gyakorlatilag ingyen jusson a kislakásokhoz.⁵²

Ilyen körülmények között érkezett meg a kereskedelemügyi miniszter 2042-1921. K-M. sz. leirata, mely a 300 milliós országos hitelkeretből 10 millió koronát szándékozott Debrecennek juttatni 88 kétszoba-konyhás kamrás, illetve 34 egyszoba-konyhás kamrás kislakás építésére. Annak ismeretében, hogy a vidéki városok együttesen csak 40 millió korona erejéig részesülhettek a kislakások építésére szánt 300 milliós állami segélykeretből, jól kirajzolódik Debrecen komoly érintettsége, hiszen az esetleges sikeres tárgyalások után a hajdúsági város a vidékre szánt támogatások egynegyed részével gazdálkodhatott volna.⁵³ A támogatásért cserébe a kormányzat feltételül szabta, hogy a 20 millió koronát kitévő

⁵⁰ Debrecen álláspontja győzött az állami kislakások ügyében. A városok kongresszusának memorandum. Debreceni Független Újság, 1921. augusztus 18. 3.

⁵¹ Mi több, bár a város hajlandó volt a közművek ingyenes átengedésére, amennyiben a lakások céljára kijelölt telken vízvezeték vagy közcsatorna nem volt kiépítve, ezen közművek kiépítésére a város időhataladékat kért és a problémát kutakkal és emésztőgödörökkel kívánta orvosolni.

⁵² MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1921. 450/18,470/18,717/18,870-III.–1921. bkgy.

⁵³ *Melega Miklós*: Menekültlakások építése Szombathelyen (1922). In: Úton i. m. 90.

építési összeg felét a hajdúsági város köteles viselni, továbbá, hogy a kincstár által engedélyezett hitel után Debrecen 25 éven át évi 2,5%-os, azaz 250 ezer koronás kamatot tartozik fizetni negyedévi részletekben. A városvezetés köteles volt az építési területet költségmentesen rendelkezésre bocsájtani és a közművesítést saját költségén elvégezni, ugyanakkor a telekkijelölés csak az országos lakásépítési miniszteri biztosság hozzájárulásával történhetett. Fontos elvárás volt, hogy a felépült kislakásoknak legalább a fele kizárólag a vagonlakók, illetve más menekült és „helyhez kötött” tisztviselők elhelyezésére szolgálhatott, annak ellenére, hogy elkészültük után a lakások automatikusan a város tulajdonába kerültek volna.⁵⁴

A fenti leiratot csakhamar követte egy másik is, amely egyetemi tanári lakások építésének érdekében a tervbe vett 88 kétszobás és 34 egyszobás lakás számát 68 kétszobásra és 26 egyszobásra csökkentette. Az így keletkező 4,5 millió korona megtakarítást a kormányzat 18 háromszobás tanári lakás építésére kívánta átcsoportosítani, melyek összköltsége 10,8 millió koronára rúgott. A fennmaradó hiány egy részét a kereskedelemügyi miniszter, másik részét pedig állami segítséggel szerzett kölcsön formájában Debrecen lett volna köteles állni, amit 1922. augusztus 1-jéig a kultusztárca teljes egészében megtérített volna.

A kormányzat ajánlata után a törvényhatósági közgyűlés csalódottan vette tudomásul, hogy a leiratok figyelmen kívül hagyták a város kívánalmait, hiszen az állam által biztosított kölcsön nem lett vissza nem térítendő támogatás, és a város kizárólagos telekkijelölési joga is sérült. Hiába kerültek volna az elkészült lakások azonnal Debrecen tulajdonába, azok 50%-át a menekülteknek kellett volna adni. Tekintve az egyébként is súlyos debreceni lakáshelyzetet, ez a feltétel különösen problematikus lehetett a városvezetés számára. Azt is sérelmezték, hogy a kormányzat bizonytalanságban hagyta Debrecen a város által felveendő hitel tekintetében, és azt is, hogy a kiadások fedezetül szolgáló fényűzési adó elvonásának esetére nem gondoskodott a fennmaradó költségek rendezésének mikéntjéről.

Figyelembe véve az állami és az ekkor még nem ismert városi hitel után fizetendő kamatokat, valamint a kislakások építésére kijelölt terület közművesítésének költségeit (melyeket a városháza hozzávetőlegesen 8 millió koronára becsült), a közgyűlés 1921 decemberében határozatban mondta ki, hogy a tárgyalat feltételek mellett csak az egyetemi lakások ügyét hajlandó támogatni, mivel az a városra anyagi megterhelést nem jelent. Végezetül pedig, a korábbi városi álláspontot meglehetősen radikalizálva a közgyűlés dacosan úgy határozott, hogy hajlandó ugyan építési telket biztosítani az államnak, de azzal a kikötéssel, hogy ott a kormányzat a szükséges

⁵⁴ Amennyiben az építési költségek túllépték volna a 20 millió koronát, a többletet egyedül a városnak kellett volna állnia, megtakarítás esetén azonban annak felét vissza kellett volna utalni a kincstár részére.

lakásokat a saját költségén építi majd fel, és a közművek létesítéséhez adott 4 millió koronás városi támogatás után immár az állam fizet 25 éven át 2,5%-os kamatot Debrecennek.⁵⁵ Nem meglepő módon válaszleiratában a Pénzügyminisztérium a város által felajánlott „segítség” nem fogadta el és kimondta, hogy Debrecen nem részesülhet a kislakások építésére megszavazott államsegélyből. A törvényhatósági közgyűlés a leiratot – sajnálattal – tudomásul vette.⁵⁶

A kilátástalan lakhatási viszonyok és a rendelkezésére álló szükséglakások rendkívül rossz állapota miatt (melyek közül öt össze is omlott) a városvezetés az állami hozzájárulás megszerzésének érdekében hamarosan mégis kénytelen volt ismét kapcsolatot keresni a kormánnyal.⁵⁷ Az Országos Lakásépítési Bizottság⁵⁸ kormánybiztosa ekkor közölte, hogy Debrecen továbbra is csak akkor részesülhet a kislakásépítésre szánt összegből, ha elfogadja a kereskedelemügyi miniszter 02042-1921. sz. leiratát. Ahhoz hajlandó volt hozzájárulni, hogy a város a versenytárgyalások eredménye birtokában saját maga dönthessen a kislakások számáról és típusáról. Debrecennek az államilag garantált kedvezményes kölcsönt 10,5 év alatt 5,25%-os kamattal kellett volna visszafizetnie.⁵⁹ A súlyos lakhatási helyzet hatására a közgyűlés revideálva korábbi álláspontját kimondta, hogy csatlakozni kíván az állami kislakásépítési akcióhoz, és hajlandó a 10 millió koronás állami kölcsön mellé további 15 millió korona hitelt felvenni, valamint ingyen telket biztosítani.⁶⁰

Hiába volt azonban meg a szándék, Debrecenben 1922-ben sem épültek kislakások, ugyanis az év közepére az állam által biztosított 300 millió koronás hitelkeret elfogyott.⁶¹ 1923 tavaszán megszűnt a kormánybiztosság, és az építkezések irányítása a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe került báró Petrichevich Horvát Emil államtitkár vezetésével.⁶² A minisztertanács újabb 1000 kislakás építését határozta el, melyre 1923. július 1-jétől – számolva a súlyos

⁵⁵ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1921. 601/25,237/26,475/26,721. III.–1921. bkgy.

⁵⁶ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1922. 6/2150/1882–1922. bkgy.

⁵⁷ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1922. 33/2121-III.–1922. bkgy.

⁵⁸ Az állami, illetve önkormányzati építkezések egységes koordinációja érdekében 1922 júniusában hozták létre az Országos Lakásépítési Bizottságot, mely egyfajta szűkebb körű végrehajtó szervként funkcionált, közvetlenül a miniszterelnök alá rendelve. A bizottság élére kormánybiztost neveztek ki, kinek feladatai közé tartozott az anyagbeszerzés, az építkezések lebonyolítása és közvetlen felügyelete. – MNL OL K 27 Minisztertanácsi jkv.-ek, 1922. június 14.

⁵⁹ A mérnöki hivatal számításai szerint 20 millió koronából ekkor már csak 48 kétszobás és 10 egyszobás lakás építésére lett volna lehetőség, amihez még társult volna a közművek kiépítésének 5 milliós költsége. A városnak így 15 millió korona hitelt kellett volna felvennie az állami szerepvállalás megszerzéséhez.

⁶⁰ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 1922. 305/11,732. III.–1922. bkgy.

⁶¹ A kislakásépítő akció ügye nem kerül a közgyűlés elé. Egyetértés, 1923. október 17. 2.

⁶² Báró Petrichevich Horváth Emil első ízben az 1920. április 19-én, a 3240/1920 M. E. sz. alatt létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal vezetője lett, melyet 1922 februárjától a Népjóléti Minisztérium vezetése alá helyeztek. – MNL HBML, Debrecen Város főispánjának iratai IV. 901. c.5.d. 134/1922. M.; MNL OL K 27 1920. ápr. 14.

inflációval – 2 milliárd koronát szándékoztak fordítani. Ennek felét kaphatták a vidéki városok.⁶³ Ez mindenképpen pozitív fejlemény volt, hiszen, mint láthatuk, az 1921. évi XXXVI. tc. által megítélt 300 millió koronás keretből a vidéki városok összesen mindössze 40 millió korona erejéig részesültek. A fizetőeszköz rohamos elértéktelenedése következtében az építkezésekre szánt hitelkeret 1923 novemberére 40–42 milliárd koronára emelkedett.⁶⁴

Debrecen és a kormányzat immáron harmadik körös egyeztetése során a népjóléti miniszter 3010-1923. sz. augusztusi leirata 50 millió koronát kínált Debrecennek 25 egyszoba-konyhás kislakás építésére. A feltételek sokban hasonlítottak a korábbiakhoz: a város feladata volt a telket és a közműveket ingyen biztosítani, az állam pedig vállalta volna az építési költségek egészét, ami után a város 25 éven át 2,5%-os kamatot tartozott fizetni. A hozzájárulás fejében a lakások felét menekülteknek, illetve helyi tisztviselőknél kellett megkapniuk, a maradékkal a város szabadon gazdálkodhatott. A debreceni városi mérnöki hivatal 1923. augusztus 25-én tett jelentése szerint a megküldött vázlatok alapján időközben már csak hét darab egyszobás lakást lehetett volna építeni a támogatásból, továbbá jelezték, hogy a kijelölt telkek közművekkel való ellátása újabb 6 millió koronába kerülhet. Miután a város nem kívánt ekkora összeget fordítani közművesítésre, a közgyűlés utasította a városi Tanácsot, hogy keressen a kislakások számára a város belső területein, közművek mentén található telkeket. A közgyűlés ezután kérte az állami hitel felemelését 500 millió koronára, majd visszautalta az ügyet a városi Tanácsnak és a kérdést levette a napirendről.⁶⁵

A várva várt építkezések

Az *Egyetértés* című politikai napilap az 1924. június 14-én megjelent számában tájékoztatta a város közönségét a kislakások építésének megkezdéséről.⁶⁶ A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium ekkor 1 milliárd korona kölcsönt folyósított Debrecennek, melyből annyi lakást kellett építenie, amennyit az összeg képes volt fedezni. A város a DMKE internátus mögötti, Bocskai téri telket ingyen bocsájtotta az építkezés rendelkezésére. A közművek itt már ki voltak építve. Mivel a város nem járult hozzá az építési költségekhez, az elkészült kislakások 60 évig az állam tulajdonában maradtak.⁶⁷ A kétemeletes épületben nyolc lakás

⁶³ MNL OL K 27 1923. ápr. 20.; MNL OL K 27 1920. ápr. 7.

⁶⁴ MNL OL K 27 1923. nov. 16.

⁶⁵ MNL HBM Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 550/23,826.-III.–1923. bkgy.

⁶⁶ Megkezdték a kislakások építését. Egy szobás manzard lakásokat is építenek. *Egyetértés*, 1924. június 14. 2.

⁶⁷ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 5153.-VII.–1924. bkgy.

kapott helyet, hat kétszobás és két egyszobás manzárd, tetőtéri lakás. A házat a budapesti Stabil Építő Rt. építette, helyi iparosok bevonásával.⁶⁸ Az 1924 őszére elkészült lakásokért összesen 66 kérvény érkezett a városi tanácshoz.⁶⁹ Egy ingatlan kiutalásának jogát a népjóléti miniszter magának tartotta fenn, a további hét lakás sorsa felett döntő debreceni városvezetést ez meglehetősen nehéz helyzetbe hozta. A hét lakás közül „csak” kettőt utaltak ki menekülteknek, a maradék öt lakást köztisztviselők kapták.⁷⁰ A kétszobás lakások éves bérleti díját 320, az egyszobásokét 200 aranykoronában határozták meg, három esztendőre.⁷¹

Az ország gazdasági helyzetének javulásával párhuzamosan, valamint a nemzetközi pénzpiacok elérhetővé válásával Debrecenben is elkezdődhettek a nagyobb volumenű építőipari beruházások.⁷² A város 1924-től számos kisebb-nagyobb külföldi kölcsönhöz jutott, melyek közül az első az amerikai Speyer és társa cégtől, a kormány közvetítésével 1925-ben felvett 900 ezer dollárnyi hitel volt, húsz évre szóló futamidővel.⁷³ Ezt követte egy 1,5 millió dollár értékű kölcsön a Magyar Általános Hitelbanktól, majd 1928-ban egy 3,4 millió dollár névértékű, szintén amerikai törlesztésű hitel a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bankon keresztül, 7,5%-os, 35 évre szóló kamattal.⁷⁴

A külföldi kölcsönök segítségével Debrecen „önerőből” kezdhették hozzá a lakáskérdés megoldásához. 1925 őszén újabb négy kislakásos bérházat sikerült átadni, melyek az előző évben, az állam által építtetett bérház mellett kaptak helyet, és mind külsőben, mind elrendezésben megegyeztek azzal. A házakat szintén a Stabil Építő Rt. építhette, csaknem 4 milliárd korona összköltségen, miután a budapesti cég tette a legkedvezőbb ajánlatot a hat pályázó közül.⁷⁵ A vállalkozó

⁶⁸ *Z-i L-s [Zoltai Lajos]:* Az épülő Debrecen. A város és a Máv. új bérházai. Ipari iskolák. Debreceni Képes Kalendárium 28. (1928) 111.

⁶⁹ Ekkor juthatott lakáshoz két menekült postatisztviselő és családja, ők mindaddig a Fűvészkert utcai iskola tantermeiben éltek.

⁷⁰ A városi tanács kiutalta a DMKE melletti kislakásokat. Menekültek és köztisztviselők kapták a lakásokat. Egyetértés, 1924. október 14. 3.

⁷¹ Megállapították a DMKE melletti kislakások bérét. Egyetértés, 1924. december 12. 2.

⁷² Nem csak a helyi önkormányzat és a kormányzat igyekezett a menekülteket és a helyi tisztviselőket fedél alá juttatni. Az 1920-as években a MÁV budapesti, illetve debreceni üzletigazgatósága saját tisztviselői és munkatársai számára összesen nyolcvan 2-3 szobás, illetve szuterénlakást építtetett Debrecenben. *Z-i L-s [Zoltai L.]:* Az épülő Debrecen i. m. 112–113.

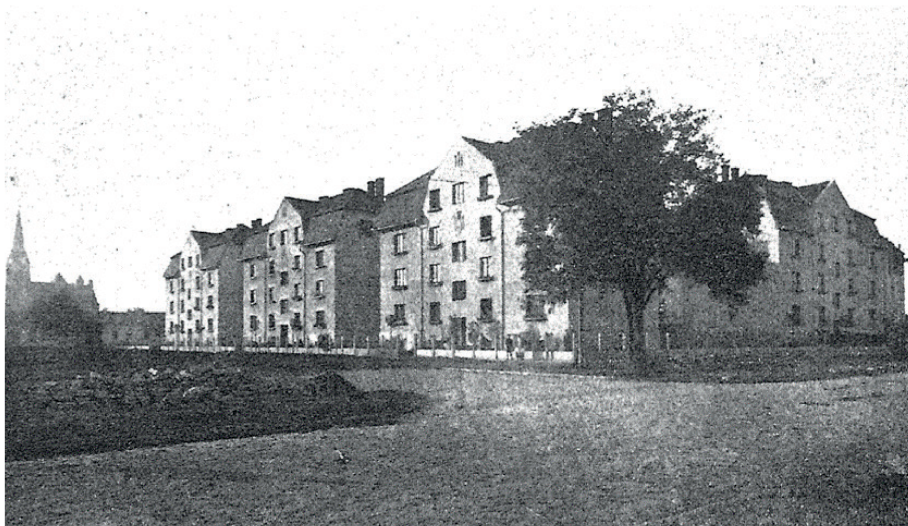
⁷³ Az úgynevezett Speyer-hitelből Hajdú vármegye városai közül Hajdúböszörmény 5000, Hajdúnánás 69 ezer, Hajdúszoboszló pedig 60 975 dollárnyi kölcsönt vett fel. A Pénzügyminisztérium 1925. december 14-én kelt kimutatása szerint már korábban öt magyar város is vett fel külföldi kölcsönöket: Győr, Békéscsaba, Nagykanizsa, Nyíregyháza és Debrecen. Debrecen 1924-ben 60 ezer svájci franknyi kölcsönt vett fel Genfben a *Société Financière Danubienne* nevezetű pénzintézetől, a Magyar Általános Hitelbank közvetítésével. Lásd A hatszázéves Debrecen. Szerk. Komoróczy György. Debrecen 1961. 141.

⁷⁴ *Veress Lajos:* Várospolitikai és a város fejlődése az 1920-as évek végén. In: Debrecen története i. m. 227–228.

⁷⁵ *Z-i L-s [Zoltai L.]:* Az épülő Debrecen i. m. 111.

kötelezettséget vállalt arra is, hogy az építkezéshez szükséges anyagokat debreceni gyárosoktól és iparosoktól szerzi be, valamint a munkálatok során elsősorban debreceni iparosokat és munkásokat alkalmaz. A Stabil Építő Rt. hozzájárult az építési összeg hitelezéséhez is, melyet Debrecen az 1926-os esztendőben térített vissza, miután a vonatkozó hitelműveletek lezárultak.⁷⁶ A városi Tanács a földszinti és az első emeleti lakások évi bérét 900, a második emeleti lakások évi bérét 800, a tetőtéri lakásokét pedig évi 300 aranykoronában állapította meg. A leendő tulajdonosok ugyan kérvényt nyújtottak be a bérösszegek mérséklése érdekében, kérelmüket azonban a közgyűlés elutasította, mondván, hogy a megállapított összeg egyébként sem képes fedezni az építkezésekre felvett kölcsön kamatait.⁷⁷

1. kép Az „u” alakzatban felépült öt Bocskai téri kislakásos ház (ma Faraktár utca), melyek közül egy az állam tulajdona volt

Forrás: *Z-i L-s [Zoltai L.]*: Az épülő Debrecen i. m. 108.

A munkaügyi és népjóléti miniszter jóvoltából Debrecen 1926-ban másodízben jutott 1 milliárd korona összegű kölcsönhöz, melyet a városvezetés egy újabb különálló kislakásos bérház létesítésére vett igénybe az 1925-ben épült öt Bocskai téri ingatlannal azonos kivitelben és méretekkel.⁷⁸ A kölcsönt 7,5%-os kamattal

⁷⁶ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 307/10,550–1925. VII. bkgy.

⁷⁷ Uo. 515/19,143/L.–1925. bkgy.

⁷⁸ Az 1925-ben épült kislakások homlokzati, illetve alaprajza. Forrás: MNL HBML IV. 1406.k. 58 d. 1925/140. A tervrajz elérhetősége: <https://bit.ly/3VULqtR>

1942-ig kellett a városnak visszafizetnie a Pénzügyi Központ számára.⁷⁹ Stern Imre budapesti építész meglehetősen kedvező, 648 millió koronás pályázata ugyanakkor lehetővé tette, hogy a város két bérházat is építhessen a Rakovszky utcában kiszemelt telekre. A fennmaradó 296 millió korona költségtöbbletet a város egy korábbi hitel fel nem használt részéből tudta fedezni.⁸⁰

A kormánytámogatással szerzett külföldi Speyer-kölcsön révén a városvezetés két magasabb komfortfokozatú bérpalotát is építhetett a belvárosban. Az egyik, egy kétemeletes bérház, a Fejér és Ritter debreceni építész cég közreműködésével épült fel, mintegy hárommilliárd korona költségen a Fűvészkert utca 2. szám alatt. Ebben hét 3-4 szobás lakást alakítottak ki. Ugyancsak az 1926-os évben kezdték el építeni a Szent Anna és a Batthyány utca sarkán található hatalmas, négyemeletes, neobarokk homlokzatú bérpalotát. A csaknem 12,5 milliárd korona fejében huszonnegy 2-3-4 szobás lakás és 14 üzlethelyiség készült el a következő esztendőre.⁸¹

2. kép A Szent Anna és a Batthyány utca sarkán álló négyemeletes bérpalota a Varga utca és a Szent Anna utca sarkáról nézve

Forrás: *Z-i L-s [Zoltai L.]*: Az épülő Debrecen i. m. 109.

⁷⁹ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 456/17,332/17,064/17,144.-I.-1926. bkgy.

⁸⁰ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 920/29,455.-I.-1926. bkgy.

⁸¹ *Z-i L-s [Zoltai L.]*: Az épülő Debrecen i. m. 111.

1927-ben a városi Tanács műszaki osztálya által készített tervek alapján még további három kislakásos bérház épült: egy az egykori Dobozi-temető, egy a régi temető helyén, egy pedig a Szoboszlói út és Salétrom utca sarkán. A három háromemeletes épületben összesen 132 kislakást alakítottak ki, melyekből 60 volt egyszobás és 72 kétszobás, kamrával ellátva. A tervek szerint a lakásokhoz kilenc fürdőszobát, kilenc mosókonyhát és kilenc házmesterlakást építettek. Ez azt jelentette, hogy a lakók minden emeleten egy-egy fürdőszobán voltak kénytelenek osztozni, ami jelzi a lakások komfortszintjének csökkenését. A város 1 129 310 pengőből kívánta felépíteni a három épületet (14 116 375 000 korona),⁸² végül a Fejér és Ritter építész iroda 1 027 000 pengőért nyerte el a tendert. A munkálatok elkezdéséhez szükséges ideiglenes kölcsönt öt pénzügyintézet folyósította. A hitelezési idő így két évre szólt, de a munkálatok végleges fedezetét a városvezetés egy később felvenni kívánt nagykölcsönrel akarta előteremteni.⁸³

3. kép Kislakások az egykori Dobozi-temető helyén (ma Hajnal utca)

Forrás: *Z-i L-s [Zoltai L.]*: Az épülő Debrecen i. m. 109.

Még be sem fejeződtek az építkezések, amikor 1927 nyarán már 280 családfő nyújtotta be pályázati igényét a kislakásokra, és az őszre tervezett átadásig naponta átlagosan 10-15 új kérvény érkezett a városházára.⁸⁴ Októberben több mint

⁸² MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 4805/5509.-VII.-1927. bkgy.

⁸³ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 250/10,280/11,450/11734/11,740/11,756/11,901/11,912.-VII.-1927. bkgy.

⁸⁴ Kétszáznyolcvan bérlő jelentkezett a városi lakásokra. Tiszántúli Hírlap, 1927. július 26. 6.

félezer igénylés közül kellett kiválasztani azt a szerencsés 132 családot, amelyik kis csúszás után, december elején költözhetett be új otthonába. A jelentkezők között 32 személy volt városi tisztviselő, 47 családfő állami tisztviselő és 38 pályázó vasutas. Eszerint az átadott kislakások 80%-ába helyi vagy állami tisztviselők költöztek.⁸⁵ A hatalmas érdeklődésnél és a köztisztviselők magas arányánál aligha kell meggyőzőbb bizonyíték a Debrecenben uralkodó lakáshelyzet kedvezőtlen állapotáról.⁸⁶

Miután Debrecen „önerőből”, azaz külföldi hitelek segítségével vágott bele az építkezésekbe, az állam nem tudta rákényszeríteni a városra azon akaratát, hogy az elkészült lakások legalább felébe menekültek („vagonlakók”) kerüljenek. Az 1924 őszen átadott lakások közül mindössze kettőről tudhatjuk biztosan, hogy azokat menekült családok kapták, a később elkészült ingatlanokról pedig nem rendelkezünk ilyen nyilvántartással. Az a tény azonban, hogy a debreceni városvezetés önállóan dönthetett az új kislakások sorsa felől, természetesen nem jelenti azt, hogy ne utaltak volna ki ingatlanokat menekülteknek is. Ezt az is valószínűsíti, hogy az 1927 októberében átadott kislakásokra jelentkezők között mindössze 32 városi tisztviselő volt, szemben a 85 állami tisztviselővel, akik között az akkori viszonyok ismeretében elképzelhetetlen, hogy ne lettek volna menekültek.

Kitekintés, összefoglalás

Ha értékelni szeretnénk Debrecen erőfeszítéseit a lakhatási válság enyhítése és a menekültek elhelyezésének érdekében, mindenképpen érdemes megvizsgálni más, főként vidéki városok e tárgyban tett intézkedéseit. Miskolcon 1920 és 1930 között csaknem 300 lakást építettek a menekültek és tisztviselők számára. A borsodi város elfogadta az 1921. évi 36. tc. feltételeit, így az 1922 tavaszán kezdődő építkezésekhez ugyanakkora összeggel járult hozzá, mint a kormányzat, és az ingatlanok felébe az előírtak szerint vagonlakó családokat helyezett el. A megnövekedett anyagköltségek miatt 1922 júniusára 14 millió korona helyett végül 16 millióért épült fel összesen 8 háromszobás, 42 kétszobás és 20 egyszobás mel-lék helyiséggel felszerelt lakás.⁸⁷

A szombathelyi városvezetés 1922 márciusában döntött az állami kislakásépítő programban való részvétel mellett, és a 9 millió koronás, 2,5%-os kamatozású

⁸⁵ A városi kislakásokat kiosztotta a tanács. Tiszántúli Hírlap, 1927. október 1. 3.

⁸⁶ Szinte meg sem száradtak a lakások falai, amikor kiderült, hogy a közös fürdőszobákban nem helyeztek el fürdőkádakat, ezért a lakók panaszt tettek a városi Tanácsnál. Megoldásképpen gázfűtéses fürdőkádakat helyeztek el a sebtében fürdőszobákká alakított pincészetekben, melyek használati díját a város személyenként 20 fillérben határozta meg.

⁸⁷ *Szűts I. G.*: Barakkok i. m. 446.

államsegély mellé 7 millió korona önrészt szavazott meg. A Szombathelyre eső pénzösszeg előteremtésének érdekében az állam segítséget nyújtott a városnak, hogy kedvező kölcsönhöz jusson, 5,25%-os kamat mellett. Az építkezések végül 20 millió koronára emelkedtek, a többletköltségek pedig fele részben a várost, illetve az Országos Lakásépítési Miniszteri Biztosságot terhelték. A három kétemeletes lakóház építési munkálatai 1922 áprilisában kezdődtek, az utolsó kislakások 1922 novemberében készültek el. Egy-egy épületben 6 kétszobás és 12 egyszobás kislakás kapott helyet.⁸⁸

Miközben tehát Miskolcon 1922 nyarán már 70 kislakást átadtak, ősszel pedig 54-et Szombathelyen, Debrecenben csak két évvel később, 1924-ben készült el az első, mindössze nyolc ingatlan. A debreceni városatyák 1921 decemberében meglehetősen könnyelműen utasították el az állam ajánlatát, és amikor 1922 júliusában, rádöbbenve siralmas helyzetükre mégis igénybe szerették volna venni a kormányzati támogatást, a 300 millió koronás állami hitelkeret már kimerült. Miután az 1923-as év tárgyalásai is kudarcba fulladtak, az állam úgy döntött, hogy a város által felajánlott telken egyedül épít lakásokat.

Debrecen városvezetése a végsőkig kitartott azon álláspontja mellett, miszerint a menekültek segélyezése és elhelyezése teljes egészében állami feladat, ezért a helyi gazdasági és politikai elitet tömörítő törvényhatósági bizottsági közgyűlés minden városi hozzájárulást a kormányzatnak tett egyfajta egyáltalán nem kötelező érvényű gesztusként értelmezett. Emiatt ragaszkodtak az állami kölcsön kamatmentességéhez, és ahhoz is, hogy a város fizetésektelensége esetén az állam vállaljon garanciát a Debrecenre eső törlesztőrészeket kifizetésére. Nem véletlen, hogy 1921 decemberében a közgyűlés csak az egyetemi lakások építéséhez járult hozzá, hiszen az a városra nézve semmilyen anyagi teherrel nem járt volna. Ezzel szemben a kormányzat egyfajta kollektív, minden törvényhatóságra és minden honpolgárra kiterjedő erőfeszítés jegyében szigorúan ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy a menekültek ellátása és elhelyezése „össz nemzeti” feladat. (A városvezetés a későbbiekben felvett külföldi kölcsönökkel sem járt jobban, hiszen azok 7-8%-os kamatai rendre magasabbnak bizonyultak, mint amit korábban a kormány kedvezményesen biztosított volna városi önrész gyanánt.)

Debrecen vonakodó magatartására részben magyarázattal szolgálhat a térség 11 hónapig tartó román megszállása. Miután a román hadsereg 1920 márciusában elhagyta a hajdúsági várost, a törvényhatóság összes kárát 2 milliárd 345 millió koronában állapították meg.⁸⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy az 1921-ben meghirdetett állami lakásépítő program összesen 300 millió koronát

⁸⁸ *Melega M.*: Menekültlakások építése i. m. 89–93.

⁸⁹ *Perczel Olivér*: A Hajdúság román megszállása, 1919–1920. In: *Történeti tanulmányok XXVI.* Szerk. Bárány Attila – Novák Ádám – Szakács János – Véber Zoltán. Debrecen 2018. 211.

szándékozott országosan kislakások építésére fordítani, akkor szembetűnő, hogy olyan súlyos károk érték a térséget, amelyeket nem lehetett egyhamar kiheverni. De szerepet játszhatott az is, hogy az országos politikai elszigeteltségből az 1921-es év elején éppen kikászálódó városnak még nem volt meg a kellő érdekérvényesítő képessége a kormányzattal szemben, hogy kedvezőbb feltételeket tudjon kialakítani a maga számára.⁹⁰ (E két állítás érvényességének megítélését azonban csak Debrecen és további városok – mindenekelőtt Nyíregyháza – lakáspolitikájának összehasonlító vizsgálatával lehetne elérni.)

Annyi bizonyos, hogy a város és a kormányzat álláspontja a kérdésben később sem közeledett, ugyanis a közgyűlési jegyzőkönyvek között még 1927-ben is olvasni olyan, a kormányzatot korholó gúnyos megjegyzéseket, miszerint az állam által 1924-ben épített nyolc kislakással a város túl sokat „nem nyert”.⁹¹ A barakkok és a szükséglakások ügye azonban korántsem volt megnyugtató még a további években sem. Az OMH zárójelentése szerint 1924-ben még mindig 130 család, 451 fő élt a Nyulas, Salvator, illetve Bocskai téri barakktelepeken.⁹² Czimer Lajos törvényhatósági bizottsági tag 1928 nyarán a következőket írta a Salétrom laktanyánál álló szükséglakásokról és a Böszörményi úti deszkabódékról: „Megdöböntő képek tárulnak azok elé, akik bátorságot vesznek maguknak arra, hogy ezeket a nyomortanyákat megnézzék.”⁹³

A helyi sajtó rendszeresen beszámolt a kormány és a város közötti eredménytelen tárgyalásokról és előszeretettel hangoztatta, hogy Debrecen az egyetlen kirtartó város az országban, amely nem hajlandó fejet hajtani a kormány igazságtalan és erőszakos lakáspolitikája előtt. Bizonyosan sokan voltak azonban, akik nem örültek a városatyák ilyesfajta „szabadságharcának”: az a többezer menekült, akinek nem állt módjában rokonoknál, ismerősöknél lakhatásra lenni. Sokan közülük még az évtized végén is lesújtó körülmények között, szükséglakásokban vagy deszkabarakkokban éltek. A város és a kormány, a „hatalmasok” vitája egyes egyedül az ő szenvedéseiket hosszabbította, értelmetlen módon.

⁹⁰ Az 1920 májusában kinevezett Hubert Ottó kormánybiztos-főispán támogatásával erőteljes támadás indult Debrecen régi vezetőivel szemben. Márk Endrét a kommün idején tanúsított magatartása miatt igazoló eljárására szólították fel, majd fegyelmi eljárás indult Rostás István rendőrkapitány, valamint Magoss György tiszti főügyész ellen. Utóbbi 1920 októberében fel is függesztették hivatalából. A kibontakozó konszolidáció segítségével végül 1921 elején sikerült mérsékelni a szélsőséges indulatokat. Áprilisban szabadságot kaptak a katolikus Hubertet, helyét pedig a református Miskolczi Lajos vette át. *Véress Géza*: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede, 1919–1931. In: Debrecen története i. m. 192–201.

⁹¹ MNL HBML Db. sz. kir. v. közgy. jkv.-ei 250/10,280/11,450/11734/11,740/11,756/11,901/11,912.-VII.-1927. bkgy.

⁹² *Petrichevich H. E.*: Jelentés i. m. 24.

⁹³ *Major Zoltán László*: Megjegyzések Debrecen város szociálpolitikájához az 1920–1944 közötti időszakban. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 16. Szerk. Gazdag István. Debrecen 1989. 83.

HOUSING TRIANON REFUGEES AND THE CONSTRUCTION OF SMALL TENEMENTS AT DEBRECEN

By János Miklós Kollár

SUMMARY

According to the most recent research, following the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy about 450 000 Hungarians fled to mutilated Hungary from the areas that had been annexed to the successor states. The aim of the present paper is to present the efforts of Debrecen, the seat of Hajdú county, to give shelter to its share of refugees. The task was anything but easy. The town leaders were hindered, among many other difficulties, by the lack of sufficient housing as a result of the war, by an empty treasury due to the Romanian occupation, and by the rigid position taken by the government with regard to the refugee problem. Thanks to the protracted negotiations between the town leadership and the state, the first small tenements at Debrecen had been constructed by 1924 only, and as a result many refugees still had to live in the wooden huts of the barrack settlements at the end of the decade.

Pilkhoffer Mónika

A VÁROSSZERKEZET ÉS VÁROSKÉP ÁTALAKULÁSA PÉCSETT A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

„Hazaérkezésem után körülnézek a városban: Istenem, de nagyot változott Pécs, mióta utoljára láttam! Az egykor rendes és ragyogóan tiszta városnak most valamiképp olyan lezüllött kinézése van; a házak, utcák gondozatlanok, piszkosak, az aszfalt hiányos, lyukas, felszakadozott – a város külső képe felette siralmas!”¹ – írta visszaemlékezésében az orosz hadifogságból 1921 januárjában a szerb megszállás alatt álló Pécsre visszatérő Arató Jenő.² A szerb csapatok 1921 augusztusában távoztak ugyan, de a megszállás a világháború és Trianon következményeivel együtt rendkívül nehéz helyzetet teremtett.

A pénzhiány, majd az infláció, a fekete piac, a menekültek, a megváltozott geopolitikai helyzet, a déli piac- és vonzaskörzet elvesztése, a szerb megszállás okozta 60,5 millió korona kár, a jóvátétel részeként a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak szállítandó napi 88–100 vagon szén, valamint az ipar (főleg a gép- és fém-, illetve a faipar) visszaesése komoly kihívást jelentett a lakosság és a városvezetés számára.³ Ehhez még hozzátehetjük a 4–5000 főnyi háborús embervesztéseget, illetve a születésszám csökkenését, a szerb megszállás alatti atrocitásokat és az évekig tartó elszigetelődést, az elmaradt infrastrukturális fejlesztéseket, építkezéseket.⁴ Az 1920-as évek végétől pedig már a gazdasági világválság éreztette hatását, termelés-csökkenést és súlyos munkanélküliséget eredményezve. Mindezek ellenére a város mégis fejlődésnek indult, amit a nagy és szinte kizárólag bevándorlásból származó népességnövekedés is jelez.⁵ Ezt nem okozhatta önmagában a gazdaság munkaerő-felszívó képessége, mivel a város gazdasági növekedése ebben az időszakban lelassult. Megszűnt Pécs katonai jellege is, hiszen az itt állandósuló katonaság létszáma a dualizmus kori töredékére csökkent. A két világháború közötti legfontosabb városfejlesztő tényezőknél így a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezését, a Dunagőzhajózási Társaság

¹ *Vitéz dr. Arató Jenő: Életem* (1891–1979). (<https://bit.ly/3htHLo7>, letöltés 2022. aug. 6.)

² Arató (Neusiedler) Jenő a Pécsi Királyi Törvényszék bírójára (1923), 1939-től táblabíró. Polgári naplója mellett 1. világháborús élményeiről a háborús naplója, az orosz hadifogság időszakáról (1916–1921) hadifogoly naplója számol be.

³ *Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése, 1867–2000*. Pécs 2006. 146–172.

⁴ *Hoóz István: Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* I. Szerk. Vonyó József. Pécs 1995. 95–116.

⁵ A város népessége 1921 és 1941 között 26 000 fővel, 73 000-re emelkedett, messze meghaladva az országos átlagot. *Kaposi Z.: Pécs gazdasági i. m.* 150–151.

(a továbbiakban: DGT) irányítása alatt álló szénbányászatot⁶ és a községesítés programját⁷ megvalósító, a szociális ellátást kiépítő várospolitikát tekinthetjük.

A trianoni békeszerződés ország-csonkítása után a településpolitika egyik legfontosabb feladata az új helyzetbe került nagyvárosok – Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr – állami támogatása volt, elsősorban az állami intézmények koncentrációja révén. A dualizmus korával ellentétben azonban Pécs ekkor nem rendelkezett túl jó kormánykapcsolatokkal, amiben kezdetben szerepet játszott az 1920–1921-es „vörös Pécs” emléke.⁸ Miközben Szeged parlamenti képviselője 1926-tól Klebelsberg Kuno, Debrecenét pedig maga Bethlen István lett, Pécsnek nem volt az országos politikában pártfogója. Ennek következtében Pécs nem került sor nagyszabású állami beruházásokra. Ugyanakkor Pécs továbbra is a Dél-Dunántúl egyetlen nagyobb, vetélytárs nélküli városa volt. A városépítés kérdései iránt érzéketlen dualizmus kori városvezetőkkel szemben a két világháború közötti városfejlesztés terén kiemelkedő munkát végzett Nendtvich Andor polgármester. Ebben nagy segítségére volt a város mérnöki hivatalát vezető Kalenda Lóránt műszaki tanácsos. A vidéki városok hierarchiájában 1930-ban

⁶ A modern bányászat a pécsi szénmedencében a Dunagőzhajózási Társaság bányaművelésével kezdődött. Az Első cs. és kir. szab. Dunagőzhajózási Társaságot John Andrews és Joseph Pritchard angol vállalkozók kezdeményezésére a legnagyobb osztrák tőkések és magyar arisztokraták – köztük az Andrássy, az Apponyi, a Szapáry, a Széchenyi, a Teleki és a Zichy családok tagjai – alapították 1829-ben. I. Ferenc 1830-ban az osztrák, 1831-ben a magyar Duna-szakasz hajózására szóló privilégiumot adott a Társaságnak. A gőzhajók olcsó, jó minőségű szénrel való ellátása érdekében jelent meg a DGT 1852-ben a pécsi szénmedencében. A mecseki kőszén évek óta vásárló Társaság igazgatósága felismerte a saját tulajdonú és üzemeltetésű szénbányában rejlő előnyöket. 1923-ig az összes Pécs környéki bánya vásárlás vagy bérlet útján a tőkeerős, a kor színvonalán termelő, kiterjedt gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalat birtokába került. *Pilkhoffer Mónika*: Bányászat és építészet Pécsen a 19–20. században. Pécs 2008. 14–17.

⁷ Angliában az 1870-es években megjelenő új várospolitikai irányzat a szolgáltatások (gáz- és áramellátás, vízmű, tömegközlekedés) monopolisztikus helyzetben levő üzemének városi tulajdonba való vételére irányult, aminek következtében a jövedelmező közüzemek profitja nem a magántőkét, hanem a város bevételeit gyarapította. Az így szerzett nyereség más területeken befektetve úgy tette lehetővé a város fejlesztését, hogy annak költségeit nem terhelte a polgárságra. A községesítés programja Bécsben az 1890-es évek végén, Budapesten a 20. század első évtizedében jelentkezett; a vidéki városok igazgatásában a 20. század első felében jelent meg. *Sipos András*: Bárczy István és Karl Lueger: két polgármester a múlt századfordulón. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Klimt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete. Szerk. F. Dózsa Katalin. Bp. 2004. 119–126.

⁸ Míg a Tanácsköztársaság idején a szerbek által megszállt Pécs a Kun Béla rezsimmel szembenállónak, a Tanácsköztársaság bukása után a baloldalnak lett a gyülekezőhelye, ahol az 1920. augusztus 29–30-ai választások eredményeképp a törvényhatósági bizottságban a szociáldemokraták kerültek többségbe, Linder Bélát pedig polgármesterré választották. A megszálló csapatok kivonása és a területek visszaadásának megakadályozása érdekében a helyi délszláv vezetők a baloldali városvezetés és a jórészt manipulált munkásság közreműködésével 1921. augusztus 14-én kikiáltotta a Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaságot, amely a nagyhatalmi helyzet és a délszláv állam támogatásának hiányában augusztus 21-én megszűnt. *Hornyák Árpád*: Bácska és Baranya az I. világháború után. A szerb megszállás. In: Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Pécs 2006. 13–37.

Pécs a negyedik helyet foglalta el (Debrecen, Szeged és Miskolc után). A regionális központok közül egyrészt a lakosságszám növekedése, másrészt a pénzügyi mutatók terén emelkedett ki.⁹

Az 1920-as évek első felének építkezései

Az 1920-as évek elején az egyik legnagyobb nehézséget a lakásínség jelentette. Az állami, illetve városi építkezéseket már az első világháború kitörését követően leállították,¹⁰ a magántőke pedig nemcsak a rossz gazdasági körülmények, de a kötött lakbérgazdálkodás miatt is távol tartotta magát a bérházak építésétől egészen az 1920-as évek második feléig. A lakáshiányt a Dráván túli területekről érkező menekültek tovább súlyosbították. Az áttelepülőket ideiglenesen a vakvágányokra kitolt vagonokban, illetve a későbbi repülőtér területén kialakított barakk-táborban helyezték el. A Pécsre költözők jelentős része a külterületek olcsóbb telkein maga építtette fel komfort nélküli házát, sokszor alkalmilag szerzett építőanyagokból. Ennek következtében az 1920-as évek elején szegényes telepek jöttek létre a város peremterületein, ahol nem voltak kiépítve sem az utak, sem a közművek, a kicsi és rossz minőségű épületek pedig gyakran hatósági engedély nélkül épültek. Ilyen volt a Basamalomtól keletre fekvő Jankovich-telep,¹¹ a Bőrgyár mögötti terület, és Gyárvárosban a Mohácsi országút és a szénmosó közötti Weisz-telep.¹² A város még 1932-ben is épített szükséglakásokat, például a gyárvárosi Bendegúz utcában.¹³ Amíg Pécs belterületi népessége 1910–1930 között „csupán” 20%-kal nőtt, addig a külterületi lakossága 158%-kal.¹⁴ Mindez hozzájárult a bányászkolóniák miatt amúgy is jelentős külterületi lakosság

⁹ *Bán Gergely Károly*: A magyar városhálózat hierarchiája és térszerkezete a két világháború között. In: Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2020. Hálózat és Hierarchia. Főszerk. Kóvér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 93–146. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a lakosságszám növekedésének mértékét vitatja, mivel véleménye szerint a későbbi időpontban tartott népszámlálás torzítja az adatokat.

¹⁰ *Nagy Imre Gábor*: Pécs polgármesterei 1875–1940. Aidinger János, Majorossy Imre, Nendtvich Andor és Makai István életútja. Pécs 2021. 265.

¹¹ A Rigó, Fűrj és Gomba utcák által határolt terület valószínűleg a nagy múltú és tehető Jankovich családról kapta a nevét. *Pesti János*: Pécs földrajzi neveinek eredete. Pécs 2004. 39.

¹² A város tanácsa 1922-ben szabályozta a Weisz Ármin tulajdonát képező területet és előírta, hogy az új utcák nyitásának és a közművek kiépítésének a költségeit fele részben Weisz köteles állni. Pécs szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1922. évi július hó 12-én megtartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BaML) IV. 1407. h. Pécs város polgármesterének iratai F–34–51624/1944.

¹³ Keresetkimutatás a Pécs–Gyárváros Bendegúz utcában épülő szükséglakások építési munkáiról. MNL BaML IV. 1407. h. F–35761/1932.

¹⁴ *Erdősi Ferenc*: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények 6.) Pécs 1968. 94–95., 112–113., 64.

növekedéséhez: 1930-ban a pécsieknek már a 18,9%-a külterületen élt.¹⁵ A korszakban országos viszonylatban is magas volt a külterületen élők aránya, jellege azonban nagyon különböző.¹⁶

A lakáshiányt az állam és a nagyvállalatok építkezései igyekeztek enyhíteni. Az állami kislakásépítésről az 1921. évi XXXVI. tc. rendelkezett, amely a kereskedelemügyi miniszter számára 300 millió korona hitel felvételét engedélyezte erre a célra.¹⁷ Ebből az összegből 19 millió koronát kapott Pécs, amiből 114 lakást terveztek felépíteni a szigeti külvárosi vásártér helyén kialakított Mezőszél utcában. A költségek emelkedése következtében azonban a pénz csak 64 lakás kivitelezésére volt elegendő.¹⁸ Sem a házak terveit, sem tervezőiket nem ismerjük. Az iratanyagban azonban fellelhető egy 1921-es budapesti keltezésű, *Lakástípusok a vidéki szükséglakás építési akció részére* című tervrajz, amely egyszobás, kétszobás, illetve háromszobás lakásokból álló épületek alaprajzait tartalmazza. Valószínűleg ezek felhasználásával készültek a tervek, amelyeket a helyszínhez igazítottak. A műszaki leírás szerint figyelmet fordítottak arra, hogy a szobák keleti vagy nyugati tájolásúak legyenek, hogy minden lakás rendelkezzen kerttel, valamint hogy a lakások önállóan értékesíthetőek legyenek. A lakásokhoz fáskamra, illetve nyolc lakásonként közös mosókonyha is tartozott.

Az építkezéssel kapcsolatban fennmaradt egyetlen terv egy helyszínrajz, amely négy telektömböt ábrázol, mindegyikén négy darab négylakásos házzal. A Mezőszél utcára merőlegesen elhelyezett földszintes épületek között a négyesével csoportosított fáskamrák kaptak helyet. A házak különböző mérete és alakja arra enged következtetni, hogy a legalább négyféle típusú épület elhelyezésében nem az esztétikai szempont volt a meghatározó,¹⁹ ráadásul az épületek szerkezetileg is elavultnak számítottak.²⁰ Az 1922 augusztusában átadott lakóházak színvonala messze elmaradt attól az elképzeléstől, amely erre a területre

¹⁵ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Bp. 1932. (a továbbiakban: MSK Ús. 83.) 31.

¹⁶ Az 1930-as népszámlálás szerint az ország népességének egyötöde (21,8%) külterületen élt: Kecskeméten a lakosság több, Debrecenben kevesebb, mint a fele (56, illetve 43%), Hódmezővásárhelyen és Szegeden az egyharmada. Az Alföld nagy kiterjedésű és ritka népességű tanyavilágával szemben Pécs kicsi, de sűrűn lakott külterületekkel rendelkezett. MSK Ús. 83. 11.

¹⁷ 1921. évi XXXVI. tc. állami kislakások építéséről.

¹⁸ A miniszter azt is kikötötte, hogy a munka egyharmadát a pécsi iparosok szövetsége építési szakosztályának, kétharmadát pedig budapesti vállalkozóknak kell adni. A fővárosi mestereket név szerint is megnevezte. Egry Bálintnak, Kántor Istvánnak, Fazekas Lászlónak és Fónagy Bélának az építési összeg kétharmadán egyenlő arányban kellett osztoznia. A helyi cég a Hebenstreit Károly és Fia vállalat volt.

¹⁹ Pécs szab. kir. város 8 lakásos bérház építkezése a Mezőszélen. Helyszínrajz. MNL BaML XV. 1. b. Pécs város tervtára 1107.

²⁰ A 16 épületből 4 vegyes falazattal (kétharmad kő, egyharmad téglá) épült, a mennyezetek nádás vakolatot kaptak. Az épületeken már 1925-ben tatarozási munkálatokat kellett végezni.

már 1914-ben korszerű kislakásokból álló városrész kiépítését helyezte kilátásba.²¹ A 16 épületben 20 egyszobás, 42 kétszobás és 2 háromszobás lakást alakítottak ki. A lakáshiányt tekintve furcsának tűnik, hogy azok egy részét piaci alapon értékesítették.²²

Hiába voltak jelei a szociális lakásépítésen alapuló modern városfejlesztésnek már a világháború előestéjén,²³ az 1920-as évek elején Pécsen nem volt realitása. A nagyvállalatok, elsősorban a DGT és a MÁV azonban sokat tettek a lakhatás javításáért, és ezzel összefüggésben az építőipart évek óta sújtó munkanélküliség leküzdéséért. A DGT 1913-ban megkezdett bányakorszerűsítési programja²⁴ például a nagy háború éveiben sem állt le teljesen. Bár az új aknák (Széchenyi-akna, Szent István-akna) építése az 1920-as évek közepéig elhúzódott, a kolóniákon számos lakóépületet emeltek. Ekkor kezdték el kiépíteni az újhegyi telepet, amely nem a bányászok, hanem a szénmosóban, a brikettgyárban és az erőműben, valamint a különböző szerelőműhelyekben dolgozó alkalmazottak számára létesült. A Buzsáki Imre és a Karancs utcában emeletes munkáslakóházak, tisztii ikerházak és főtiszti villák épültek. A telep továbbépítésére az 1920-as években került sor a Buzsáki Imre utcának a Pécsvaradi útra kivezető szakaszán. 1919-ben adták át a pécsbányatelepi legényszálló (később kórház) épületét.²⁵ Jelentős építkezések zajlottak olyan telepeken is, amelyeket csak a második világháború után csatoltak Pécshez.²⁶

A két világháború közötti legjelentősebb DGT beruházás a meszei kolónia kiépítése volt. A hely kiválasztásában nagy szerepet játszott, hogy a két üzemi vasút (Pécs- és Szabolcsbánya) és két országút között fekvő területről Széchenyi-aknára és István-aknára is könnyű volt eljutni. Mivel a századfordulót követően a filoxéra tönkretette az itt folyó szőlőművelést, a pusztává vált területből a DGT 1921-ben 16,2 hektárt megvásárolt az új telep számára, ahol 336 munkás és 5 felvigyázó lakást terveztek megépíteni, de a távlati célok között 800 lakás és egy kórház felépítése is szerepelt. 1922–1925 között 177 munkáslakást, illetve

²¹ *Mészáros Balázs*: Községi lakásépítkezés első lépései Pécsen. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 20. A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből c. konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs 2009. 75–99.

²² A Mezőszélen létesített városi kislakások vevőinek névsora. MNL BaML IV. 1406. e. Pécs város tanácsának iratai C 3441/1922.

²³ A pécsi munkáslakások ügye. Beszélgetés a polgármesterrel. Dunántúl, 1912. április 12. 1.

²⁴ A Jaroslav Jičínský igazgató nevéhez köthető üzemkoncentráció és műszaki fejlesztés során több aknát bezártak, helyettük a vállalat három új, korszerű bányüzemet létesített. Ez lehetővé tette az elavult és szétaprózott üzemegységek felszámolását. Újhegyre koncentrálták a szénmosó, a brikettgyár, a villamos erőmű, a főműhely, az építési osztály, a laboratórium, valamint a szénzállító és vontatási üzeme részeket.

²⁵ *Pilkhoffer M.*: *Bányászat* i. m. 126–133.

²⁶ Ilyen volt a Szent István-telep is, ahol 1921–1922 között emelték a 208 ágyas legényotthont. Somojgyban a Csobányok, Vasason a Wiesner-telep épült ki az 1920-as évek elején.

2 felvigyázólakást meg is építettek, de a szénpiac átmeneti pangása és az ebből adódó munkáslétszám-csökkenés miatt a programot nem folytatták.

A meszesi házak ugyanazzal a homlokzati kialakítással készültek, különbség csak a lakások számának csoportosításából adódó méretkülönbségben tapasztalható. Két különböző nagyságú négycsaládos, valamint hat-, hét- és nyolccsaládos házsorok épültek. Az öt háztípusban három lakástípust alakítottak ki: felvigyázó-, illetve egy- és kétszobás munkáslakásokat. A homlokzatok díszítetlenek voltak, a vakolt falazatot csak az egymás mellé helyezett lakásbejáratok és a nagyméretű szobaablakok ritmusa tagolta. A magas tetőszerkezet a lakások későbbi bővítését is lehetővé tette. Az alacsony kőlabazatok kicsi ablakain át lehetett a tüzelőanyagot a pincébe rakodni. A meszesi telepen a lakásokhoz tartozó gazdasági épületeket a házak mögött helyezték el. A munkáslakás és az árnyékszéklet is magába foglaló melléképület közötti átjárót tető fedte. A DGT mindig figyelmet fordított arra, hogy a lakásokhoz nagy terület is tartozzon: ezen a telepen a lakások mögött kb. 300 m²-es kert és udvar volt.

A Széchenyi-aknán kiemelt ivóvizet villanyszivattyú segítségével nyomták fel az 1927-re elkészült fehérhegyi víztoronyba. A lakótelepen utcai kutak és csapok szolgáltatták a vezetékes vizet. Az árnyékszékek tartalmát a fehérhegyi víztoronyból bizonyos időközönként kibocsátott víz öblítésével juttatták a telep biológiai derítőjébe. Az utcán és a lakásokban – a többi telephez hasonlóan – ingyenes villanyvilágítást biztosítottak. A kolónián a korszerű felszereltség mellett a korábbi építkezésekhez képest nagyobbakká és modernebbekké váltak a lakások. Ezt mutatja az is, hogy a 177 munkáslakásból csak 24 volt egyszobás, 153 pedig kétszobás. Bár a két munkáslakástípus között méretben nem volt túl nagy a különbség – az egyszobás 60,6, a kétszobás 67,7 m² alapterületű volt –, a több helyiség mégis differenciáltabb lakáshasználatot tett lehetővé. A felvigyázó lakások – melyekből mindössze kettő épült meg a telepen – 88,4 m² alapterületűek voltak. Három szobából, konyhából, kamrából és előszobából álltak. Lényegesen korszerűbb lakáskultúráról tanúskodott, hogy a két nagyobb szoba külön bejáratral rendelkezett, a WC pedig bekerült a lakásba.²⁷

A 20. század elején a DGT mellett a MÁV is jelentős építető volt. A világháborús területi veszteségek Pécs vasúti- és kereskedelmi rendszerében is komoly válságot okoztak, hiszen azok elsősorban az elcsatolt déli területek felé irányultak. Óriási jelentősége volt ezért az 1913-ban Pécsre helyezett MÁV üzletigazgatóságának, amely továbbra is regionális vezető szerepet biztosított a város számára Dél-Dunántúlon. A vasutasok száma 1910 és 1920 között megduplázódott (542-ről 1020 főre). A Szigeti országúttól délre fekvő terület egyik legfőbb építetőjévé a

²⁷ *Pilkhoffer M.*: Bányászat i. m. 138–141.

MÁV vált.²⁸ 1919-ben öt ház készült el az úgynevezett Mozdonyvezető telepen.²⁹ Az üzletvezetőség pályafenntartási osztályán már 1919-ben születtek tervek egy MÁV bérház számára 32 lakás (8 négyszobás, 16 háromszobás és 8 kétszobás) kialakításával.³⁰ A háromemeletes, belső udvaros épület végül Kotál Henrik tervei alapján és Márovits Andor kivitelezésében épült meg 1922–1923 között a Bánffy Dezső (ma Mártírok) utcában. A pályaudvarhoz közeli fekvés a vasúti dolgozók speciális munkakörülményeivel (hosszú munkaidő, éjszakai szolgálat) állt összefüggésben. Ennek következtében a közlekedésből élők aránya 1930-ra a szigeti külvárosban lett a legmagasabb (14%).³¹

Az 1920-as évek első felében számos építési feladat fűződött a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre telepítéséhez, ezek azonban főleg átalakításokat jelentettek. Az egyetem pécsi elhelyezése az adott viszonyok között ugyanis csak úgy valósulhatott meg, hogy meglévő épületeket adtak át az intézmény számára. Az 1925. január 20-án aláírt szerződés melléklete 19 épületet sorolt fel 8 kataszteri hold 1039 négyszögöl területen. A város kórházait viszonylag könnyen át lehetett klinikákká alakítani, de a bábaképző, a jogakadémia, a főreális-kola, az Egyetem utcai elemi iskola, a városi felsőkereskedelmi iskola, a Julián Egyesület székháza, a Vadember Szálloda és a tornacsarnok épületei már komolyabb átépítést igényeltek, hogy megfeleljenek új funkcióiknak. Mindössze egyetlen épületet emeltek ekkor, az úgynevezett Béke-palotát, amely eredetileg kollégiumnak készült, de végül tanári lakóház lett belőle.³² A munkák 1926-ig zajlottak, az egyetemi építőbizottság ekkor oszlott fel.

Ha ezek az építkezések nem is tudták érdemben enyhíteni a lakáshiányt, valamegyest legalább csökkentették a munkanélküliséget az építőiparban. Az 1920-as évek első felének tervszerűtlen építkezései ugyanakkor a városközponttól messze fekvő, rossz minőségű, komfort nélküli lakások sokaságával terhelték meg a városképet.

A fejlődés megindulása: városi bérházak építése

Az 1920-as évek első felének nehézségei ellenére Nendtvich Andor polgármester hozzájárult a községesítés programjának végrehajtásához. A város sorra megvásárolta és saját kezelésbe vette a közműveket (gázgyár, villamosmű) és a városi

²⁸ Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 57.

²⁹ A telep kiépülése 1913-ban kezdődött, amikor a Mozdonyvezetők Országos Takarékpénztára megvásárolta a Tompa Mihály utca északi része melletti telkeket, és a területre 17 kertes házat építtetett.

³⁰ *Kiskunsági*: Lakásokat épít a vasút. Dunántúl, 1918. szeptember 15. 2.

³¹ Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 67. (7. táblázat)

³² *Pilkhoffer Mónika*: A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem letelepedése Pécsen, és működésének infrastrukturális nehézségei a két világháború között. In: Trianon után: határon innen és túl. Szerk. András Ferenc – Kalmár Zoltán. Bp. 2021. 169.

tömegközlekedést. A gázmű és a villamosmű közös igazgatása a konkurenciaharc helyett tervszerű fejlesztést tett lehetővé. Miután 1933-ban lejárt a Pécsi Villamos Vasúti Rt-vel kötött szerződés, a városi tömegközlekedést buszjáratokkal bővítve létrehozták a Pécs Városi Közlekedési Vállalatot. Az évtized közepétől meginduló városfejlesztést a Speyer-kölcsön tette lehetővé. Az amerikai bankháztól felvett hitelből Pécs 1925-ben 774 000 dollárt (3 824 019 pengő), 1926-ban 142 640 dollárt (764 153 pengő 90 fillér) kapott. Ez biztosította a vízmű fejlesztését és a csatornázás megkezdését, amelyek eredményeképp 1928-ban megalakult a Pécsi Vízvezetéki és Csatornaüzem. Az első összegből a gázgyár modernizálására és a kislakások építésére nem futotta, a város második beruházási ciklusában azonban már főként köz- és lakóépületeket építettek. A magas kamatozású hitel eladósította Pécsset, ahogy a többi várost is. 1931-ben a kölcsönök törlesztése 1,1 millió pengőt tett ki, amit a városi közüzemek és a városi bérházak jövedelméből igyekeztek fizetni. A polgármester arra törekedett, hogy a lakosságra minél kisebb terhet háruljon. A költségvetési hiány fedezésére 1929-ben 50%-os pótdát vetettek ki, ami a korszakban alacsonynak számított.³³

Az 1920-as évek második felében a város számos bérházat építtetett. Más városokkal ellentétben Pécsen csak az 1910-es években kezdtek üzleti alapon működtetett városi bérházakat emelni.³⁴ 1925–1926-ban így épült Pilch Andor tervei alapján az Irányi Dániel tér 8. szám alatti háromemeletes bérház, amelynek lakói elsősorban városi alkalmazottak, egyetemi tanárok, értelmiségiek és hivatalnokok voltak.³⁵ 1927-ben a Megyeri utcában is épült két városi bérház: egy két-, illetve egy egyemeletes. A kétemeletes épületben 18, az egyemeletesben 4 kétszobás lakást alakítottak ki.³⁶

1927-ben újabb városi bérházak felépítését vették tervbe, amit elsősorban az indokolt, hogy a kormány feloldani készült a kötött lakbérgazdálkodást. A piaci viszonyok visszavezetése a lakáspiac területére azonban óriási áremelkedéssel fenyegetett, ami tovább súlyosbította a lakáshiánnyal küszködő rétegek helyzetét. Mivel az egyéb beruházási munkálatokkal elfoglalt mérnöki hivatal a városi

³³ Nagy I. G.: Pécsi polgármesterek i. m. 280.

³⁴ Az első ilyen épületet a Színház tér keleti oldalán húzták fel 1911-ben, majd 1913-ban az Irányi Dániel téren a főreáliskola épülete körül a MÁV Üzletigazgatóság munkatársai számára építettek városi bérházakat. A főreáliskolától északra három bérházat emeltek a mai Rákóczi utca – Egyetem utca – Lenke utca és Koller utca által határolt telektömbön. Az iskolától délre a mai Jogász – Vasvári Pál – Légszeszgyár és Dohány utcák által határolt területet építették be. *Mészáros B.*: Községi lakásépítkezés i. m. 87.; A városi bérházak lakásai. Pécsi Napló, 1913. augusztus 8. 4.

³⁵ Irányi Dániel tér. Helyszínrajz. MNL BaML XV. 1. b. 961.; *B. Horváth Csilla*: Az Irányi Dániel (Búza) tér történetéhez. A harangöntőműhely és környéke. In: Utcák, terek, épületek Pécsen. Szerk. Márfi Attila. Pécs 2010. 113.

³⁶ Pécs szab. kir. város által a Megyeri út és Névtelen utca saroktelken építendő kislakásos bérház tervvázlata. MNL BaML IV. 1406. h. Pécs város tanácsának iratai F–3186/1927.

lakásépítést nem volt képes úgy előkészíteni, hogy 1928. május 1-jére, a lakásfelszabadítások idejére kellő számú lakás álljon rendelkezésre, a városi bérházak megépítésére pécsi építési vállalkozóktól és a budapesti Országos Építő Rt.-től is ajánlatot kértek. Végül a válságos helyzetben levő helyi ipar támogatása érdekében kizárólag pécsi mestereknek adták a munkát, azzal az indoklással, hogy nyilvános versenytárgyalás esetén sem lenne remélhető előnyösebb ár elérése. A telkek beépítését és az épületek terveit Pilch Andor rajzolta meg, aki öt városi parcellára tervezett bérházakat és családi házakat, 1-5 szobával. A mérnöki hivatal ebből két terület beépítését javasolta két-, illetve háromszobás lakásokból álló bérházakkal, egyrészt azért, mert „a hely előkelősége egyszobás lakásoknak az építését nem engedi meg, részint azért, mert egyszobás lakásoknak kétemeletes bérházakba való tömörítése Pécs város egyszobás lakást igénylő közönség kívánásainak és szokásainak nem felel meg”.³⁷ Elutasították az ötszobás családi házak terveit is, mivel az ilyen méretű lakások építését az adott körülmények között nem tartották a város feladatának. Összesen 128 lakás megépítéséről döntöttek a Rét, illetve a Petőfi utcai telektömbökön. A Rét és az Imre utcákban emelt háromemeletes, klasszicizáló stílusú négy bérházban 48 háromszobás lakást alakítottak ki. Ezekhez az „A” típusú lakásokhoz fürdőszoba és cselédszoba is tartozott. Mind a négy épületnek más volt a kivitelezője (Mároviits Andor, Tarján Benő, Kalmár Dezső és Hebenstreit Károly és Fia).³⁸ A „B” típusú, kétszobás, cselédszobás lakásból 16-ot Gadó és Kristóf építési vállalkozók a Ráth utcában, 32-32 Petőfi utcai lakást a Dunántúl Építővállalat Rt. és a Károlyi Emil Építő Rt. épített meg.³⁹ Utóbbi épületeket a lépcsőházak valójában egyetlen hatalmas sarokházzá kapcsolták össze, amelyet ma a Petőfi, Marosvásárhely és József Attila utcák kereteznek. Az építkezés költségeit a Magyar Általános Hitelbanktól és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől felvett 1 637 500 pengő kölcsönből fedezték. A házak 1928. április közepére készültek el.⁴⁰ 1930-ban a Siklósi utcában épült még egy városi bérház.⁴¹

A városi bérházak építése Nendtvich Andor polgármester szociális programjának fontos pillére volt, ami ugyan nem oldotta meg a hatalmas lakáshiányt, de enyhített rajta, valamint munkaalkalmat teremtett az építőipar számára.

³⁷ A műszaki főtanácsos 1927. március 6-i levele a Tanácsnak. MNL BaML IV. 1423. Pécs sz. kir. város Mérnöki Hivatala iratai.

³⁸ „A” típusú városi bérházak terve. MNL BaML XV. 1. b. 1124.; A Pécs szab. kir. város részére épített háromemeletes, háromszobás bérházak terve. XV. 1. b. 1016.

³⁹ A „B” típusú városi bérházak terve. MNL BaML XV. 1. b. 1017.

⁴⁰ Pécs szab. kir. város törvényhatóságának 1927. évi június hó 27-én tartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata. MNL BaML IV. 1423. Pécs sz. kir. város Mérnöki Hivatala iratai.

⁴¹ Pécs város nyári közgyűlése negyven ügyet tárgyalt le kedd délelőtt. Dunántúl, 1930. július 9. 2.

A lakásméretetek alapján úgy tűnik, hogy a város elsősorban a középosztály és a kispolgárság számára igyekezett otthont biztosítani.

Városrendezés, városszabályozás

A dualizmus korában Pécsen nem született városrendezési terv, amit egyrészt a mérnöki hivatal túlterheltségével, másrészt a szükséges pénz hiányával indokoltak.⁴² Ugyanakkor a két világháború közötti időszakban a többi magyarországi városhoz képest igen korán felmerült az általános szabályozás igénye. Ebben nagy szerepe lehetett a város új műszaki főtanácsosának, Kalenda Lórántnak, aki 1925-ben került a műszaki osztály élére.⁴³ A város 1928-ban tervpályázatot hirdetett Pécs szabályozási tervére. A pályázók előtt két feladat állt: a meglévő városrészek célszerű szabályozása, valamint az új építkezések kijelölésével Pécs fejlődési irányainak a meghatározása. A program az előbbivel kapcsolatban a belváros hosszú, egymással párhuzamos utcáinak összekötését és a vasútvonal okozta nehézségek megszüntetését jelölte meg elvárásként. A város továbbépítését illetően a középületek helyének, a zöld területek és a gyárak övezeteinek kijelölését, a „kellemetlen vízrajzi viszonyok” rendezését tartották fontosnak. Külön kiemelték a város hegyi fekvéséből eredő közlekedési nehézségek leküzdését, illetve a szép kilátás megőrzését. A város kikötötte, hogy csak azt a tervet fogja jutalmazni, amely a műszaki és gazdaságossági szempontok mellett művészi értékkel is bír.⁴⁴

A Dörre Endre – Weichinger Károly – Kőszeghy Gyula tervezők által készített díjnyertes pályamű egyik nagy erénye az volt, hogy a város lejtős, északi részén olyan útrendszert javasolt, amely a rétegvonalakhoz igazodik, míg a gyalogosok számára rövidebb és meredekebb, lépcsős utakat is terveztek. A belvárosban az összekötő utcák olyan rendszerét alakították ki, amely alkalmasnak tűnt a Széchenyi tér tehermentesítésére. A város fő terének művészi kialakítása érdekében teraszos megoldást ajánlottak alul támfallal, felül bélésfallal, aminek eredményeképp a tér forgalomtól mentesített kertté alakulhat.

A nyertes tervben jelent meg először a várfalak szabadabb tételének gondolata, vagyis a várfalhoz támaszkodó házak lebontása, és helyükön egy összefüggő sétány kialakítása. A város térbeli terjeszkedésének irányát egyrészt az Ispitaalján, vagyis a Rét és a Megyeri utcák közötti területen jelölték ki, ahova két-háromemeletes városi bérházakat és családi házakat terveztek egy új tér, a Szabadság tér

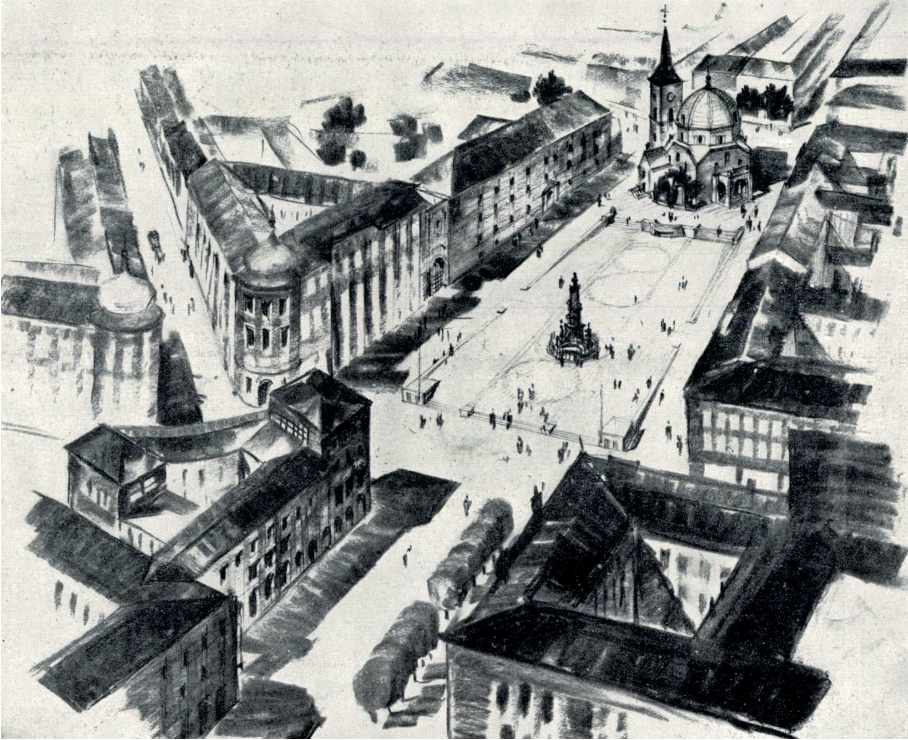
⁴² Városszépítés, utcarendezés, lakásviszonyaink, építkezés. Pécsi Napló, 1901. február 24. 1–3.

⁴³ *Mendöl Zsuzsanna*: Kalenda Lóránd. Pécs Lexikon I. Pécs 2010. 365. – A nevét a sajtóban és az iratokon Lórántnak írták.

⁴⁴ „V”: Dörre – Kőszeghy és Weichinger építészek díjnyertes terve Pécs város szabályozására. Tér és Forma 1. (1928) 3. sz. 89–98.

körül, míg az Irányi Dániel tér környékét egyetemi központnak szánták, középületekkel és botanikus kerttel. A szigeti külvárosi katonai gyakorlótér, valamint a Gyárváros területén kertvárosok kiépítését javasolták tisztviselők és munkások számára.⁴⁵

1. kép *Dörre Endre – Kőszeghy Gyula – Weichinger Károly*: A pécsi Széchenyi tér távlati képe, 1928.

Forrás: *Tér és Forma* 1. (1928) 3. sz. 90.

A tervpályázat eredményhirdetése után a nyertesek megbízást kaptak Pécs város részletes rendezési tervének elkészítésére 50 000 pengő fejében. A benyújtott terv tárgyalása 1932 januárjában kezdődött. A több mint 20 tagból álló bizottságban a tervező építészek mellett a kereskedelemügyi minisztérium küldöttei, valamint a város képviselői foglaltak helyet. A munka nehézségét már az első ülésen felmerült nézeteltérések is jelezték. Volt, aki úgy vélekedett, hogy a tervezők rá akarják kényszeríteni az elképzeléseiket a városra, míg más a bizottság szakértőivel szembeni

⁴⁵ *Kalenda Lóránt*: A pécsi városkép. *Magyar Művészet* 5. (1929) 439–441.

bizalmatlanságát fogalmazta meg. A bizottságot leginkább két kérdés foglalkoztatta: a szabályozás végrehajtásának költségei, illetve a polgárok érdekeinek a védelme. Utóbbi előfeltételének a városszabályozás jogi és gazdasági vonatkozású kiegészítését tartották.⁴⁶ Mindez gyakorlatilag meg is pecsételte a terv sorsát. A bizottság első ülését ugyanis még tíz követte, a terveket kétszer közszemlére is bocsátották, majd minden egyes városlakó beadványát megtárgyalták. Az 1934. február 7-ei ülésen már nemcsak arról vitatkoztak, hogy az új utak és közterek túlméretezettek-e, vagy jó helyre került-e az ipari övezet, hanem a városrendezési törvény kormányzati előkészítésével összefüggésben felmerült a szabályozási terv napirendről való levétele is.⁴⁷ Nem volt elégedett a tervezettel a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara sem. Véleményük szerint ugyanis a tervezet „főleg műszaki megoldásokat tartalmaz, és benne a gazdasági, várospolitikai, történelmi és szépművészeti kérdések, illetve feladatok csak járulékosak, mintegy a műszaki kérdésnek függvényei”.⁴⁸

A városszabályozási tervezet tárgyalásával egyidőben megkezdődött az 1888 óta érvényben levő építési szabályrendelet átdolgozása is. Ennek 1926-tól öt függeléke is napvilágot látott; a módosított szabályrendelet 1934-re készült el.⁴⁹ Ez négy építési kerületre osztotta a város területét, szabályozta a régi épületek átalakítását, az épületmagasság megszabásával pedig biztosította a hegyvidéki panoráma megmaradását. Az építési szabályrendeletet a város törvényhatósági bizottsága végül 1940. február 9-én fogadta el, a belügyminiszter jóváhagyását követően pedig – a szabályozási tervvel együtt – 1941. március 11-én lépett életbe. Mire azonban az építési szabályrendelet hatályos lett, újabb módosítások váltak szükségessé (például az udvarok területének szabályozása, ereszcsonatornák létesítésének kötelezővé tétele, régészeti leletek védelme).⁵⁰

Hiába kezdett el a város már az 1920-as évek végén a városrendezés kérdésével foglalkozni, a nagyszabású tervet megakasztották a különböző szándékok és

⁴⁶ A város szabályozási terveinek előkészítő tárgyalása céljából alakított bizottság 1932. január 12-ei ülésének jegyzőkönyve. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁷ A város szabályozási terveinek előkészítő tárgyalása céljából alakított bizottság 1934. február 7-ei ülésének jegyzőkönyve. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁸ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1934. január 19-ei levele. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁹ A „B” függelék az új utcák és terek nyitásával, a „C” a házszámtáblákkal, a „D” az építési körzettekkel, az „E” a legkisebb magassággal, az „F” néhány paragrafus módosításával volt kapcsolatos. Utóbbit csak ideiglenesnek szánták, amíg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kidolgozandó országos érvényű építési szabályrendelet életbe lép. Belügyminiszteri jóváhagyására azonban kilenc évet kellett várni. A „G” jelű a városszabályozási tervekkel egyidőben, Pécs szab. kir. város építésügyi szabályrendeletének módosításáról készített tervezet volt. Az 1888. évi építési szabályrendelet függelékai. MNL BaML IV. 1418. Pécs város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye 15-3., 4., 5., 6., 7., 8.

⁵⁰ Tervezetek. MNL BaML IV. 1418. 15-13.; Pécs szab. kir. város úthálózati térképe az építési övezetek és beépítési övezetek feltüntetésével, 1933. Forrás: MNL BaML XV. 9. 175. Elérhetősége: <https://bit.ly/3OOXOJV>

érdekek. A bürokrácia útvesztőiben megfeneklett ügyet az 1937. évi VI. tc. mozdította ki a holtpontról, amely előírta, hogy hat éven belül minden városnak meg kell alkotnia a városrendezési tervét.⁵¹ A törvény elrendelte a városok vízszintes és magassági felmérését, a közművek kiépítését, és jogot biztosított a kisajátításokhoz is.⁵² Ennek hatására a korszak végén ugyan elfogadták a pécsi szabályozási tervet, de annak elvei nem tudtak maradéktalanul megvalósulni.

Az 1930-as évek építkezései: kertvárosok

Az 1920-as évek városi bérházépítkezéseit a következő évtizedben a kertvárosok építése váltotta fel.⁵³ Pécsen az első kertvárosnak a vasútállomás közelében 1904–1906 között felépült, 18 villából álló Schlauch-villatelep tekinthető. A pécsi állami tisztviselők és alkalmazottak már 1923-ban mozgalmat indítottak a földreform és az új lakások építéséhez biztosított 60%-os állami kölcsön segítségével megvalósítandó kertváros létesítése érdekében, ám ebből nem lett semmi.⁵⁴ A modern kertvárosok, villatelek építésének gondolata azonban az 1928-as városrendezési tervben is hangsúlyosan megfogalmazódott. Végül a pécsi kertváros kialakítása 1930-ban, a város központjától meglehetősen messze fekvő Észak-megyeri dülő területén kezdődött meg.

Megyeri kertváros

A 60 katasztrális holdat meghaladó nagyságú telek Visnya Ernőnek, a Pécsi Takarékpénztár igazgatójának a tulajdona volt. A telep helyszínrajzát Kőszeghy

⁵¹ Az 1937. évi VI. tc.

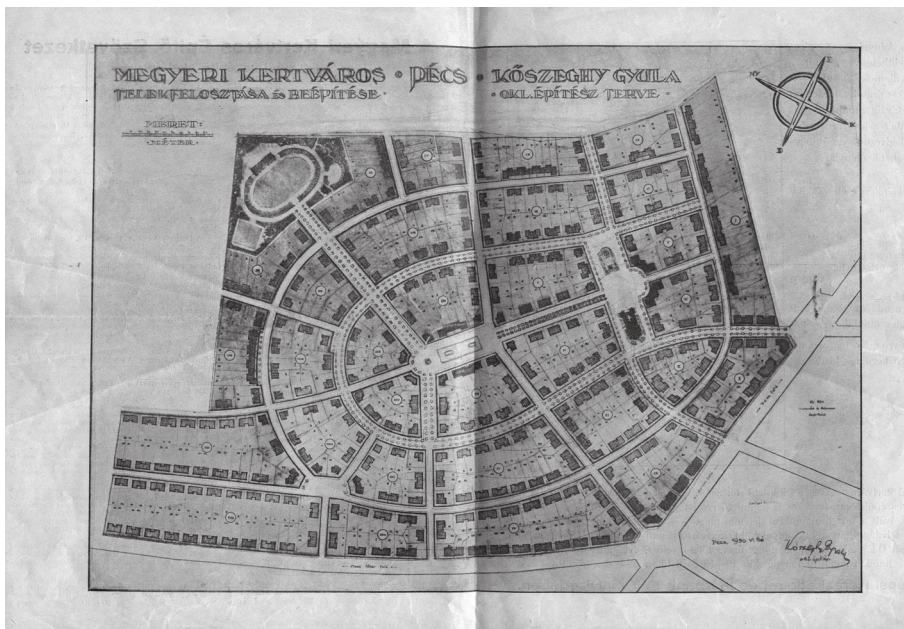
⁵² *Pamer Nóra*: Magyar építézet a két világháború között. Bp. 2001. 223.

⁵³ A kertváros gondolata a századforduló Angliájában született meg a zsúfolt, nagy népsűrűségű belvárosok problémáinak enyhítésére. Ebenezer Howard a könyvében (*Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform*. Cambridge 1898.; újrakiadása: *Garden Cities of Tomorrow*. London 1902.) olyan, maximum 60 000 fős kertvárosok létesítését szorgalmazta London környékén, amelyek ötvözik a város és a vidék előnyeit. A megfizethető árú, egészségesebb és intímabb otthon és lakáskörülményeket biztosító kertes házak mellett a városi infrastruktúra minden elemével rendelkező elővárosok létesítéséhez a városi tömegközlekedés megindulása is hozzájárult. Nem sikerült ugyanakkor a kertvárosok társadalmilag vegyes jellegét megteremteni: a városközpontoktól távolabb fekvő, természetközeli lakhatás elsősorban az életmódreform híveivé váló alternatív értelmiségiek („vegetáriánus antropozófusok”) vagy bizonyos értelmiségi szakmák, hivatalok munkatársai számára volt vonzó, akiket munkájuk nem kötött az üzleti élet központjához, a city-hez. A 20. század első évtizedeiben már Bécsben és Budapesten is megjelentek a kertvárosok, tisztviselőtelepek (például a Bírák és Ügyészek Telepe, Wekerletelep). A budapesti szuburbanizációknak ugyanakkor sajátos vonása, hogy a belvárosból nem annyira az elit, mint inkább az alsó középosztály és a munkások költöztek ki, részben az állam és a főváros kislakás-építési akcióinak köszönhetően. *Michiel Wagenaar*: Városépítézet és polgári szabadság. Hat európai főváros fejlődésének összehasonlító elemzése. Bp. 2012. 138–145.

⁵⁴ A pécsi kertváros ügye. Dunántúl, 1923. november 4. 2.

Gyula készítette el: az árnyas fasorokkal kísért sugár- és körutak középpontjába a templom, a telep észak-nyugati sarkába ligettel körülvett sportpálya és játszótér, azzal átellenben a telep lakóinak gyerekei számára iskola került.⁵⁵

2. kép *Kőszeghy Gyula*: Megyeri kertváros telekfelosztási és beépítési terve, 1930.

Forrás: Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet

Visnya Ernő vállalta a terület parcellázását, valamint az utak, a vízvezeték és a villanyvilágítás kiépítési költségeinek a felét. Később a kormányzat a terület csatornázását is előírta. Kezdetben 135 házhelyet alakítottak ki, de az egész kertvárost 580 parcellásra tervezték. Megszabták, hogy zárt sorú sorházas beépítés esetén a telkek utcavonalhossza legalább 9, ikerházas elrendezésnél 12, villánál pedig 16 méter legyen.

A házhelyek értékesítését a Pécsi Városfejlesztő Részvénytársaság végezte, amelynek minden bizonnyal Visnya Ernő is tagja volt.⁵⁶ 1932-ben a telkeket négy éven keresztül fizetendő, heti 5,70 pengő törlesztőrészletű hitellel kínálták

⁵⁵ Megyeri kertváros telekfelosztása és beépítése. Kőszeghy Gyula terve. Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet 1–3. (A melléklet csak a Csorba Győző Könyvtár Helytörténeti Osztályán van meg.)

⁵⁶ A részvénytársaság nem ekkor jött létre, mivel egy sajtóhír szerint az első évi rendes közgyűlésüket 1925-ben tartották. Meghívó a Pécsi Városfejlesztő Részvénytársaság Pécsen 1. évi rendes közgyűlésére. Dunántúl, 1925. április 7. 7.

eladásra. Az újsághirdetésekből kiemelték az új városrész előnyeit: nagyszerű fekvését, pormentes, tiszta levegőjét, közművesített jellegét.⁵⁷ Egy másik reklám szerint a „külföldiek jelszava: ki a városból! Mert csak a kertvárosokban van napfény, tiszta levegő és nyugalom”.⁵⁸ Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a terület a szennyvíztisztító telep és a bőrgyár között feküdt, de úgy tűnik, ez nem okozott gondot.⁵⁹ A városi buszközlekedésnek köszönhetően a belvárostól 8 perc alatt elérhető terület megtekintésére a részvénytársaság vasárnaponként ingyenes buszjáratokat is indított.⁶⁰ 1933-ban Visnya Ernő újabb 200 házhelyet parcellázott fel.⁶¹

A telep kiépítésére a telektulajdonos pécsi építészekkel és építőanyag szállítókkal társulva egy szövetkezetet hozott létre.⁶² A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet családiház-építő akciót hirdetett olyan építetők számára, akik rendelkeztek a telek árával és az építési költség 25%-ával. A cél a polgári igények kielégítése volt, de számoltak az építetők teherviselő képességével is, ezért „külső képükben egyszerű, de ízléses épületekből álló telepet” kívántak létesíteni.⁶³ A családi házak típusterveit Kőszeghy Gyula, Hoffmann László és Visy Zoltán készítette. A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet felhívása a saját otthon előnyeit ecsetelte, amely nemcsak az egyénnek, de a „köznek is érdeke, mert megelégedett embereket nevel a társadalomnak és ez a megelégedettség úgy a munkaadó és a munkás, mint az állam és a hivatalnok közötti viszony megszilárdításának is ilyen formán a nemzeti szolidaritásnak is legalkalmasabb eszköze”.⁶⁴

A budapesti Wekerletelep építéséhez hasonlóan a téglát helyben állították elő, ráadásul két pécsi vállalkozó technológiai újításának köszönhetően a gyári téglák áránál jóval olcsóbban.⁶⁵ Ezekből épült a telep első hat ikerháza.⁶⁶ 1933-ig 70 lakóház épült meg; a 100. kivitelezése 1934 tavaszán zajlott. Nem volt véletlen, hogy a kertváros létesítése az 1930-as évek elején vette kezdetét: az építkezésnek

⁵⁷ Hirdetés. Dunántúl, 1932. június 7. 8.; Hirdetés. 1934. május 10. 2.

⁵⁸ Hirdetés. Dunántúl, 1932. szeptember 8. 6.

⁵⁹ Az OTI és a város levelezése Megyeri kertváros kiépítésével kapcsolatban. MNL BaML IV. 1407. h. F-24-61857/1943.

⁶⁰ Megyeri kertváros. Dunántúl, 1932. július 16. 4.

⁶¹ A kisgyűlés tárgyai. Dunántúl, 1933. november 8. 3.

⁶² Megyeri városrész. Pécsi Napló, 1930. július 12. 1.

⁶³ A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet családi házépítő akciója. Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet 1-3.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ A Zelms Lajos és Sándor Károly-féle eljárásról bővebben lásd *Gál Éva*: Építőipari találmányok Sándor Károly vállalkozó hagyatékából. In: Történeti Múzeológiai Szemle 19. Szerk. Ihász István – Pintér János. Bp. 2021. 275–280.

⁶⁶ (Cs): Hogyan nő ki a földből egy új pécsi városnegyed? Dunántúl, 1930. szeptember 16. 5.; Nagyarányú építkezés megindítását teszi lehetővé a Zelms-Sándor-féle eljárással gyártott olcsó pécsi téglá. Dunántúl, 1931. január 17. 3.

ugyanis jelentős szerepet szántak a munkanélküliség enyhítésében. 1934-ben a telep félezer lakója jórészt aktív és nyugalmazott tisztviselő volt, akik 6-7000 pengőért jutottak az összkomfortos, parkettás, kertes házakhoz.⁶⁷ Az 1930-as évtized közepén a Pécsi Városfejlesztő Rt. építetőként is tevékenykedve különböző konstrukciókban kínálta a kertvárosi házakat: a három, illetve négyszobás vilákat bérbeadás útján, a kétszobás, fürdőszobás házakat pedig ezer pengő lefizetése és a vételár hátralékának havi törlesztése mellett igyekezett értékesíteni.⁶⁸ Miután 1934-ben elfogytak a házhelyek, újabb területek parcellázására került sor.⁶⁹ Ugyanebben az évben „autóbuszvárótermet” is létesítettek a félóránként közlekedő járat utasai számára.⁷⁰

A terület beépítésébe az 1930-as évek közepétől több vállalat is bekapcsolódott: a MÁV a Hitelbank segítségével támogatta alkalmazottainak lakásépítését a Nyárfa utcában, a Pécsi Bőrgyár pedig a Táncsics Mihály utcában kezdett ikerházakat építtetni.⁷¹ 1936-ban a Katolikus Karitás is feltűnt itt építetőként. A belvárosi katolikus egyházközség ugyanis a belvárosi templom (és a török alóli fel szabadulás) 250 éves jubileumát szociális célú ingatlanok megvalósításával akarta megünnepelni, ezért tíz olyan családi ház felépítését kezdeményezte, amelyekben sokgyerekes, szegény sorsú családoknak tudnak egészséges lakóhelyet biztosítani. Az építkezést egy 20 000 pengős adomány indította el, melyhez további pénzadományokat, építkezési anyag vagy ipari munka felajánlását várták.⁷²

Az 1930-as évek végén az Országos Társadalombiztosító Intézet (a továbbiakban: OTI) is megjelent beruházóként a területen. 1937 januárjában 60 000 négyzetöltnyi, még fel nem parcellázott területet vásárolt meg, hogy az öregségi tartalékalapból 340 kislakásos házat építsen rajta. Az OTI 1937 júliusában már csak 70 ház építését helyezte kilátásba, mivel számításai szerint a lakbérleti díjak nem biztosították a tőke törvényes hozamát az építkezés költségeinek (építőanyagárak és a munkabérek) emelkedése miatt.⁷³ 1937 szeptemberében már csak 20 házról volt szó, pedig a város polgármestere szerint nagy hiány volt az 1-2 szobás lakásokból, a befektetés gazdaságosságát pedig egységes terv alapján és egyszerű kivitelben megvalósuló, nagyobb számú lakóház felépítése esetén biztosítotttnak

⁶⁷ (Cs): Épül a századik ház Pécs legszebb és legmodernebb negyedében a Megyeri kertvárosban. Dunántúl, 1934. május 10. 3.

⁶⁸ Hirdetések: Dunántúl, 1934. május 13. 12.; 1934. május 27. 2., 13.; 1934. június 17. 2.

⁶⁹ Új parcellázás a Megyeri Kertvárosban. Dunántúl, 1934. augusztus 26. 8.

⁷⁰ Autóbuszváróterem épül a Megyeri kertvárosban. Dunántúl, 1934. június 20. 6.

⁷¹ *Viuics Tibor*: A Megyeri Kertváros kialakulása és funkcionális változásai. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Szerk. Font Márta – Vonyó József. Pécs 1999. 33.

⁷² Tíz családi ház épül sokgyermekes családok részére. Pécsi Katolikus Tudósító 14. (1936) 9. sz. 189–190.; Segítsetek építeni! Pécsi Katolikus Tudósító 14. (1936) 10. sz. 204.

⁷³ Az OTI és a város levelezése Megyeri kertváros kiépítésével kapcsolatban. MNL BaML IV. 1407. h. F-24-61857/1943.

látta. A családi házak títusterveire országos tervpályázatot írtak ki, amelyen három pécsi építész nyolc tervét is a kivitelezhető tervek közé sorolták. Hiába bízták azonban meg Forbát Alfrédot a részlettervek elkészítésével, az első zsidótörvény életbe lépésével az Ipari Minisztérium megvonta tőle a feladatot.⁷⁴ A beruházás bizonytalanná válása következtében a város az OTI által az utak és közművek kiépítésének felére befizetett összegből városrendezési alapot hozott létre.⁷⁵

Az OTI végül 1939-ben kezdett építkezni a Megyeri kertvárosban. Több épülettípus tervei is fennmaradtak, de az építkezések pontos menete sem a levéltári, sem a sajtóforrások segítségével nem rekonstruálható. A Templom tértől délre, a mai Berzsényi és Kertváros utcákba 10 egyszobás és 10 kétszobás családi lakóházat terveztek. A sajtóban megjelent árlejtési hirdetések alapján ezek valószínűleg 1939–1940-ben épültek.⁷⁶ A házak kivitelezését helyi vállalkozók végezték: az egyszobás házakat fele-fele arányban Juhász Ferenc és Foor János, a kétszobásokat Beczkay Jenő építette meg. A Tolsztoj utcának a Gyulai Pál és a Berzsényi Dániel utca közötti részén egy ikerház-típus épült, amelynek csak helyszínrajzát, illetve az udvarba tervezett iker-fáskamrák rajzát ismerjük. Ez utóbbi tervrajzon Benkhardt Ágost neve szerepel.⁷⁷ 1941-es keltezésű annak a másik, egyszobás ikerháznak a tervrajza, amelyből a helyszínrajz szerint 27-et terveztek felépíteni a Keszüi útnak a Gyulay Pál – Berzsényi Dániel utca közötti, illetve a Gárdonyi Géza utcának a Szent Erzsébet – Gyulay Pál utcák közötti részén. Ennek az E betűvel jelölt típusháznak a terveit Károlyi Antal rajzolta meg.⁷⁸ Az architektúrán a népi építészet hatása érződik, ami az épületek formáiban (tornác, párkánykialakítás) és a homlokzatokon alkalmazott (népies virág)ornamentikában is tetten érhető. Az egyszobás lakásokban nemcsak előszobát, de fürdőszobát is kialakítottak.⁷⁹ A sajtó szerint 1942-re 100 OTI-ház épült meg.⁸⁰ Bár a „Visnya-telep” teljes beépítése nem valósult meg a két világháború között, az első, igazi pécsi kertváros lévén jelentősége mégis óriási volt.⁸¹

⁷⁴ *Mendöl Zsuzsanna*: Forbát Alfréd munkásságáról. *Jelenkor* 40. (1997) 873.

⁷⁵ *Vargha Dezső*: Pécs thj. város szociálpolitikai tevékenysége 1936–1944. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. Szerk. Szita László. Pécs 1985. 209.

⁷⁶ Beérkezett ajánlatok a Megyeri-kertvárosi OTI kislakások építési munkálataira. Pécsi Napló, 1939. március 4. 5.; Ajánlatok az OTI családi házak építésére. 1939. július 16. 15.

⁷⁷ Helyszínrajz. Az Országos Társadalombiztosító Intézet építkezése. Pécs, Megyeri kertváros. MNL BaML XV. 1. b. 393.

⁷⁸ Pécs és baranyai versenytárgyalások. Pécsi Napló, 1941. augusztus 22. 7.

⁷⁹ „E” típusú ikerház terve. MNL BaML XV. 1. b. 1329.

⁸⁰ *L. M.*: Vessünk be minden talpalatnyi földet! A Megyeri Kertvárosban tíz hold jó termőföld hever parlagon. Pécsi Napló, 1942. április 12. 3.

⁸¹ A második világháború után a terület a városfejlesztő politika látóhatárán kívülre került egészen a hatvanas évek közepéig, amikor az új kertváros kiépítésének programja révén újjáéledt a régi kertváros is.

Horthy kertváros

A város keleti részén, a budai külvárosban egészen más megfontolásból épült kertváros. Bár „ínségmunkát” már a Megyeri kertváros közműveinek, utcáinak a kiépítésekor is igénybe vettek, a Horthy kertváros létesítésének háttérében kimondottan szociális szempontok álltak. A budai külvárosi telep ugyanis sokgyerekes munkáscsaládok számára igyekezett megfelelő lakhatást biztosítani. Nem ez volt az első ilyen típusú próbálkozás Pécsen, hiszen már 1932-ből fennmaradtak szoba-lakókonyhás kislakások tervrajzai.⁸² A szociális gondoskodás területén a produktív szociálpolitikát kidolgozó Esztergár Lajosnak köszönhetően Pécs élen járt a városok között. Ennek célja nem a szegények segélyezése, hanem állandó megélhetési forráshoz juttatása és önálló gazdálkodásra nevelése volt.⁸³ Ez lett az 1940-ben létrejött Országos Nép- és Családvédelmi Alap (a továbbiakban: ONCSA) fő irányelve is, amely a sokgyerekes, megélhetésükben veszélyeztetett családokat az érintettek önfenntartásra való képességének növelésével igyekezett segíteni.⁸⁴ Különböző akciói (gyermekétkeztetés, állattartás, műhelyek és boltok berendezésének a támogatása) mellett az ONCSA kiemelt feladatának tartotta a sokgyerekes családok lakáshoz juttatását.

Ennek főpróbájaként értelmezhető a pécsi Hársfa és Torda utcák közötti telektömb beépítése, ahol többgyermekes családok részére emeltek kertés házakat. A város közgyűlése 1938 októberében 100 szoba-konyhás lakás megépítéséről döntött, amelynek 419 800 pengőnyi költségét sokféle forrásból, többek között az ingyességnyújtási alaphoz, a szükségmunkából, a városi üzemek nyereségéből, valamint kölcsönből és államsegélyből fedezték. A kislakásépítési program első üteme 1939 őszére valósult meg: november elsején a bérlők 63 egy- és 6 kétszobás lakásba költözhetek be. A Pósa Lajos, Sarló, Vadász, Bokor és Torda utcákba tervezett házak megépülését 1940-től az ONCSA is támogatta. A kertváros 1940-ben, Horthy kormányzóságának 20. évfordulója alkalmából felvette a kormányzó nevét.⁸⁵

A város műszaki ügyosztályán készült tervek közül csak a kétszobás lakások rajzai maradtak meg. A közel 50 m² alapterületű lakások a modern építészet elveit valósították meg. Nemcsak a földszinten alakítottak ki fedett teraszt, hanem a lapostetőt épület egész teteje is teraszként funkcionált. A szobák külön bejáratúak voltak, s egy hosszúkás előszobából nyíltak. A konyha, a kamra és az előszoba

⁸² Egy szoba és lakó-konyhából álló munkáslakások terve. MNL BaML IV. 1407. h. F-35761/1932.

⁸³ *Molnár Margit*: Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb műveinek tükrében. Pécsi Szemle 5. (2002) 4. sz. 71–82.

⁸⁴ *Bódy Zsombor*: Magyarország társadalomtörténete a két világháború között. IX. A jóléti fejlődés kezdetei és a szociálpolitika. MeRSZ online okoskönyvtár (<https://bit.ly/3Us1frV>, letöltés 2022. okt. 17.)

⁸⁵ *Vargha Dezső*: A pécsi munkaerőhelyzet és a városi inségmunka-rendszer (1929–1940). In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1988. 315–339.

padlóját cementlap burkolta. A házban vízöblítéses WC is volt.⁸⁶ A kislakásos telep házainak kezelésére közjóléti szövetkezet alakult, amely gazdasági, egészségügyi és nevelő célzatú szabályokat is előírt. A bérlőknek például a kerti munkák elvégzését is vállalniuk kellett. A 4200-6000 pengőből felépült házak 25 évi lakbérfizetés után a bérlők tulajdonába mentek át.⁸⁷

A kislakásépítési program a háború alatt csak szerény mértékben folytatódott. Néhány ház épült az Ungvár utcában, Meszesen a Névtelen utcában, illetve felújították a Remény utcai szükséglakásokat.⁸⁸

Középítkezések

A középítkezések fénykora minden bizonnyal a dualizmus időszaka volt, ám maradt megvalósításra váró feladat a világháború utáni időkre is. A két világháború között Pécs – ahol a katolikus egyház hagyományosan az egyik legfontosabb építető volt évszázadok óta – egészen kiemelkedőt alkotott a templomépítéseterén. Míg a dualizmus idején – a török korszak utáni templomépítkezések, illetve a vallásosság átalakulása⁸⁹ következtében – egyetlen új katolikus templomot sem építettek, a két világháború között hat új templomot emeltek, nagyrészt a város térbeli terjeszkedésével összefüggésben. A Zichy püspök által még 1914-ben építeni kezdett jezsuita gimnázium, rendház és internátus temploma Fábíán Gáspár terve alapján 1930-ra készült el.⁹⁰ A pécsi egyházmegye fénykorára utaló neoromán stílus érhető tetten Pilch Andor gyárvárosi templomán is. Ifj. Nendtvich Andor Weichinger Károllyal közös munkája, az 1932–1934 között épült temetőkápolna – Pécs török emlékeire utaló formájával – a „helyi ízekkel gazdagított modern építéset” példája.⁹¹ Gosztonyi Gyula, a Pécs múltját kutató tudós-építész, műemlékvédő, aki anyai nagybátyja, Pilch Andor halála (1936) után a székesegyházi és káptalani uradalmak mérnöke lett, templomterveivel nagyban hozzájárult az egyházművészet modern szellemű megújításához.⁹² Két temploma is épült Pécssett: a

⁸⁶ Költségvetés és tervek a Hársfa és Torda utcák közötti telektömbökön létesítendő, a többgyermekes családok részére építendő szobakonyhás lakóházakhoz. MNL BaML XV. 1. b. 902.

⁸⁷ *Timon Kálmán*: ONCSA házépítési akció. Magyar Építőipar 33. (1983) 7. sz. 429–441.

⁸⁸ *Vargha Dezső*: Pécs thj. város szociálpolitikai tevékenysége 1936–1944. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1985. 203–227.

⁸⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a katolikus körök, legényegyetek székházai, illetve a szerzetesrendek építkezései domináltak.

⁹⁰ *Fábíán Gáspár*: Küzdelmeim és alkotásaim 1910-től 1935-ig, életem ötvenedik événél. Bp. 1935. 43–44.

⁹¹ *Mendöl Zsuzsanna*: Pécs építészete a két világháború között. Magyar Építőművészet 32. (1983) 2. sz. 31.

⁹² *Üő*: Dr. Gosztonyi Gyula (1904–1962) építészmérnök munkássága. In: Tanulmányok Pécs Történetéből 13. Szerk. Font Márta – Vargha Dezső. Pécs 2003. 287–292.

Bártfa utcai Szent István, és a Megyeri kertvárosi Erzsébet templom.⁹³ Mindkettő csak a második világháború végére készült el. A korszak legkiemelkedőbb szakrális emléke Weichinger Károly pálos temploma.⁹⁴ A városkép szempontjából meghatározó lett a Széchenyi téri Gázi Kászim dzsámi félköríves bővítése, amelyet Körmeny Nándor tervei alapján 1938–1940 között valósítottak meg.

A templomok mellett iskolákból épült a legtöbb. Ebben nemcsak Klebelsberg népiskola-építési programjának volt szerepe, hanem annak a helyhiánynak is, amit az okozott, hogy a város számos iskolaépületet engedett át az egyetem számára. 1922–1923-ban Pilch Andor tervei alapján épült meg az Egyetem utcai elemi iskola, amit már befejezése előtt – Nagy Lajosról elnevezett – fiúkollégiummá alakítottak át.⁹⁵ A főreáliskola a volt Jogakadémia Király utcai épületébe költözött. A városi felső kereskedelmi iskola fiú tanulói a Makár utcai elemi iskolába, a lányok a Mária utcai lányiskolába jártak.⁹⁶

A város peremterületei közül elsőként Gyárvárosban emeltek új iskolaépületet 1924-ben, amelyet 1926-ban, 1929-ben és 1935-ben is bővítettek. Az iskolát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium finanszírozta azzal a feltétellel, hogy a város saját költségén iskolát épít a szőlőhegyen lakó diákok számára. A két tantermes Istenkúti iskola 1927-re készült el. Az 1920-as évek végére az Ullmann-telepi bányászkolónia is kapott egy iskolát. A négy tanteremből és tanítói lakásból álló épületet a város az Országos Népiskola Építési Alapból felvett kölcsönből valósította meg.⁹⁷ 1931-ben adták át a Megyeri kertváros elemi iskolájának épületét, amit Hoffmann László tervei alapján kiviteleztek.⁹⁸ A helyhiány enyhítése céljából Klebelsberg Kuno már 1922-ben ígéretet tett egy 12 tantermes iskola létesítésére, de erre csak 1931-ben került sor. A Müller Félix, budapesti építész által tervezett Fiume (ma Petőfi) utcai épület a korszak legszebb és legkorszerűbb elemi iskolája lett.⁹⁹ Szintén a kultuszminiszter támogatásának köszönhetően nyitotta meg kapuit 1929-ben az iparos tanonciskola és tanoncotthon a Rét utcában, ahol az országban elsőként biztosítottak szakirányú iparos képzést. Ugyanebben az évben költözött új, Búza téri épületébe az Állami Fémipari Szakiskola.¹⁰⁰ A bel-

⁹³ *Pete József*: A kertvárosi plébániatemplom. Pécsi Szemle 6. (2003) 1. sz. 52–64.

⁹⁴ *Bánkúti Gábor*: A pálosok és Pécs. Pécs 2021. 115–131.

⁹⁵ Az új tanári lakóház felépítésével a Nagy Lajos Kollégium a Béke-palotába költözött, az Egyetem utcai elemi iskola épületét pedig 1931-ben visszaadták eredeti rendeltetésének.

⁹⁶ Megkezdődtek az átalakítások az egyetemi épületeken. Dunántúl, 1922. augusztus 2. 4.

⁹⁷ *Stelcz István*: Községi és állami elemi népiskolai építkezések Pécssett 1868 és 1931 között. Pécsi Szemle 9. (2006) 4. sz. 36–59.

⁹⁸ Hoffmann László tervei a megyeri kertvárosi elemi iskolához. MNL BaML XV. 1. b. 306/a.

⁹⁹ *Kult László*: Szieberth Róbert alapítású elemi népiskolák Pécssett. In: Utcák, terek, épületek Pécssett. Szerk. Márfi Attila. (Baranyai Történelmi Közlemények 4. – A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve) Pécs 2010. 253.

¹⁰⁰ *Nagy I. G.*: Pécsi polgármesterek i. m. 273.

város kevés építkezésének sorában említhető a Nagy Lajos Gimnázium északi bővítménye. A kereskedelmi középiskola Rét utcai épületét csak az 1950-es években fejezték be. Az 1920-as évek második felének iskolaépítései révén a város alsó- és középfokú oktatásának feltételeit az 1930-as évekre sikerült normalizálni.

Az 1920-as évek végén már egyetemi beruházásra is sor került. A legsürgetőbb feladat a diákok és a tanárok lakókörülményeinek javítása volt, ezért elsőként egy fiúkollégiumot, majd egy új tanári lakóházat építettek. Az 1929 őszen átadott Szent Mór Kollégium megvalósítását a város, illetve előkelő egyházi és világi személyek és testületek (Zichy Gyula és utóda, Virág Ferenc pécsi püspökök, a pécsi székeskáptalan, a veszprémi püspök, Apponyi Albert, Kornfeld Móric földbirtokos) alapítványai biztosították, de a költségekhez az egyetem tanárai közül is többen hozzájárultak – fizetésük egy részének felajánlásával. Mindez az egyetem nehéz helyzetét is jelzi. Míg ugyanis az állam 1924–1931 között a szegedi egyetem infrastrukturális fejlesztésére 10 308,4 millió, a debreceni egyetem továbbépítésére pedig 6 219,3 millió pengőt költött, addig a pécsi egyetem építkezéseire mindössze 1 560,1 milliót fordított. Utóbbi összegből 961,7 millió pengőt az 1924–1926 között zajló épület-átalakításokra, 598,4 milliót pedig az Erzsébet Tudományegyetem negyedik karának, a Sopronban működő evangélikus hittudományi kar új épületének 1929-ben megkezdett építésére fordítottak.¹⁰¹ Ez azt jelenti, hogy az 1920-as évek második felében a kormányzat egyáltalán nem támogatta az Erzsébet Tudományegyetem pécsi építkezéseit. Ennek több oka is volt, amelyek közül legismertebb talán az, hogy a kultuszminiszter Szeged országgyűlési képviselőjeként a kulturális decentralizáció jegyében megvalósuló egyetemfejlesztést „az alföldi kultúra emelése” szempontjából is fontosnak tartotta, ráadásul Debrecen és Szeged – Péccsel ellentétben – a költségek felét is elő tudta teremteni.¹⁰² Amíg Szegeden és Debrecenben campusok épültek, addig Pécsen az egyetem intézetei és klinikái a város területén szétszórva helyezkedtek el. Az állami támogatás hiányában Pécs önerőből volt kénytelen a rendkívül nehéz gazdasági helyzetben és az egyetem megcsonkításának újból jelentkező veszélye mellett intézményét fejleszteni.

A város vezetői az 1920-as évek végére nemcsak azt ismerték fel, hogy a pécsi egyetem a másik két vidéki egyetemhez képest egyre inkább lemarad, hanem azt is, hogy „nincs lehorgonyozva és nincs a városhoz növe az az egyetem, amelynek nincsenek külön saját épületei”.¹⁰³ Az új tanári lakóház átadása (1931)¹⁰⁴ után

¹⁰¹ *Ladányi Andor*: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp. 2000. 159.

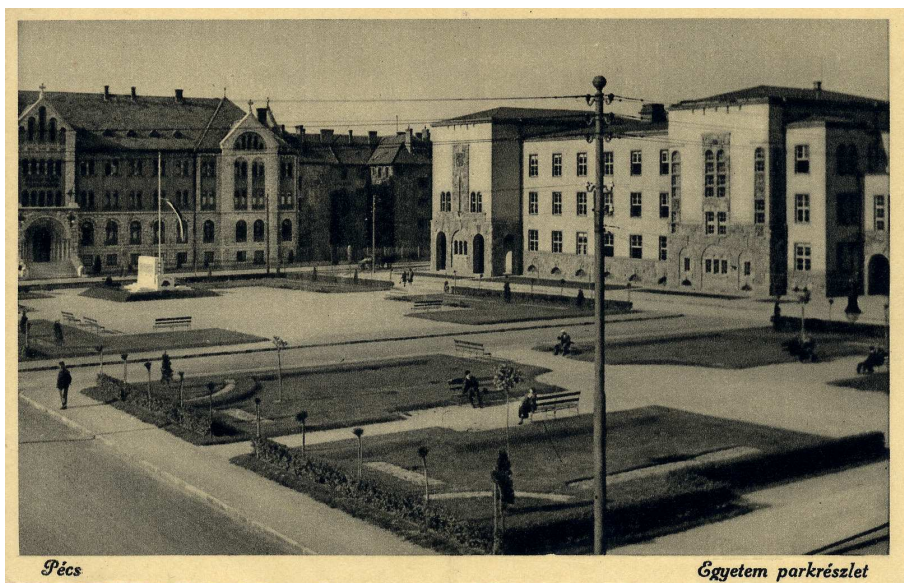
¹⁰² Klebelsberg kultuszminiszter a pécsi egyetemi építkezések szüneteltetéséről. Dunántúl, 1928. december 13. 1.

¹⁰³ X.: A pécsi egyetem fejlesztése. A jogi kar építkezései. Dunántúl, 1932. május 26. 4.

¹⁰⁴ A négy darab öt- és 12 négyoszobás lakást magába foglaló, art deco stílusú épület Kőszeghy Gyula tervei alapján épült a Szent Mór kollégiumtól délkeletre fekvő saroktelken. Az új tanári lakóház felépítése tette lehetővé, hogy az oktatók korábbi lakhelye, a Béke-palota – az eredeti elképzeléseknek megfelelően – Nagy Lajos Kollégiumként működhessen, az Egyetem utcai elemi iskolát pedig visszakaphassa

ezért a város elsősorban az elméleti intézetek helyhiányán igyekezett enyhíteni. Ennek eredményeképpen épült fel az egyetem központi épületének 1932–1934 közötti bővítéseként a jogi kar Kőszeghy Gyula által tervezett szárnyépülete.¹⁰⁵

3. kép Az Erzsébet Tudományegyetem új, jogi kari szárnyépülete és a Szent Mór Kollégium a mai 48-as téren

Forrás: MNL BaML XV.41.b.163. Szentirmay Tibor képeslapgyűjteménye

A két világháború között emelt középületek közül a közlekedési, egészségügyi-szociális és szórakozási funkciójuk érdemelnek még külön említést. 1930-ban készült el az Aero Klub hangárja a pécsi repülőtéren, 1932-re pedig Pécs Város Közlekedési Vállalatának autóbuszgaráza.¹⁰⁶ Mindkettőt Hoffmann László tervezte, előbbit Visy Zoltánnal közösen. A hangár nemcsak funkciója, de anyaghasználatá (fém- és üvegszerkezetű tető) és újszerű megoldásai (tolóajtók) révén is a modern építészetet képviselte.¹⁰⁷ Visy Zoltán műve volt a Fiume

a város. *Pilkhoffer Mónika*: Az Erzsébet Tudományegyetem pécsi épületei. *Per aspera ad astra* 1. (2014) 2. sz. 45–46.

¹⁰⁵ A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Jogkari épületének tervrajza. MNL BaML XV.1.e.55. Kőszeghy Gyula hagyatéka.

¹⁰⁶ Zsabokorszky felvétele. Városi Közlekedési Vállalat autóbuszgaráza. *Tér és Forma* 10. (1937) 4. sz. 91.

¹⁰⁷ *Mendöl Zsuzsanna*: Építésszépítő a két világháború szorításában. Hoffmann László (1897–1943). In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42. Pécs 1998. 237.

utcai modern és elegáns mentőállomás is (1935), amely az első ilyen típusú vidéki épület volt. A mentőállomás földszintjén négy mentőautó, az emeleten a 12 fős személyzet (orvosok, szülésznők, ápolók) szobáit alakították ki.¹⁰⁸

Az egészségügyhöz kapcsolódik az OTI székház Munkácsy Mihály utcai épülete, amelyet a korszakban többször is bővítettek.¹⁰⁹ A két világháború közt morbus hungaricusnak számító tbc és a szénbányászat okozta tüdőbetegségek orvoslása szempontjából – klimatikus viszonyai miatt – a Mecsek lankáit ideális helyszínnek tartották egy tüdőgyógyintézet számára. A szanatóriumra kiírt 1930. évi tervpályázat a modern és historizáló tervek küzdelmét eredményezte, ám az építkezést nem a stílusvita, hanem a pénz hiánya akasztotta meg. Az épület csak az 1940-ben meghirdetett újabb tervpályázatot követően valósult meg.¹¹⁰ 1935–1936-ban nyugati irányban bővítették az Irgalmas rend kórházát is.

A Stefánia Szövetség Anya- és Csecsemőgondozó Intézetének épületét Pilch Andor tervezte – az irodájában működő pályakezdő Gosztonyi Gyulával és Visy Zoltánnal együtt – 1927–1928-ban.¹¹¹ Esztergár Lajos kezdeményezésére az 1930-as évek közepétől a Tüzér utca és az izraelita temető között egy 14 házból álló „szegénytelep” létesült, házanként négy-négy kicsi lakással. Az 1941-ben emelt zsidó szeretetotthon épülete artisztikus téglarchitektúrája miatt egyedi színfoltot képvisel Pécs építészetében. Nemcsak az állategészségügy és a higiénés viszonyok, de a modern építészet szempontjából is a korszak fontos épülete volt a közvágóhíd.¹¹²

A szórakozás területén új épülettípusok jelentek meg. A Horthy-korszakban a fizetett szabadság, majd a 6 napos munkahét bevezetése következtében jelentősen megnőtt a szabadidővel rendelkezők, a szórakozni, kirándulni, sportolni, strandolni járók száma.¹¹³ Már a város első mozijának 1912. évi megnyitása után felmerült egy újabb filmszínház építésének a gondolata, de a világháború miatt erre csak 1921-ben került sor. Az Apollo Projectograph Rt. által a belváros szélén építtetett 680 férőhelyes Park Mozi (terv: Pilch Andor) 1923-ban kertmozival is bővült. 1935-től egy harmadik mozi is várta már a filmrajongókat: a szigeti külvárosban felépült, kívül-belül modern Uránia Mozi (terv: Weichinger Károly – ifj. Nendtvich Andor – Visy Zoltán).¹¹⁴

¹⁰⁸ A vidék első mentőállomását hétfőn kezdik építeni Pécsen a Fiume utcában. Dunántúl, 1935. október 20. 5.

¹⁰⁹ *Mendöl Zsuzsanna*: A Munkácsy utcai szakorvosi rendelőintézet. Károlyi Emil munkássága. Pécsi Szemle 8. (2005) 1. sz. 92–102.

¹¹⁰ *Üő*: A modern építés térhódítása Pécsen és Baranyában. Baranyai Művelődés 34. (1987) 1. sz. 57.

¹¹¹ *Üő*: Dr. Gosztonyi Gyula (1904–1962) építés és Pécs. Műemlékvédelem 36. (1992) 1. sz. 11.

¹¹² *Bierbauer Virgil*: Városi vágóhíd Pécsen. Tér és Forma 15. (1942) 4. sz. 60–63.

¹¹³ A szabadidő és a testkultusz társadalmi jelentőségéről bővebben: *Mohácsi Gergely*: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. Korall 7–8. szám (2002) 34–55.

¹¹⁴ *Lippenszky István*: Pécs mozitörténete. Pécs 1983. 73–104.

A két világháború között felértékelődött a túrázás, a természetjárás szerepe, ami a tengerpart és a hegyek elvesztésével átalakuló nyaralási és utazási szokásoknak volt a következménye. Az 1891-ben alakult Mecsek Egyesület turistautak, pihenők, kilátók építésével igyekezett a filoxéra következtében jelentőségét veszítő szőlőművelés helyett új lehetőségeket keresni a hegy hasznosítására.¹¹⁵ Az egyesület fennállásának 40. évfordulójára Visy Zoltán tervei alapján megépült a dömörkapui turistaház. A város az idegenforgalmat egy modern mecseki szálloda megépítésével igyekezett fellendíteni. A lapos tetejű hasáb merev geometriáját enyhén hajló homlokzattal oldó, déli teraszos Üdülők szálló a korszak egyik legkiválóbb hotelépülete lett.¹¹⁶ A Lauber–Nyír–Nendtvich tervei alapján felépült szállodában forgatták a korszak egyik népszerű vígjátékát, a *Hotel Kikelet* című filmet (1937). A sportlétesítmények közül a Pécsi Egyetemi Atlétikai Club tornacsarnokát (terv: Hoffmann László, 1937–1939), a balokányi városi strandfürdőt¹¹⁷ és a Pius Gimnázium sporttelepét kell kiemelnünk. A testkép változásában nagy szerepet játszó strandolás hívei a Balokány mellett a Hullámfürdőben is hódolhattak kedvtelésüknek.

Hasonlóan a dualizmus időszakához, a két világháború között is számos új középületet emeltek Pécsen. Lényeges különbség azonban, hogy míg a Monarchia idején az igazgatási, szociális és katonai intézményeket Pécsre telepítő állam volt az egyik legnagyobb építtető, az állami beavatkozás pedig a városfejlesztés egyik kulcsfontosságú tényezőjének számított,¹¹⁸ addig a világháború után sokkal inkább a város és a pécsi vállalkozások, egyesületek, valamint az egyház építkezett. Ráadásul az új középületek már nem a belvárosban, hanem a külvárosokban épültek fel.

Lakóházak

A pécsi lakóházakról elsősorban épületstatisztikai adatok alapján igyekszünk képet adni. A számok nemcsak a két világháború közötti tendenciák megrajzolására alkalmasak, de ahhoz is támpontot nyújtanak, hogy Pécs eredményeit ne önmagukban, hanem más törvényhatósági jogú (röviden thj.) városokkal összehasonlítva értelmezhesük. Az elemzés egzaktságát megkérdőjelezi, hogy az 1920-as népszámlálás adatai kevésbé tekinthetők hitelesnek. Mivel azonban

¹¹⁵ B. Horváth Csilla: A Mecsek Egyesület története I. (1891–1916). In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 36. Pécs 1992. 133–148.

¹¹⁶ Pamer N.: Magyar építészet i. m. 185–190.

¹¹⁷ W. K.: Városi strandfürdő Pécsen. Tér és Forma 6. (1933) 10. sz. 313–318.

¹¹⁸ Beluszky Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tér–Idő–Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk. Tóth József. Pécs 1990. 99.

más vagy jobb forrás nem áll rendelkezésünkre, ezért fenntartásokkal, de felhasználtuk ezeket. A vizsgálódás során a lakóházak számát, falazatát és tetőzetét, a lakóépületek magasságát és komfortosságát vizsgáltuk.

A lakóházak száma

1920 és 1930 között országos szinten csaknem negyedével nőtt a lakóházak száma (1 177 044-ről 1 467 926-ra). Ezt a statisztikusok a háború miatt elmaradt építkezések pótlásával, az országos földbirtokrendezéssel kapcsolatos házhelykiosztással és az évtized harmadik harmadának gazdasági fellendülésével magyarázzák.¹¹⁹ 1930 és 1941 között a növekedés már csak a fele volt az előző évtizedének, ami az 1930-as évek elejét illetően a gazdasági világválság, a vége esetében pedig a háború közeledtével állt összefüggésben.¹²⁰ Az országos tendenciákhoz hasonló volt a helyzet a thj. városok átlagát illetően is, miközben Pécs mutatói ettől az 1930–1941 közötti évtizedben jelentősen eltértek.

1. táblázat A lakóházak számának alakulása (1920–1941)¹²¹

	1920	1930	1920–1930	1941	1930–1941
Pécs	5363	6845	28%	8736	28%
Thj. városok	75 123	94 186	25%	109 367	16%
Magyarország	117 7044	146 7926	25%	1657 860	13%

Pécsett 1920-ban 5363, 1930-ban 6845, 1941-ben 8736 lakóházat írtak össze a népszámlálási biztosok.¹²² A nyers számok önmagukban is jelentős építőtevékenységről tanúskodnak, hiszen e szerint 1920–1930 között 1140, 1930–1941 között 1891 új lakóépületet emeltek, vagyis mindkét évtizedben jelentősen növekedett a lakóépületek száma. A másik kilenc thj. várossal¹²³ összevetve elmondható, hogy

¹¹⁹ MSK Ús. 83. 9–10.

¹²⁰ Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községenként. Bp. 1982. Történeti Statisztikai Kötetek (a továbbiakban: TSK 1941.) 6.

¹²¹ MSK Ús. 83. 29*.; TSK 1941. 16.

¹²² Az 1910 és 1920 közötti évtized adatai nehezen értelmezhetőek. A népszámlálások szerint Pécsett 1910-ben 5705, 1920-ban 5363 lakóház állt, vagyis 10 év alatt 342 házzal csökkent a lakóépületek száma. Bár a világháború és következményei miatt – a trianoni országra vetítve – országos szinten is mindössze 2,5%-kal nőtt ekkor a lakóházak aránya, arra nem találunk magyarázatot, hogy mi állhat – az összeírás hibáján túl – a lakóházak megfogyatkozásának hátterében. Amennyiben az 1920-as adatot tévesnek minősítjük, és azt feltételezzük, hogy a valósághoz közelebb állhat az 1910-es számadat, akkor az 1920–1930 közötti 28%-os növekedés helyett csak 20%-os gyarapodásról beszélhetünk. Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp. 1923. (a továbbiakban: MSK 69.) 17.

¹²³ Székesfehérvár, Győr, Sopron, Baja, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Miskolc és Debrecen

a növekedés különösen az 1930-as években volt kiemelkedő mértékű, hiszen miközben a thj. városok esetében a korábbi évtized 25%-os átlagáról 16%-ra esett vissza a lakóházak építése, addig Pécssett 28%-kal növekedett. Pécs 1920–1930 között a tíz vizsgált város közül (Miskolccal együtt) a negyedik, 1930–1941 között (Sopronnal megegyező százalékot elérve) a második volt a sorban. A két világháború közötti teljes időszak növekedése még a dualizmus koránál is nagyobb volt.¹²⁴ 1869–1910 között Pécssett évi átlagban 66 új házat emeltek, míg 1920–1941 között 144-et.

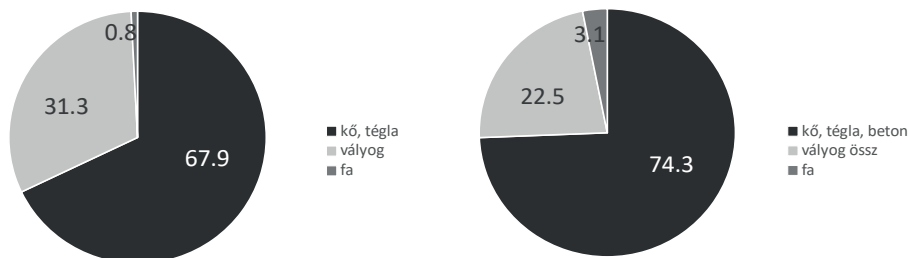
Falazat

A statisztikai adatok mögött természetesen más és más méretű és minőségű házak rejtőznek. Ennek vizsgálatát a lakóépületek falazatának, tetőzetének és magasságának a mutatói alapján lehet elvégezni. A házak építőanyaga tűzbiztonsági, árvízvédelmi és közegészségügyi okok, valamint a városias látkép szempontjából is jelentőséggel bír. A falazat természetesen mindig kisebb mértékben változott, mint a tetőzet, hiszen előbbi csak új épület emelésével realizálódhatott, míg a tető tűzbiztos anyagra cserélése az épület felújításának is részét képezhette. A különböző építőanyagok használatát alapvetően határozta meg a természetföldrajzi helyzet, és befolyásolták az adott településen érvényben levő építési szabályrendeletek is. A szilárdabb falazat az egészségesebb lakás és a település városiasabb kinézetének is előfeltétele volt, hiszen csak kő- és tégláépületet lehetett alapincézni, és csak ezekből az építőanyagokból lehetett emeletes házakat építeni. A vályogházak esetében külön kategóriát képeztek a szilád alappal rendelkező, illetve az azt nélkülöző épületek. Az erre vonatkozó adatfelvétel azonban csak kevésbé tekinthető megbízhatónak, annak ellenére, hogy a ház építőanyagát ekkor már nem magának a számlálóbiztosnak kellett meghatároznia, hanem az előre nyomtatott kategóriák közül kellett csak kiválasztania. Emiatt a különböző típusú vályogházakat összevonva kezeljük.

Általánosságban elmondható, hogy a terület-elcsatolások alapvetően megváltoztatták a lakóépületek falazatának országos arányát. Miközben a kőből vagy téglából épült házak aránya alig módosult, a vályogházaké jelentősen megnőtt. A legnagyobb változás az erdélyi és a felvidéki területek elvesztésével összefüggésben a fából épített házak esetében következett be, amely a tizedére – 28,2-ről 2,8%-ra – zsugorodott.¹²⁵

¹²⁴ A lakóházak száma 1869–1880 között 8, 1880–1890 között 13, 1890–1900 között 27, 1900–1910 között 24%-kal növekedett. *Pilkhoffer Mónika*: Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés. Századok 139. (2005) 1439–1440.

¹²⁵ MSK 69. 18.

1. ábra A lakóházak falazata Pécsen 1920-ban és 1941-ben¹²⁶

1920-ban a pécsi lakóházak kétharmada (67,9%) szilárd falazattal rendelkezett, míg egyharmada (31,3%) vályogból épült. Ezek az arányok 20 év elteltével inkább a háromnegyed-egynegyed megoszláshoz közelítettek. Mindezek alapján elmondható, hogy a két világháború között számottevően javult a házak falazata Pécsen. A szilárd építőanyagból emelt házak aránya ugyanakkor nagyobb mértékben (10%-kal) nőtt a századfordulón (1890–1910), mint a Horthy-korszak két évtizedében (6,4%-kal). Pedig az építési szabályrendelet 1928. évi függeléke az építőanyagokra vonatkozó szabályok szigorításával¹²⁷ és az építési kerületek kibővítésével csak a város belterületétől 500 méteren túl fekvő, 4. építési zónában engedélyezte a „tetszés szerinti anyagokból” való építkezést.¹²⁸ Az 1930 és 1941 közötti csekély visszaesés talán a nagyobb külterületi építőtevékenységgel magyarázható.

2. táblázat A lakóházak falazata Pécsen és a thj. városokban %-ban (1920–1941)¹²⁹

	1920			1930			1941		
	tégla	vályog	fa	tégla	vályog	fa	tégla	vályog	fa
Pécs	67,9	31,3	0,8	76,8	22,8	0,4	74,3	22,6	3,1
Thj. városok	32,7	65,4	1,9	37,3	61,7	1,0	39,2	60,1	0,7

1920-ban arányait tekintve csaknem egyharmaddal több szilárd falazatú ház állt Pécsen, mint általában a törvényhatósági jogú városokban. A legtöbb téglalapúletet Sopronban (94,6%) és Győrben (84,4%) írták össze, utánuk következett a sorban Pécs. Ugyanez volt a sorrendje a legtöbb szilárd falazatú házzal rendelkező

¹²⁶ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim

¹²⁷ „Az I. építési körzetben épülő házak falai a földszinti falaktól fölfelé csakis jó minőségű téglával legalább fehérmészhabarcsba falazhatók, az alapfalak téglából, de kőből vagy betonból is, az alagsor falai pedig még jó minőségű kagylós törésű kőből és téglából (vegyes falazatként egyharmad rész téglával, kétharmadrész kővel) is falazhatók.” „D” függelék az 1888. évi építési szabályrendeletéhez, 1928. MNL BaML IV. 1418. 15-5. D. Építési körzetek, 5.

¹²⁸ Uo. 11.

¹²⁹ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim

városoknak 1930-ban és 1941-ben is. 1920–1941 között hasonló folyamatok játszódtak le Pécsen, mint a törvényhatósági jogú városokban.

Tetőzet

A tetőzetet illetően a falazatnál is nagyobb változások következtek be a két világháború között. Itt azonban nem mutatható ki olyan nagy különbség a falvak és a városok között, mint a falazat esetében. A terület-elcsatolások a tetőfedést illetően is leginkább a fa építőanyag (zsindeletetők) arányának visszaszorulását eredményezték. Miközben a tűzbiztos tetőfedő anyagok aránya a mai országhatáron 31%-kal növekedett, a zsindelet 24%-kal, a nád-, illetve zsúptetők aránya 14,5%-kal csökkent 1910 és 1920 között.¹³⁰

3. táblázat A lakóházak tetőzete Pécsen és a thj. városokban %-ban (1920–1941)¹³¹

	1920			1930			1941*		
	cserép	zsindelet	nád	cserép	zsindelet	nád	cserép	zsindelet	nád
Pécs	97,3	2,6	0,1	99,0	1	0	99,4	0,6	0,0
Thj. városok	62,1	14,7	23,2	77,6	3,6	18,8	84,6	0,8	13,9

*1941-ben a házak 0,7%-a az egyéb kategóriába került.

Pécsen már 1920-ban is csaknem minden lakóházat cserép, pala vagy bádoggal fedett. Ez a kiugróan magas érték a korábbi korszakok öröksége: a városban már 1890-ben is 90% volt a tűzbiztos tetők aránya, miközben a törvényhatósági jogú városokban ekkoriban még a lakóházaknak csupán 44%-át fedték ezekkel az anyagokkal. Miközben a cserép-, pala- és bádoggal fedett házak aránya 1941-re 99,4%-ra emelkedett Pécsen, a zsindeletetők 2,6%-ról 0,6%-ra csökkentek. Ezek nagy része mecseki préház lehetett.¹³² A városban alig volt néhány nád- vagy zsúpfedelű ház a korszakban. A cserépfedés annyira általános volt ekkor már a városban, hogy a dualizmus kori építési szabályrendelet 1928. évi kibővítése során a tető anyagára ki sem tértek.

A pécsi lakóházak tűzbiztos tetőzete messze túlszárnyalta a törvényhatósági jogú városok átlagát. Pécs ebből a szempontból 1920-ban és 1930-ban is az első helyen állt a városok sorában, és 1941-ben is csak 0,3%-kal előzte meg Sopron. 1920-ban még a fővárost is maga mögé utasította. A két világháború közötti időszakban gyors javulást lehetett megfigyelni a thj. városok lakóházainak

¹³⁰ MSK 69. 17.

¹³¹ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim.

¹³² *Pilkhoffner Mónika*: Préházból nyaraló. A filoxéra hatása a pécsi Mecsekoldal építészetére. In: *Urbs. Várostarténeti Évkönyv* 16. Főszerk. Kenyeres István. Bp. 2022. 347–369.

tetőzete esetében: a tűzbiztos tetők aránya 1930-ra 77,6, 1941-re 84,6%-ra nőtt. Ezzel összefüggésben csökkent a zsindegy, illetve a nád- és zsúptetők mennyisége. Legdrasztikusabban a zsindegytetők fogyatkoztak meg:¹³³ 20 év alatt gyakorlatilag eltűntek az ezzel fedett lakóházak a törvényhatósági jogú városokból. A falazathoz hasonlóan a tetőzet esetében is a Horthy-kor első évtizedében volt jelentősebb a javulás.

Magasság

A lakóházak magassága nagyban hozzájárul egy település városias képéhez. Magyarország ezen a téren mindig messze elmaradt Nyugat-Európától. 1920-ban a trianoni országban a lakóházak 99,1%-a földszintes volt. Ez még az 1910. évi 97,9%-nál is rosszabb eredmény, ami alapján úgy tűnik, hogy az utódállamokhoz csatolt városok értékeit Budapestnek a trianoni Magyarországon belül megnövekedett súlya sem tudta kompenzálni.¹³⁴ Mivel 1941-ben az emeletes lakóépületek között nem tettek különbséget, ezért a teljes korszakra vonatkozóan csak a földszintes-emeletes arányok vizsgálhatók.

4. táblázat A földszintes épületek aránya Pécsen %-ban
(1920–1941)¹³⁵

	1920	1930	1941
Pécs	90,4	89,4	88,0

A nagyobb számban épülő villák és a kertvárosok földszintes családi házai ellenére Pécsen a korszakban végig csökkent a földszintes lakóházak aránya. Érdekes, hogy ez az első mutató, amely szerint az 1930–1941 közötti évtized jelentősebb eredményt tud felmutatni a megelőző évtizedhez képest. Ugyanakkor Pécsen mindenkor megelőzte Sopron (72,9) és Győr (81,2), amely városok kiemelkedően a legvárosiasabb külsővel rendelkeztek az emeletes épületeik száma alapján. 1920-ban Pécs Szeged után a negyedik, 1930-ban és 1941-ben pedig már Szegedet megelőzve a harmadik helyen állt a városok sorában.

¹³³ 1920-ban zsindegytetővel nagyobb arányban az ország nyugati és északi, fában gazdagabb területeinek városaiban találkozunk: Miskolcon 43, Győrben 30, Sopronban 12% az arányuk. Szegeden a zsindegytetős házak magas aránya (30%) az építőanyag olcsó vízi szállítással állhat összefüggésben.

¹³⁴ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 76. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Bp. 1929. (a továbbiakban: MSK Ús. 76.) 17–18.*

¹³⁵ MSK Ús. 76 2.; Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 114. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. Bp. 1941. 2.; TSK 1941. passim.

5. táblázat Az emeletes lakóházak aránya Pécsen %-ban (1920, 1930)¹³⁶

	fél- és egyemeletes	kétemeletes	háromemeletes
1920	8,7	0,8	0,1
1930	8,8	1,4	0,4

A Mecsek alján az emeletes lakóházak megoszlása a két világháború között hasonló volt a dualizmus korához. Pécs az egyemeletes házak esetében tíz év alatt a negyedikről a harmadik, a kétemeletesek kategóriájában a harmadikról a második helyre lépett előre. A legnagyobb változás a háromemeletes házaknál következett be, ahol 1930-ra az első lett a városok sorában (Győrrel együtt). Négyemeletes lakóház még 1930-ban sem volt egyetlen vidéki városban sem. A nagyon magas épületeket a nem kívánatos árnyékhatás miatt sem preferálták a szűk utcájú Pécsen: a középkori eredetű utcaszélesség tehát közvetve kihatott a legújabb kori vertikális tagozódásra is.¹³⁷ Az 1888-as építési szabályrendelet 1928. évi függeléke ugyanakkor kibővítette az 1. építési övezet határait, ami annak a városrésznek a megnövekedését eredményezte, ahol csak emeletes lakóház volt építhető.¹³⁸

Végeredmény: a városkép átalakulása

Annak ellenére, hogy Pécs a magyarországi városok közül az elsők között látott hozzá a két világháború közti időszakban a város szabályozásához, a végeredmény felemásra sikerült. Mire ugyanis a tervet elfogadták, kitört a második világháború, s ez korlátozta a városrendezés megvalósítását. A belvárost érintő elképzelésekből sem a városfal kibontása, sem a tervbe vett 10 új utca megnyitása, sem az utcák kiszélesítése nem realizálódott. Utóbbira nemcsak közlekedési szempontból, de az újonnan emelendő épületek helyiségeinek megvilágítása és kihasználása miatt is szükség lett volna.¹³⁹ Több előrelépés történt a belváros tereinek megújítása kapcsán. A Széchenyi tér teraszos kiképzésének Dörre–Weichinger–Kőszeghy–Dulánszky által 1930-ban megrajzolt tervét a budai külváros temetőjének felszámolását követően és annak köveiből 1936-ban valósították meg. Az 1930-as években Kalenda Lóránt és Kőszeghy Gyula tervei alapján rendezték az Alsó- és Felső-Sétateret, 1933-ban pedig Gosztonyi Gyula tervei alapján az Alsó-Sétatéren megépült a vízlépcső.¹⁴⁰

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 82.

¹³⁸ MNL BaML IV. 1418. 15-5. D. Építési körzetek, 4.

¹³⁹ Pécs szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1934. februári ülésének jegyzőkönyve MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

¹⁴⁰ Mendöl Zs.: Pécs építészete i. m. 29.

A külvárosok kiépülése nagyrészt az általános szabályozási terv szerint történt. Legdinamikusabban a szigeti külváros fejlődött, amihez első lépésként a vizes, mocsaras területet kellett lecsapolni. Itt városi bérházakat és kertes villákat emeltek. Több középület is itt kapott helyet: a nagyobb számú iskolaépületen kívül például az Államépítészeti Hivatal vagy a Bányakapitányság. Utóbbit a modern törekvéseket a népi építészettel ötvöző Medgyaszay István tervezte 1922-ben.¹⁴¹ Az építkezések főként a városrész déli részén, a Szigeti országút és a vasút közötti területen valósultak meg. Az elcsatolt területek városairól elnevezett új utcák névadásában (Kassa, Marosvásárhely, Nagyvárad, Fiume) az irredentizmus is megnyilvánult. Elkezdődött a Szabadság (ma Köztársaság) tér kialakítása. A Szigeti országúttól északra főként az 1930-as évektől épültek villák a honvéd hadapródiszkola környékén. Az építkezések nemcsak a városképet, de a városrész szociális összetételét is megváltoztatták: a szigeti külvárosban a középosztály tagjai, a nyugdíjasok és a vasutasok a városi átlagnál nagyobb arányban telepedtek meg. A városrész fejlődését a második világháború kitörését követően a repülőtér akasztotta meg, amelynek 5000 méteres körzetében csak katonai szakértő véleménye alapján lehetett építkezni. A reptérhez legközelebb eső 1. sávban csak földszintes épületeket lehetett emelni, illetve nem lehetett ipari üzemet létesíteni.

A siklósi külváros észak-keleti részén egyetemi negyed formálódott, és itt is növekedett a szabadfoglalkozású, illetve a közszolgálatban foglalkoztatottak, valamint az egyetemi oktatók és hallgatók száma. Az egykori Vásártér, később Irányi Dániel tér déli részének beépülésével kialakult a mai 48-as tér, amelyet északról a Fémipari Szakiskola, nyugatról az egyetem Jogi kari épülete, délről a Szent Mór Kollégium és a Stefánia Szövetség épülete, keletről a rendőrkapitányság határolt. Ezen kívül új utcákat nyitottak a külváros vasúton túli részén, ahol a legnagyobb beruházást a Megyeri kertváros kiépítése jelentette.

A budai külvárosban nem sok minden változott: ezt a városrészt roskatag, elavult földszintes házak jellemezték, lakosságának pedig majdnem a fele – mint ahogy korábban is – az iparban dolgozott. A városrész fejlődésére pozitívan hatottak a DGT meszei és újhegyi építkezései, valamint a Horthy-kertváros létesítése.¹⁴²

A város két világháború közti kiépülése során a Mecsek lábánál kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló települést igyekeztek észak-déli irányban bővíteni. Ennek érdekében épült ki Ispitaalja, az egyetem főépülete körüli városrész, valamint Gyárváros. Pécs legdélebbi pontját a Megyeri kertváros, a legészakibbat a mecseki villanegyed képezte. Utóbbi is két részből állt: az egyik a

¹⁴¹ Medgyaszay István. Vál., összeáll. Potzner Ferenc. Bp. 2004. 205.

¹⁴² Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 86–112.

rétegvonalakhoz alkalmazkodó Magaslati úton volt, ahol az 1940-es évekre kiépült a pécsi „Rózsadomb”, a másik az Üdülőszálló környékén. Ezek nagyjából kijelölték a város belterületét is. A szabadon álló, kertes házas beépítés, valamint a két új kertváros fellazította a város szerkezetét, aminek előfeltétele volt a városi tömegközlekedés fejlődése.¹⁴³

A villák nemcsak a szuburbanizáció, de a modern építés kibontakozásának a lehetőségét is kínálták.¹⁴⁴ A modern művészet legfontosabb iskolájához, a németországi Bauhaushoz kapcsolódó magyarok közt számos Pécsről indult művész találunk (Forbát Alfréd, Breuer Marcell, Molnár Farkas, Stefán Henrik, Johann Hugó). Közülük azonban csak Forbát alakította épületeivel számottevőbben a várost, mivel ő 1933–1938 között Pécsen dolgozott.¹⁴⁵ Molnár Farkas három pécsi épülete közül a Kalliwoda-villa ma is őrzi eredeti formáját.¹⁴⁶ Színvonalas modern építészetet képviseltek a Magyarországon tanult mesterek is, akik építőmesteri vagy építési végzettséggel rendelkeztek. A korszak bérházépületein a modern építészet mellett szerephez jutott – főleg Kőszeghy Gyula munkájának eredményeképp – az art deco is. Nem igazán gyökereztek meg ugyanakkor a modern beépítési módok, amit a Rákóczi úti egykori Mátyás fogadó telkének a beépítése is igazol.¹⁴⁷ Az épületállomány minőségi javulásán, a lakások modernizálódásán túl további fontos eredmény volt a modern építőanyagok elterjedése is, amelyek közül a mázas kőgyurma, a pirogránit és a vasbeton bírt nagyobb jelentőséggel.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban – minden nehézség és új kihívás ellenére – megkezdődött Pécs tervszerű kiépítése, ami a város modernizálódásában, észak-déli irányú terjeszkedésében, térszerkezetének arányosításában, beépítésének fellazításában és a Mecsek felértékelődésében érhető tetten. Jelképesnek is tekinthetjük, hogy a városkép alakításában kulcsszerepet játszó Kalenda Lóránt 1940-ben elhagyta Pécsen, és Debrecen műszaki osztályának az élén folytatta munkáját. Ezzel Pécs városépítészetének egy fontos korszaka is lezárult.

¹⁴³ A villamos közlekedés mellett Pécsen 1926-ban indult meg az első rendszeres buszjárat, amely a Széchenyi tér és a temető között közlekedett. *Kaposi Z.*: Pécs gazdasági i. m. 175.

¹⁴⁴ A magyarországi modern építészet számára a nyugat-európaiktól eltérően nem a szociális indíttatású kislakások, hanem az elit villaépítkezései biztosították a kísérleti terepet.

¹⁴⁵ *Mendöl Zsuzsanna*: Forbát Alfréd (1897–1972). Pécs 2008. 115–171.

¹⁴⁶ *Új*: Molnár Farkas és Pécs. Pécsi Szemle 13. (2010) 2. sz. 90–105.

¹⁴⁷ *Új*: Három pécsi saroktelek beépítésének története és Forbát Alfréd tervjavaslatai. In: Utcák, terek, épületek Pécsen. Szerk. Márfi Attila. Pécs 2010. 213–240.

THE TRANSFORMATION OF THE URBAN STRUCTURE AND OUTLOOK
OF PÉCS BETWEEN THE TWO WORLD WARS*By Mónika Pilkhoffer*

SUMMARY

The paper explores the influence that the political and economic changes in the interwar period exerted on the architecture of Pécs. The key elements of the city's progress in the interwar period were coal mining under the direction of the Danube Steamship Company, the relocation of the University of Sciences from Pressburg to Pécs, and an urban policy focussed on communalisation and social supply. The major public buildings (churches, schools, as well as the constructions connected to transport, health care and entertainment), the tenement buildings, the first garden districts (old garden district, Horthy garden district), the villas in the Mecsek and the workers' housing estates together resulted in a profound transformation of the city's outlook. Despite all difficulties and new challenges, the systematic development of Pécs began in the interwar period, which manifested itself in the city's modernisation (drainage, public transport), in its expansion in a north-south direction, the rationalisation of its spatial structure, and the revaluation of the Mecsek area.

Gulyás László Szabolcs

A SWARCZ-ÜGY

Perlogisztika és perköltségek Magyarországon a középkor végén

Bártfa város és környéke polgárságának közvéleményét az 1480-as és 1490-es években egy hegyaljai szőlő miatt indult nagyszabású per tartotta izgalomban, amely egy évtizeden keresztül húzódott. A torzsalkodás híre nem csupán a környékbeli királyi városokba (Kassa, Lőcse, Eperjes) és a Hegyaljára jutott el, hanem országos jogi fórumokhoz, majd ezt követően a határokon túlra is. Az eleinte még világi bírák előtt zajló és egyébként is teljes mértékben világinak számító ügy ugyanis az 1480-as évek végére, kacifántos módon a Szentszék elé került, majd az 1490-es években már nem másutt, mint a Római Kúria előtt folyt.¹ A hosszas pereskedés hatalmas erőfeszítéseket követelt a várostól, és óriási költségeket emésztett fel.²

A viszály tárgya egy valószínűtlenül nagy értékű, kereken 1000 forintba kerülő tállyai szőlőbirtok volt, amelyet a bártfaiak 1486. január 10-én a szépesi káptalan adásvételi szerződésével vásároltak meg.³ A méregdrága ingatlan megszerzése jól illeszkedett a város 15. század második felében megfigyelhető azon törekvésebe, hogy szőlőket szerezzen a környéken, és így közvetlenül bekapcsolódjon a hegyaljai bortermelésbe.⁴ A szőlő eladója nemes Kispalugyai Márton és testvére, Gáspár voltak, akik – habár birtokaik Liptó megyében és környékén feküdtek⁵ –

¹ A permenetet a közelmúltban egy megjelenés előtt álló tanulmányomban részletesen bemutattam, ezért ezúttal csak nagy vonalakban térek ki rá, a fejleményeket kivonatolva és csak annyiban ismertetem, amennyire e tanulmány megértése szempontjából feltétlenül szükséges. *Gulyás László Szabolcs: Egy szőlőtől a kánonjogig. Bártfa város hegyaljai szőlőpere (1486–1496)*. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 16.* Főszerk. Kenyeres István. Bp. 2022. 81–111.

² A per fennmaradt költségjegyzékének rendelkezésre álló két változata alapján szerkesztett tartalmát a Mellékletben közlöm.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 215201., *Iványi Béla: Bártfa Szabad Királyi Város levéltára 1319–1526. I. 1319-től 1501-ig*. Bp. 1910. 2440. sz., *Gulyás László Szabolcs: Ingatlanszerződések a középkori Északkelet-Magyarország mezővárosaiból. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 27.* (2017) 486–499. 19. sz.

⁴ Bártfa város korabeli tállyai, újhelyi, hejcei és szántói szőlőbirtokaira és a szőlőüzlet szervezésére összefoglalóan lásd *Gulyás László Szabolcs: Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Bp. 2017.; *Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrártörténeti Szemle 8.* (1966) 470–485.; *Úó: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 14.* (1972) 340–352.; *Gulyás László Szabolcs: Csontos Éliás bártfai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai*. In: *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2019. Uradalom-vállalat*. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2019. 75–101.

⁵ A családra: *Majláth Béla: Családtörténeti Tanulmányok 1526. évig*. Turul 9. (1891) 16–33. Birtokaikra: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 25264. (1484), DL 59577. (1470), DL 65347. (1480), DL 45717. (1478), DL 45718. (1478), DL 90448. (1492).

nem sokkal korábban rokoni kapcsolatok révén jutottak a nagy értékű hegyaljai szőlőbirtokhoz.⁶

Maga a per amiatt indult el, hogy az adásvétel megtörténte után, 1486 tavaszán Swarcz György kassai polgár az elidegenítést szomszédi és rokoni elővásárlási jogára hivatkozva per útján megtámadta.⁷ Swarcz ismert szereplője a korabeli kassai közéletnek, hiszen az 1480-as évektől egészen legkésőbb 1514-ben bekövetkező haláláig számos alkalommal esküdti és bírói címet viselt a városban.⁸ Rokoni kapcsolatai szintén kiemelkedők voltak: felesége Szatmári Anna lett, a később esztergomi érseki címet viselő Szatmári György nővére, míg a házasságból született lányát, Swarcz Annát Thurzó Elek vette nőül, legkésőbb 1512-ig.⁹

A pert Swarcz György 1486 tavaszán a tállyai tanács színe előtt indította meg, amely az adásvételi szerződést megvizsgálva igazat adott a felperesnek, és a szőlőt elővásárlás jogán neki ítélte. Bártfa azonban nem elégedett meg a döntésükkel, ezért Szapolyai Imre nádorhoz fordult az ügyben.¹⁰ A város a nádort mint Tállya földesurát kereste meg, hiszen a mezőváros már 1461-től Szapolyai birtokában volt.¹¹

1486 tavaszától intenzív levelezés és követjárás indult meg Bártfa és Szapolyai között, de a döntés a nádor sürgős elfoglaltságai miatt végül nem született meg az év végéig.¹² A következő évben a tárgyalások folytatódtak, így végül a nyár folyamán a kassai, lőcsei és eperjesi polgárokból álló döntőbíróóság össze is ült a kérdés megtárgyalására. Döntésük szerint a Kispalugyaiak valóban jogtalanul adták el a szőlőt a bártfaiaknak, mivel az Swarczot illette volna.¹³ A felperes a rendelkezésük értelmében az ingatlant 1000 forintért visszaválthatta a

⁶ *Majláth B.*: Családtörténeti Tanulmányok i. m. 31., 34. DL 45685., DL 45686., DL 45905.

⁷ DF 215268.

⁸ *Draboslav Magdoško*: Samospráva mesta Košice v stredoveku. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae 100. Acta Historiae Cassoviensis 5/2017.) Košice 2017. 251–252.; *Tóth-Szabó Pál*: Szatmári György prímás (1457–1524). (Magyar Történeti Életrajzok 22.) Bp. 1906. 21–22. Halálára: DF 270949.

⁹ DF 270932.; *Tóth-Szabó P.*: Szatmári György i. m. 21–25.

¹⁰ Az eseménymenetre lásd DF 215268., DF 215514.; *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2746. sz., DF 215989., DF 216016., DF 216021.

¹¹ *Horváth Richárd*: Adatok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp. 2001. 101–102.; *Németh Péter*: A tokaji uradalom kialakulása. Századok 139. (2005) 434.

¹² A nádor Bártfának küldött, mentegetőző hangvételű levelei pontosan dokumentálják az eseményeket. DF 215219., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2458. sz.; DF 215227., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2465. sz.; DF 215228., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2466. sz.; DF 215235., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2473. sz.; DF 215240., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2477. sz.; DF 214745., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2568. sz.; DF 215243., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2481. sz.; DF 215252., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2490. sz.; A levél kiadását lásd *Neumann Tibor*: A Szapolyai család okmánytára I. Levelek és oklevelek (1458–1526) (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak) Bp. 2012. 164–173.

¹³ DF 215317., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2554. sz.; DF 215331., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2568. sz.; DF 215514., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2746. sz.

bártfaiaktól, amelyre a tervek szerint 1487. augusztus 30-án Szepesvárott, a nádor színe előtt került volna sor. Ezt azonban feltételezhetően Szapolyai betegsége, majd szeptember 2-ai halála megghiúsította, így végül hosszas huzavona után csak 1488 szeptemberében, Kassán, a helyi tanács színe előtt történt meg a pénz átadása, illetve átvétele.¹⁴ A kassai találkozón Swarcz – habár kifizette a megállapított összeget, és ténylegesen átvette a tállyai szőlőt a polgároktól – már vádaskodni kezdett, hogy a bártfaiak becsapták őt, mivel a szőlő valódi ára bizonyosan nem érte el az 1000 forintot, ehelyett az mindössze 650 forintért cserélt gazdát korábban,¹⁵ s emiatt újabb pert helyezett kilátásba.

Erre nem is kellett sokáig várni. Swarcz György 1489 folyamán a Mátyás uralkodásának utolsó két évében Magyarországon tartózkodó Angelo Pecchinoli pápai legátus¹⁶ törvényszéke elé vitte az ügyet, azzal a váddal, hogy a bártfaiak őt félrevezetve a valós vételárnál többet hajtottak be rajta. Az egyházi bírói fórumhoz fordulás ürügye – a felperes ügyvédjének 1490. évi felterjesztése alapján¹⁷ – feltehetően az lehetett, hogy a szőlőt egy korábbi misealapítási kötelezettség terhelte, amelynek azonban az ingatlant eladó Kispalugyaiak nem tettek eleget.¹⁸

A legátus hozzálátott az eset kivizsgálásához. 1489 szeptemberétől egészen a következő év elejéig több idézésre és kihallgatásra van adatunk, s tudjuk, hogy a bártfai polgárok Angelo előtt arra hivatkoztak, hogy kiváltságaik értelmében nem lehet őket egyházi bíróság elé citálni.¹⁹ Miután János kassai plébános a legátus parancsára 1490 márciusában kihallgatta a pénz átvételekor egykor jelen lévő kassai tanácsnokokat,²⁰ a kassai és bártfai plébánosok és hitszónokok júniusban Bártfán kérdezték ki a helyi polgárokat. Ők azonban azzal az indokkal, hogy az ügy nemcsak a pénzt átvevőket, hanem a teljes közösséget is érinti – hiszen az összeget nem a maguk, hanem a város nevében vették át –, valamint, hogy egyes kérdéseket már korábban is tisztáztak, megtagadták a vallomástételt és nem voltak hajlandók az esküt sem letenni. Így a kihallgatók őket egyházi fenytékkel

¹⁴ DF 215535., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2767. sz.; DF 215336., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2573. sz.; *C. Tóth Norbert*: A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). (Századok könyvek) Bp. 2020. 94–95.; DF 215268.

¹⁵ DF 215490.; DF 215514., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2746. sz.; DF 215531.; DF 215535., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2767. sz.; DF 215989.; DF 216016.

¹⁶ Angelo tevékenységére lásd *Antonin Kalous*: The legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488–1490). (Collectanea Vaticana Hungariae tom. 8.) Bp.–Rome 2021.

¹⁷ DF 216021.

¹⁸ DF 216016.

¹⁹ DF 215490., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2724. sz.; DF 215514., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2746. sz.; DF 215531., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2763. sz.; DF 215534., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2768. sz.; A világi bíróságra való hivatkozás: DF 215268., *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. (Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica Tomus LI. Fasc 1.) Szeged 1997. 3538. sz.

²⁰ DF 215535., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2767. sz.

sújtották.²¹ A bártfaiak tiltakozásukat közjegyzői oklevélben rögzítették, levelet írtak Angelónak és a királyválasztás miatt Budán tartózkodó küldötteiket is felszólították arra, hogy keressék meg az ügyben a legátust. Ennek eredményeképpen a kiközösítést már június 12-ére sikerült visszavonatni.²² A legátus Mátyás halála után, az év őszén elhagyta az országot, így az ügyet felfüggesztették.²³

A kudarc nem vette el Swarcz György kedvét attól, hogy igényeit jogi úton érvényesítse, és a felfüggesztett pert a pápai kúria előtt újraindította.²⁴ Tudjuk, hogy az ügy 1493 nyarán már folyamatban volt, VI. Sándor pápa pedig ugyan ezen év szeptemberében Mihály széplaki és Ambrus tapolcai apátokat felszólította: delegált pápai bíróként hozzanak döntést.²⁵ 1494 szeptemberében a két delegált bíró (a tapolcai apát a maga helyére vikáriusát, Bereck tornai főesperest állította) Kassán hallgatta ki a bártfaiak küldötteit: Mager György bírót, Cipszer Pált és Paulhenzel Jeromost. A három polgár azonban ezúttal sem volt hajlandó vallomást tenni, így a delegált bírák őket újra egyházi átokkal sújtották.²⁶ A bártfaiak közjegyzői oklevélben fejtették ki szembeszegülésük okait. Egyrészt hivatkoztak a már korábban is említett, egyházi bíróságot illető ellenvetésükre, másrészt véleményük szerint maga a permenet sem volt szabályos. Egy, a pápai kúriához íratott fellebbezésükben pontosan részletezték is a tárgyalás mikéntjével összefüggő formai kifogásaikat.²⁷

A tanácsnokok kiközösített polgáraiak érdekében az ősz folyamán megkeresték a királyt, aki új tárgyalást javasolt a bíráknak. Emellett az egri püspökhöz fordultak panaszaikkal, sőt az év végén ügyvédjüket, János richwalti plébánost egyenesen Rómába küldték a fellebbezés ügyében.²⁸ Egyelőre eredménytelenül: a delegált bírák az év végéig több oklevélben figyelmeztettek mindenkit, hogy az

²¹ DF 215563., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2796. sz.; DF 215566., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2798. sz.; DF 215565., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2799. sz.

²² DF 215559., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2792. sz., *Érdújhelyi Menyhért*: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Bp. 1899. 201–203.; DL 46140, *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 3586. sz.; DF 215560., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2793. sz.; DF 215562., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2794. sz. Általánosan elterjedt vélemény, hogy az egyházi bíróságok a középkorban túl gyakran, és olykor indokolatlanul éltek az excommunicatio lehetőségével. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 632.

²³ *Kalows, A.*: Angelo Pecchinoli i. m. LXXV–LXXVI.

²⁴ Erről egy 1494. évi közjegyzői oklevél számol be részletesen. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 3662. sz., DL 46278.

²⁵ DF 215828., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3055. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.

²⁶ DF 215921., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3145. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.; DF 215924., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3150. sz., *Érdújhelyi M.*: A közjegyzőség i. m. 206–207.; DF 215926., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3149. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.

²⁷ DF 215925., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3151. sz., *Érdújhelyi M.*: A közjegyzőség i. m. 213–214.; DL 46278, *Érdújhelyi M.*: A közjegyzőség i. m. 207–209., *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 3662. sz.; DF 215929., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3153. sz.

²⁸ DF 215933., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3155. sz.; DF 215930., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3154. sz.; DF 215199.

excommunicációval kapcsolatos rendelkezést tartásuk be.²⁹ A következő év elején a bártfaiak újabb tiltakozással éltek, de a delegált bírák hajthatatlanok voltak.³⁰ A később lefolytatott tanúkihallgatásokból kiderült, hogy a három kiközösített polgárt Mihály széplaki apát követelése értelmében kizárták a felső-magyarországi városokból, így ők a vidéki falvakban, valamint Makovica várában voltak kénytelenek bujkálni. A legnagyobb felháborodást azonban az váltotta ki, hogy Cipszer Pál az excommunicatio ideje alatt meghalt, és hosszú időn keresztül kellett rejtegetni a testét, mire az a temetőbe kerülhetett.³¹

Az egyre botrányosabbá váló ügyben fordulat csak 1495 márciusában állt be, amikor a két, túl szigorúan eljáró bíró megbízását Róma visszavonta és pápai parancsra Olmützi Gábor és Vári Máté egri kanonokokat neveztek ki helyettük, akik április 12-én semmissé nyilvánították a három bártfai polgár kiközösítését.³² A feladatuk már nem csupán a per eredeti tárgyában, azaz a szőlő állítólagos túlárazásában való döntés volt, hanem az is, hogy megvizsgálják: a korábbi bírák szabályosan jártak-e el a per során. Hosszas előkészületeket – új kihallgatások, új ügyvédek megbízása és új felterjesztések elkészítése³³ – követően a két újonnan kinevezett delegált bíró parancsára 1495 második felében széleskörű tanúkihallgatásokat folytattak Eperjesen környékbeli polgárok és egyháziak részvételével a kiközösítés körülményeivel kapcsolatosan,³⁴ majd ezt követően 1496. február 19-én Egerben hozták meg a döntést. Olmützi és Vári ennek során a széplaki apátot és a tornai főesperest 300 forintnyi kártérítés, valamint 181 forint 95 dénár perkölség megfizetésére ítélték.³⁵ Hátra volt még a bajkeverő Swarcz György felelősségre vonása. 1496. május 16-án a három sértettel szemben őt összesen 109 forint kártérítésre kötelezték. Nem tudjuk, hogy végül ezt kifizette-e, vagy sem, ugyanis az év októberében Swarcz Kassán megegyezett ellenfeivel, ennek pontos részleteit azonban sajnos nem ismerjük.³⁶ A per bő egy évtized és számos fordulat után véget ért.

²⁹ DF 215931., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3150. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.; DF 215938., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3162. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.; DF 215941., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3165. sz.; DF 215886., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3056. sz.

³⁰ DF 215951., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3173. sz., *Érdúj helyi M.*: A közjegyzőség i. m. 202–204.; DF 215958., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3180. sz.

³¹ DF 216038., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3248. sz.

³² DF 215962., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3184. sz.; DF 215968., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3190. sz.

³³ DF 215979., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3200. sz., *Érdúj helyi M.*: A közjegyzőség i. m. 198–200., 299–301.; DF 216016.; DF 215989.

³⁴ DF 216038., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3248. sz.

³⁵ DF 216039., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3249. sz., *Érdúj helyi M.*: A közjegyzőség i. m. 311–317.; DF 216059., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3269. sz.; DF 215538.

³⁶ DF 216052., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3262. sz.; DF 216056., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3266. sz.; DF 216075., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3285. sz.

A hosszasan húzódó viszály önmagában nem tekinthető kuriózumnak, hiszen a középkori Magyarországon számos, hasonló nagyságrendű és jelentőségű birtok- és egyéb típusú perről van ismeretünk. Ami a Swarcz-ügyet ezek közül egyértelműen kiemeli, az a szinte páratlan dokumentáltsága. A korabeli perekre nézve a forrásanyag a legtöbb esetben általában perjogi vonatkozású, s így meglehetősen egyoldalú. Főleg parancslevelek, jelentések és más, hasonló témájú oklevelek (perhalasztó, peráttevő, perbehívó, ügyvédvalló stb.) számolnak csak be ezekről az ügyekről. Szinte soha sem maradnak fenn azonban a „belső használatú” dokumentumok (feljegyzések, ügyvédi utasítások, a perszervezéssel összefüggően folytatott levelezés, stb.). Ennek az az oka, hogy mivel jogi vonatkozásuk, de főleg jogbiztosító szerepük nem volt, tartósabb megőrzésük sem tűnt indokoltnak, ezért ezeket általában az idő múltával kiselejtezték.

A fent említett forrasszűke alól csupán néhány kivételesen jól dokumentálható – főleg egyházi – per jelent kivételt. Ilyen volt például a pozsonyi prépost és káptalan között az 1420-as évek első felében zajló monumentális és bonyolult per,³⁷ vagy az esztergomi székeskáptalannak a pécsváradi apátsággal az 1450-es és 1460-as években folytatott sasadi tizedpere.³⁸ Összességében úgy tűnik, hogy általában csak akkor maradt fenn részletesebb iratanyag, ha a résztvevők egyházi intézmények voltak.

A bártfai ügygel kapcsolatosan sokkal jobbak a lehetőségeink, mint a legtöbb, világi résztvevők által folytatott per esetén, hiszen a bártfaiak szisztematikusan összegyűjtötték a per folyamán tíz éve alatt keletkezett szinte valamennyi dokumentumot, csaknem minden iratnak megszerezve a másolatát és olykor az eredetijét is. Másrészt a városi levéltárak anyagának jól ismert gazdagsága és sokrétűsége említhető meg, ugyanis köztudott, hogy a városok gyakran jogbiztosító erővel nem rendelkező és csak rövidtávú jelentőséggel bíró dokumentumokat is előszeretettel megőriztek.

Az oklevelek egy része a hagyományos peranyag körébe tartozik (parancslevelek, idézőlevelek, idézési jelentések, ügyvédvalló levelek, ítéletlevelek, excommunicatiós oklevelek, fellebbezések). Mindezt remekül kiegészíti az a nagyszámú latin, olykor német nyelvű missilis, amely a bártfaiaknak az ügyben folytatott intenzív levelezéséről árulkodik. A levelezőpartnerek köre a nádortól kezdve a környékbeli városok polgárain át egészen a különböző egyházi fórumokig terjedt.

³⁷ C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíraskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. Bp. 2014. különösen: 93–162.

³⁸ Bónis György: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. Levéltári Közlemények 42. (1971) 103–113.; C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.) Bp. 2015.

A források másik sajátos csoportját a permenetről készített különféle, olykor több oldalnyi terjedelmű feljegyzések képezik. Ezek részben ügyvédi utasítások voltak, részben periratok és felterjesztések, de olyan is van közöttük, amelyet a polgárok egyszerű összefoglalóként a per eseményeiről feltehetőleg saját maguk számára készítettek. Hozzá kell tenni, hogy több esetben sem a papírra vetés pontos dátumát, sem pedig az írásba foglaló személyét nem tüntették fel ezek szövegében, ami egyfajta bizonytalanságot okoz, így a feljegyzések kronológiai rendbe illesztése és egymáshoz való viszonyuk feltárása sem egyszerű feladat.³⁹

A bártfiai perszervezéséről és az erre fordított költségekről azonban még ezeknél is részletesebb és terjedelmesebb forrás alapján tájékozódhatunk. Szerencsés módon ugyanis két változatban is fennmaradt a bártfai levéltárban az a költségjegyzék, amely a bártfai polgárságnak az ügyre fordított kiadásait tartalmazza.

Ezek közül az egyik a szőlővel kapcsolatos 1485–1487. évi kiadásokat rögzítő, nyolc lapból álló regisztrum.⁴⁰ A 16 oldalból hármat (1v, 7v, 8v) üresen hagytak. A feljegyzés 1485 végétől, a szőlő kiválasztásával és megvásárlásával összefüggő költségek összeírásával indul, majd a vásárlás után kezdődő, perrel kapcsolatos kiadásokat rögzíti egészen 1487-ig. A dokumentumot külön címszó alá rendezve a szőlőperben átadott ajándékok költségeinek rövidke jegyzéke zárja. Ez a forrásunk kifejezetten az ügy legelső, Szapolyai Imre neve által fémjelzett szakaszának az adatait tartalmazza. Sőt, a perkiadásokat rögzítő részek közé több oldalnyi, a vitatott jogú tállyai szőlőre vonatkozó szőlőszámadást is beszúrtak, külön tétel alatt feltüntetve az 1486. és 1487. évi művelési költségeket is. Habár a dokumentumba beillesztett két vincellér-számadás önmagában is megérdemelne egy önálló elemzést, ezúttal csak a perköltségeket tartalmazó részekre fogok összpontosítani. A forrás keletkezésének körülményeit a másik rendelkezésre álló összeírás segítségével tudjuk megérteni.

A másik ilyen forrásunk egy címlapot nélkülöző, hat lapból álló perköltségjegyzék, amely a szőlővásárlás ráfordításaitól indul, kronológiai rendben halad, és több száz tételbe rendezve részletesen rögzíti az ügy kapcsán kifizetett összegeket 1485-től 1496-ig.⁴¹ Ebben szőlőszámadás már nem található, a két üres lappal együtt tíz oldalnyi szöveg teljes egészében a per lefolytatásának anyagi vonatkozásait tartalmazza. A két összeírás abból a célból készült, hogy a bírák a város győzelme után ennek alapján vasalják be ellenfeleiken a perekre költött kiadásokat. Ez a gyakorlat általánosan elterjedt a középkori Magyarországon, a költségekre vonatkozó perjogi szabályok sora – köztük a pervesztes anyagi felelőssége

³⁹ Ezen források jelzetei: DF 215268.; DF 215514., DF 216021.; DF 216016.; DF 215989.

⁴⁰ DF 215269. A papírfüzet címe a következő: „Exposita et impense super labores et fatigas iuris super vineam magnam in metis Talya in anno Domini etc. octoagesimo sexto et septimo.”

⁴¹ DF 215199.

– hosszú fejlődés eredményeképpen, nagyjából a 15. századra szilárdult meg hazánkban.⁴² A fizetendő perköltségek több részről tevődtek össze: a pervesztes által fizetendő bírság, a permenet különféle díjai, valamint a bírónak, illetve a hiteles helynek már az Árpád-kortól kezdve illetékként fizetett kilenced és tized.⁴³ Mindezek mellett a 15. századra a pergyőztes által vállalt különféle, a perrel összefüggő költségek is hozzáadódtak a kártérítéshez.⁴⁴

A két bártfai feljegyzésünk 1487-ig tartalmilag szinte teljes mértékben megegyezik egymással, ugyanis a nádor haláláig a perre fordított kiadások mind a kettőben tételesen szerepelnek, és a feltüntetett összegek is nagyrészt azonosak bennük. A legfontosabb különbség a kettő között az, hogy az 1485 és 1487 között vezetett forrásunk a két szőlő számadását is tartalmazza, amit a másik, 1496-ig vezetett feljegyzésből kihagytak. A két szöveg felépítése és adatszerkezete a szokásos hazai számadáskészítési gyakorlatot mutatja,⁴⁵ a dokumentumot alkotó bejegyzéseket mindkettőben tematika és évkör alapján csoportosították, eléjük pedig alcímeket szúrtak be, amelyek után a szokásos „Item” sorkezdetek után írták az egymástól elkülöníthető kiadási tételeket (ezen belül pedig az altételeket). Az egyes sorok a legtöbb esetben a pénz címzettjét, kiküldetés esetén az úti célt, a kiadás tárgyát, majd a sor végén a kifizetett összeget tartalmazzák forintban és dénárban, szinte kizárólagosan római számjegyekkel lejegyezve. A pénz átadásának dátuma is szerepel olykor az egyes tételeknél, de nem következetes módon, valójában csak az 1490-es évek bejegyzéseinél válik ez a gyakorlat általánossá.

A két forrás közötti hasonlóság azonban mindössze tartalmi, nem pedig szövegszerű, tehát bizonyosan nem az történt, hogy egyiket a másiktól szó szerint lemásolták volna. A két dokumentum közötti különbség megjelenik már az alcímekben is,⁴⁶ de abból is kitűnik, hogy a korábbi, 1485–1487 közötti számadás egyes bekezdéseinek kiadásait bizonyos időközönként összesítették,⁴⁷ ami az 1485–1496 közötti forrásunkból teljes mértékben hiányzik. További különbséget

⁴² A témára összefoglalóan, további szakirodalommal lásd *Király Lilla*: A szegényjogtól a jogi segítségnyújtásig. (Institutiones Juris. Dialóg Juris Szakkönyvek) Bp.–Pécs 2012. 119–123.

⁴³ *Király L.*: A szegényjogtól i. m. 120–122.; *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 442–450.; *B. Halász Éva*: A decima et nona az Anjou- és a Zsigmond-korban. Történelmi Szemle 61. (2019) 571–591.

⁴⁴ *Király L.*: A szegényjogtól i. m. 122–123.

⁴⁵ A hazai számadások jellemzőire lásd *Fejérváthy László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. III–XIII.; *Kubinyi András*: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Galinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). Agrártörténelmi Szemle 6. (1964) 371–380.; *Nógrády Árpád*: Kanizsai László számadáskönyve. (História Könyvtár. Okmánytárak 8.) Bp. 2011. 8–10.

⁴⁶ Például „Exposita ante emptionem vinee”, valamint „Anno Domini 1485 et sexta etc. Exposita vinee contentiose ante emptionem eiusdem”. DF 215269. és DF 215199.

⁴⁷ Például az 1487. évi költségek esetében így: „Summa omni expositorum supervocatorum facit fl XXVII d XXXVII”. DF 215269.

jelent, hogy az egyes kiadási tételek számszerű megformálása is eltér olykor egymástól. Az 1485–1487 közötti számadás szerzője ugyanis többször használja az összegek forintban történő részletezésénél a német *ort* (negyed) és *drittel* (harmad) kifejezéseket is, szemben a másik forrásunk szerzőjével.

Olykor a fizetett összegekkel kapcsolatos indoklás részletessége sem egyforma. Például amikor a polgárok küldöttei 1486 tavaszán megjelentek a tállyai tanács színe előtt a legelső bírói döntésre, az 1485–1487. évi összeírásban csak Mager Györgyöt és Stock Miklóst említik meg a város küldötteiként, ám az 1485–1496 között vezetett forrásunk szerint Lang Mihály és Cipszer Pál is jelen voltak Tállyán. Előző forrásunk alapján az útjuk 11 forintba és két drittelbe került (*exposita sunt fl XI drittel II*), míg a másikban az összeget forintban és dénárban adják meg precízen (*impensis fl XI d LXVI*). Az utóbbiban szereplő bejegyzés szerint ugyanők ugyanekkor 5 forintot költöttek csukára és heringre, míg a csak a korábbi időszakra vonatkozó perköltségjegyzék ezt részletezi is. Ezek szerint az említett küldöttek 4 forint 37 dénárt költöttek csukára és heringre, míg a szolgálk 2 és fél ortért kaptak halat, de nekik már csak hering jutott. A két tétel természetesen pontosan 5 forintot tett ki együtt, azaz a részletezett érték lényegében megegyezik a másik forrás bejegyzésével.⁴⁸

A fentiek alapján a két dokumentum keletkezésének körülményeit és a közöttük fennálló kapcsolatot a következőképpen magyarázhatjuk. Fontos kiemelni, hogy az ezekben szereplő költségek egy részét nem kifejezetten a per miatt jegyezték le. A szőlő megvásárlásával kapcsolatos kiadásokat – akár csak bármilyen más, hasonló jellegű kiadást – a szokásos városi számadás-készítési gyakorlat alapján rögzítették, még jóval a per megindulása előtt, hogy a város költségvetéséből erre kiutalt pénzzel el lehessen számolni. Ugyanez vonatkozik a szőlőművelési költségekre is. A bártfiai megbízásából a hegyaljai szőlőkben tevékenykedő vincellérek megszokott eljárása volt a középkor végén, hogy a várostól rendszeresen átvett összeggel írásban számoltak el, részletezve, hogy azt pontosan mire fordították.⁴⁹ A szőlőszezon végén ezek a vincellérszámadások rendszeresen a tanács elé kerültek, amely ezeket letisztázta és bevezette a városi számadáskönyvekbe.

Amikor a per 1486 tavaszán elindult, a város a korabeli gyakorlat alapján rögzíteni kezdte az ezzel kapcsolatos különféle költségeket is, abban a reményben, hogy miután Swarcz György keresetét a bírák elutasítják, ennek alapján behajthatják majd tőle a kiadásaikat.

⁴⁸ „Eisdem tunc temporis pro luteis et allecibus fl IIII d XXXVII. Item ad idem famulis pro allecibus ort IIIi.” – DF 215269.

⁴⁹ Erre összefoglalóan lásd *Gulyás L. Sz.: Csontos Éliás i. m.*

1487 nyarán, amikor a nádor által összehívott városi döntőbíróóság ülése már napirenden volt, a szőlővel összefüggő összes számadást, így az 1485 végén történő szőlővásárlási előkészületekről szóló jegyzéket, az 1486. és 1487. évi szőlőművelési költségjegyzéket, valamint a konkrétan e célból készült perköltségjegyzéket is egybeszerkesztették, letisztázták és címlappal ellátva egyetlen füzetbe másolták, létrehozva ezzel az 1485–1487 közötti időszakról vezetett perköltségjegyzéküket,⁵⁰ hogy ezt bemutassák a döntéshozóknak, miután győztesen kerülnek ki az ügyből. A polgári döntőbírák azonban végül ellenük ítélték, így a feljegyzésre nem volt szükség, az visszakerült a városba, ahol szerencsésen átvészelte az évszázadokat.

Hogy az említett, rövidebb költségjegyzék valóban a városi döntőbírák számára készült 1487 nyarán, azt igazolja két olyan bejegyzés, amely ebben a forrásban nem szerepel, csak a későbbi, 1485–1496. évi összeírásban található meg. Ez utóbbi összeírás a két költségjegyzék idáig tartalmilag megegyező szövegrésze után pedig épp ezzel a két bejegyzéssel folytatódik. Mindkettő 1488 szeptemberére vonatkozik, és annak az utazásnak a költségeit rögzíti, amikor a bártfai küldöttek elsőként megállapodtak Kispalugyai Mártonnal, majd átvették Kassán az 1000 forintot Swarcz Györgytől.⁵¹ Az, hogy a két bejegyzés nem szerepel az 1487-ben záruló forrásban, mutatja, hogy a pénz átvétele (azaz 1488 ősze) előtt annak szövegét már lezárták.

Felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon miért foglaltatik benne az 1486. és 1487. évi szőlőszámadás is az 1487 nyarára összeállított költségjegyzékben, amikor ez nem tekinthető klasszikus értelemben véve perköltségnek?

Egyrészt tudjuk azt a költségjegyzékekből, hogy a városi döntőbírák 1487-ben, Tállyán, Nagyboldogasszony ünnepe (augusztus 15.) táján döntöttek Swarcz javára a perben.⁵² Az ott bemutatott perköltségjegyzékbe foglalt, 1487. évi szőlőművelési számadás utolsó bejegyzett dátuma pedig pontosan megegyezik ezzel az időponttal,⁵³ azaz a bártfaiak a szőlőszámadást egészen a városi döntőbírák összeüléséig, szinte az utolsó pillanatig vezették – így a legfrissebb dokumentummal mentek a bírák elé.

Másrészt, amikor később, 1490 márciusában Angelo Pecchinoli legátus parancsára kihallgatták a pénz 1488 augusztusi átadásával kapcsolatban a kassai tanácsnokokat, ők érdekes dologról számoltak be: elmondták, hogy a bártfaiak az

⁵⁰ DF 215269.

⁵¹ DF 215199. „Item dominis Paulo Zypser et Michael Bows ad suburbium pro plenipotente acceptione a Martino Paludi sumptus fl IIII d XII.”, valamint „Item Michael Lanng et Georgio Mager ad Cassam ad levationem et perceptionem pecuniarum in cestino beati Egidii sumptus fl VII d LVIII”.

⁵² „Item Georgio Mager, Nicolao Stock etc. circa festum Assumptionis Marie iterum ad iudicium civitatum ad Talya sumptus fl X d XI” – DF 215199.

⁵³ „Item per dominos Mager Jorg, Nicolaum Stock etc. circa festum Assumptionis ad labores vineatori fl II”. DF 215269.

1000 forintos vételár mellett azt az 50 forintot is el akarták kérni Swarcz Györgytől, amelyet ők a szőlőszezon során addig a szőlőre költöttek, s ezt Swarcz meg is ígérte nekik.⁵⁴ Nyilvánvalóan az történt, hogy mivel a pénz átvétele és a szőlő átadása nem sokkal a szüret előtt ment végbe, amiben a bártfaiak így már nem vehettek részt, az eddig ráfordított jelentős szőlőművelési költséjük teljesen veszendőbe ment volna, ha nem kéri vissza az összeget Swarcztól. Ezért feltehetően bemutatták a bírák előtt az 1488. évi szőlőszámadásukat is, amely követelésük alapja volt.

A fentiek alapján világossá válik, hogy az 1485–1487 közötti perköltségjegyzékbe is azért vezették be a bemutatás pillanatáig vezetett vincellérszámadást, mert az 1487. augusztusi bírói döntés is a szüret előtt történt, így a polgároknak arra is gondolniuk kellett, hogy ha elvesztik a pert, akkor az az évi szőlőművelési kiadásaitak vissza kell majd szerezniük még a szőlő átadása előtt. Ezt pedig csak részletes költségjegyzékkel tudják megtenni.

Az 1485–1496. évi perköltségjegyzék keletkezésének körülményei kevesebb kérdést vetnek fel. Amikor a per egy évtized után, 1496-ban véget ért, és az ügy kimenetele már szinte mindenki számára egyértelműnek tűnt, a bártfai polgárok megint csak nekiláttak egy terjedelmes perköltségjegyzék összeállításának, hogy behajthassák követeléseiket. Ehhez 1487-ig ugyanazokat az összeírásokat használták fel, amelyek alapján 1487-ben is összeállították a perköltségjegyzéket – ennek köszönhető, hogy az 1487-ig terjedő bejegyzések szövege hasonló, tartalma és értékei pedig szinte tökéletesen megegyeznek a két forrásban – míg a későbbi időszakra nézve már az új, 1489-től vezetett perköltségjegyzéket vették alapul. Szőlőszámadásra ezúttal nem volt szükség, hiszen a szőlőt már csaknem egy évtizede elvesztették, Swarcz pedig a fent említett, művelésre fordított 50 forintot is nyilván már régen kifizette nekik.

A bártfai levéltárban meglévő kézirat minden bizonnyal az 1496 februárjában a delegált pápai bírák elé terjesztett perköltségjegyzék fogalmazványa lehet, amit az is bizonyít, hogy a szövegben több javítás, lehúzás és interlineáris kiegészítés van, valamint e forrásnak nincsen a másik dokumentuméhoz hasonló címdala, hanem rögtön a kiadások felsorolásával kezdődik. Továbbá a tény, hogy a dokumentum a bártfai levéltárban található, szintén erre utal. A végleges költségjegyzéket – amelyről nem tudjuk, hogy teljes egészében megegyezett-e a fogalmazvánnyal, vagy kihagytak-e esetleg belőle egyes, a bírák előtt nehezen igazolható kiadásokat – a bártfai küldöttek az Egerben zajló tárgyaláson terjesztették a bírák elé, akik meg is ítélték a tetemes kártérítést a polgároknak. Az nem valószínű, hogy a benyújtott jegyzék visszakerült volna a városba, főleg, hogy az ügyet lezárták, Bártfán azonban szerencsésen fennmaradt ennek fogalmazványa.

⁵⁴ DF 215535.

A két perköltség szövegét összeolvasva, egyiknek a tartalmát a másikkól kiegészítve és pontosítva összesíteni lehet azokat a kiadásokat, amelyeket a bártfaiak 1496 tavaszáig, az ügy végleges lezárásáig a perre költöttek. Ezekbe természetesen nem foglaltam bele sem a mindkét jegyzékben szereplő, a szőlő megvásárlásával kapcsolatos (24 forint 21 dénár), sem pedig a szőlőszámadásokban szereplő összegeket (1486-ban ez a teljes évre nézve 113 forint 27 dénár volt, míg 1487. augusztus 15-ig 49 forint 93 dénár), mivel azok nem kapcsolódnak szorosan a perhez. Az ilyen módon összesen 607 forintra és 7 dénárba rúgó, tetemes perköltség felhasználásának időbeli megoszlását az 1. táblázatban láthatjuk.

1. táblázat A perköltség időbeli eloszlása, 1486–1496

A költségjegyzék bekezdései szerint (időrendben)	Összeg forintban	Évek szerint	Összeg forintban	A per szakaszai szerint	Összeg forintban
A szőlő megvásárlása után 1486	45,84	1486	45,84	A per a nádor előtt 1486–1488	106,15
1487	27,86	1487	27,86		
Az átadott ajándékok 1486–1487	20,75	1486–1487	20,75		
1488	11,7	1488	11,7		
Az Angelo előtt zajló per költségei 1489	8,66	1489	8,66	A per a legátus előtt 1489–1490	111,89
1490	103,23	1490	103,23		
A delegált bírák előtt zajló per költségei 1494	231,81	1494	231,81	A per a Római Kúria előtt 1493–1496	389,03
1495 (János ügyvéd útjával kapcsolatos egyéb kiadások)	31,15	1495	152,1		
1495	30,97				
A tanúk állításának költségei (1495 második fele)	89,98				
1496	5,12	1496	5,12		
Mindösszesen: 607,07 forint					

Az áttekinthető táblázat önmagában is számos tapasztalattal szolgálhat. A kifizetett összegek időbeli eloszlása logikusan követi a per ritmusát. A per első, nádor előtt folyó szakaszában 1486 tavaszától a vételár 1488 őszén történő átvételéig kifizetett, összesen bő 106 forint például kevesebb volt, mint a mindössze egy év alatt a legátus előtt zajló szakaszban elköltött csaknem 112 forint, ami megerősíti az egyházi bírálók előtt zajló perek nagy költségeiről alkotott általános elképzeléseket. Ezt mutatja továbbá az is, hogy a Római Kúria előtt folyó szakaszban kevesebb mint három év alatt a város majdnem kétszer annyi költséget – bő 389 forintot – volt kénytelen vállalni, mint addig korábban összesen. Kiemelkedő az 1494. évi kiadások mértéke, ami majdnem 232 forintot tett ki. Ez sem véletlen, hiszen tudjuk, hogy Richwalti János bártfai ügyvéd ezen év őszén indult el Rómába a kísérelőjével. Ha a távollétükkel kapcsolatos kisebb költségeket nem számítjuk,

akkor is figyelemre méltó, hogy pusztán az utazása és ott tartózkodása 89 forintot emésztett fel, ami jelentősen megnövelte a kiadásokat ebben az évben.⁵⁵ Szintén súlyos tétel lehetett ugyanekkor, hogy a kiközösítések miatt több alkalommal is közjegyzőhöz kellett fordulniuk a bártfaiaknak, valamint mozgósítaniuk kellett széleskörű kapcsolatrendszerüket is a censura visszavonása érdekében, ami számos további költséges utazást tett szükségessé. A következő év legnagyobb terhet jelentő vállalkozása a város részéről az volt, hogy az 1495 második felében Eperjesen zajló tanúkihallgatásokat lebonyolítsa. A 16 tanúnak a helyszíntre szállítása – amit a korabeli gyakorlatnak megfelelően ők finanszíroztak⁵⁶ –, valamint a többi, ehhez kapcsolódó tevékenység szintén nem volt olcsó, 2 dénár híján 90 forintot emésztett fel a város büdzséjéből. A perköltségjegyzékben szereplő összegeket olvasva kiderül, hogy Bártfa városának tekintélyes mennyiségű készpénzállománya lehetett, a költségek kiutalása nehézségek nélkül történt. Akármilyen nem tervezett, nagyobb összegű kiadásról volt is szó, a pénz átadása minden esetben értelemszerűen és gördülékenyen ment végbe.

A 10 év leforgása alatt elköltött bő 600 forint körüli végösszeg nagyságrendjének értelmezéséhez segítséget nyújt, ha összevetjük a kiadásokat a városnak ezekből az évekből ismert költségvetésével.⁵⁷ Bártfa az 1470-es években általában 6-700 forint királyi adót fizetett,⁵⁸ az 1480-as évek első felében pedig a legtöbb esetben 400, de olykor 700 forintot.⁵⁹ A legújabb kutatásokból tudjuk, hogy a város részéről a királynak 1487–1497 között, különféle címszó alatt elküldött adóösszegei éves szinten meglehetősen széles keretek között ingadoztak (200 és 1400 forint között). Az 1490-es évek második felére azonban jellemzően 3-400 forintra mérséklődtek a fizetnivalók. Az 1493-at követő fél évtizedben mindezek mellett a város bevételei nagyjából 1700 és 2000 forint között alakultak.⁶⁰ A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Bártfa 10 év alatt egy átlagos éves királyi adójának megfelelő pénzmennyiséget költött az elhúzódó perre, ami önmagában nem lehetett túlonatúl nagy teher a polgárság számára. A perköltség aránytalan időbeli eloszlása azonban időnként okozhatott nehézséget.

⁵⁵ Az esztergomi káptalannak a per miatt Rómába induló embere szinte pontosan ugyanennyit, 88 és fél forintot költött 1457-ben. *C. Tóth N.*: Az esztergomi székeskáptalan i. m. 33.

⁵⁶ A tanuskodás megszervezését mindig a perben érdekelt felek intézték és finanszírozták. *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: A pozsonyi prépost i. m. 101–102.

⁵⁷ Bártfa 15. századi költségvetési mérlegéről lásd *Stanislaw A. Sroka*: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2016. 66–69.

⁵⁸ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 1919. sz., 1983. sz., 2072. sz.

⁵⁹ Uo. 2174. sz., 2228. sz., 2271. sz., 2328. sz.

⁶⁰ *Neumann Tibor*: „Minden időkbén kegyelmes uratok kívánunk lenni.” A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) Bp. 2017. 88., a 7. táblázat adatai.

Az 1494. év csaknem 231 forintos költségterhe az ugyanekkor fizetett, nagyjából 550 forintnyi királyi adóhoz képest például kifejezetten soknak tűnik, akárcsak a következő, 1495. év fizetnivalói, amikor az adójuknak megfelelő összeg bő felét költötték a Swarcz-perre (300 forint adó – 152,1 forint perköltség).

Az átfogó kép felvázolása után érdemes részletesen végigvenni a perköltségjegyzékekben szereplő bejegyzéseket. Az egyes tételek segítségével ugyanis arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy milyen logisztikai feladatokkal járt egy ilyen nagyszabású per lebonyolítása, mennyi utazást kívánt meg, milyen személyi álmomány állt mögötte, illetve, hogy mi mindenre kellett figyelmet fordítania a városnak a siker érdekében.

Felmerült bennem, hogy az egyes kiadási tételeket megpróbálom tematikájuk szerint szétválasztani, ezt a feladatot maradéktalanul megvalósítani azonban gyakorlatilag lehetetlen. Nagyon sok esetben ugyanis nem szerepel pontosan a kiadás célja, a feltüntetett összeg többféle költséget is tartalmaz, amelyeket egymástól elkülöníteni részletesebb adatok híján nem lehet. Az efféle, „nem dedikált” kiadások többségükben valamilyen utazásra vonatkoznak, és az útiköltségeken kívül számos más fizetnivalót (szállás, élelem, ajándék, ügyintézés, oklevél-kiállítás költsége stb.) is magukban foglalhatnak. Amikor például Paulhenzel Jeromos 1490-ben Budára utazott, hogy megjelenjen a legátus előtt, az ekkor neki kiutalt 13 forint 75 dénár aránytalanul magas összeg volt ahhoz, hogy ebből csak az utazását és az ezzel járó költségeit fedezze, így ez az összeg nyilvánvalóan más, számunkra ismeretlen kiadásokat is magában foglalt.⁶¹ Olykor a bejegyzésben az is szerepel, hogy több hétre látogattak a bártfaiak valahová, ez esetben is egyértelmű, hogy a magas összeg nem csak az utazás költségeit tartalmazta.⁶² Más a helyzet a pontosan meghatározott, „dedikált” költségekkel, amelyekből viszont néhány kiadástípust el tudunk különíteni, ezekről lentebb még lesz szó.

A kiadások döntő többsége egyértelműen a város megbízottai által végrehajtott kiküldetésekre ment el. Ami az úti célokat illeti, csak a legkritkább esetben szerepel egyszerre a település megnevezése, ahová a város küldöttei elutaztak a per miatt, illetve az a személy, akit meglátogattak, sőt sokszor egyszerűen csak azt tüntetik fel, hogy milyen ügyben kellett útra kelni. A céltelepülés kapcsán pedig általában vagy az történt, hogy konkrétan jegyezték fel azt a meglátogatandó személy említése nélkül, vagy csak azt írták le, hogy kihez mentek, így a felkéréselt helységet csak feltételezni lehet (lásd a 2. és 3. táblázat adatait). Ha például a polgárok a nádorhoz utaztak, az a per első szakaszában néhány forintos költség

⁶¹ „Item iterum eidem Ieronimo ad Budam ad comparando coram domino legato in causa vinee consumptus et procuratoriis advocato etc. fl XIIIli ort I.” DF 215199.

⁶² „Item eodem tempore Alberto ad Budam et Wiennam ad dominum Thesaurarium in dicta causa vinee circa secundam citationem sumptus certis hebdomadis fl XVI.” DF 215199.

esetén feltételezhetően Szepesvárat jelentheti, még ha nem is konkretizálták ezt, ha pedig magasabb összeget emésztett fel az út, akkor nyilvánvalóan Budát vagy más, távolabbi települést. A per második szakaszában az utazás a pápai legátushoz Budát vagy Bécsset jelenti (de főleg az előbbi), míg ha Swarcz Györgyhöz mentek, az minden bizonnyal Kassát takarhatta. Összességében tehát intuíció, de egyúttal szigorú következetesség is kell ahhoz, hogy a kiadási tételeket értelmezni tudjuk. A mellékelt táblázatokból látható, hogy a per egyes szakaszaiban melyek voltak a konkrétan feltüntetett úti célok és az egyértelműen megemlített és felkeresett személyek (a kérdés eldönthetlensége miatt utóbbi esetben nem jeleztem, hogy mi lehetett a céltelepülés).

Ha adataink tanulságait röviden összegezni akarjuk, akkor kijelenthető, hogy a legfontosabb úti cél egyértelműen Kassa volt, ahová sok esetben Swarcz Györgyhöz mehettek tárgyalni, még ha külön csak két alkalommal említették is meg őt a célszemélyek között. Gyakran járhattak továbbá Kispalugyán, igaz, sok esetben nem ezt írták, hanem azt, hogy követek Kispalugyai Mártont keresték fel. Mivel Márton a per utolsó szakaszára, 1492-ben meghalt,⁶³ a családdal való tárgyalást ekkor már Kispalugyai Gáspárral folytatták, minden bizonnyal Kassán.

A szőlő elvesztése után kiesett az útvonalak közül a Hegyalja (Tállya és Szántó). Budán a legtöbb esetben a per második periódusában jártak, amikor a főleg az udvarban tartózkodó pápai legátussal akadt rendszeresen tárgyalni valójuk. Segítséget jelentett, hogy a pernek ebben a szakaszában, 1490 nyarán a királyválasztás ügyében állandó jelleggel a fővárosban tartózkodott néhány küldöttük (például Lang Mihály és Mager György), így sok esetben nem kellett külön követséget indítani a királyi székhelyre, elég volt az ott tartózkodó polgáraikat utasítással ellátni a teendők kapcsán, amiről három esetben van ismeretünk. A per harmadik szakaszában a fő célpont Eger lett, hiszen az excommunicatio után az egyházi átok feloldásáért leginkább ott kellett tevékenykedniük, tudjuk is a perköltségjegyzékből, hogy több bártfai (így például Mager György és Paulhenzel Jeromos vagy az ügyvédek) hosszabb időn keresztül tartózkodott a püspöki székhelyen. Lőcse és Eperjes szintén ekkor vált célponttá, mivel a kiközösítés kivizsgálása során innen is kihallgattak tanúkat az újonnan megbízott delegált bírók. Kilóg a sorból Krakko, ahová azért utaztak, hogy a perrel összefüggésben átadandó ajándékot beszerezzék, de erről még lesz szó.

⁶³ DL 90448.

2. táblázat A per kapcsán meglátogatott települések

Meglátogatott települések (14)	Utazások száma			
	1486–1488	1489–1490	1493–1496	Összes út
Kassa	5	4	11	20
Eger	–	–	17	17
Buda	–	11	1	12
Eperjes	–	–	5	5
Kispalugya	2	–	2	4
Tállya	4	–	–	4
Lócse	–	–	3	3
Szepesvár	–	1	1	2
Szántó	1	1	–	2
Bécs	–	1	–	1
Trencsén	–	–	1	1
Krakkó	–	–	1	1
Szeben	1	–	–	1
Róma	–	–	1	1
Összes út	13	18	43	74

3. táblázat A per kapcsán felkeresett személyek

Felkeresett személyek (19)	Utazások száma			
	1486–1488	1489–1490	1493–1496	Összes út
Szapolyai Imre nádor	13	–	–	13
Kispalugyai Márton	10	1	–	11
Angelo Pecchinoli	–	4	–	4
Jordán Péter közjegyző	–	–	4	4
a bártfai küldöttek Budán	–	3	–	3
Kispalugyai Gáspár	–	–	3	3
Richwalti János ügyvéd	–	–	2	2
Swarcz György	1	1	–	2
a tárnokmester	–	2	–	2
Palnay Zsigmond	1	–	–	1
Albert familiáris	–	1	–	1
Darholz Pál	–	–	1	1
a kassai bíró	–	–	1	1
a kassai plébános	–	1	–	1
a király	–	–	1	1
a nádor	–	–	1	1
a szepesi prépost	–	1	–	1
a széplaki apát	–	–	1	1
a tapolcai apát	–	–	1	1
Összes út	25	14	15	54

A legtovábbbi úti cél Róma, Bécs, Buda, Trencsén, Kispalugya és Eger volt, a legtöbbször azonban a szűkebb régióban utaztak. Egy esetben úgy küldtek követet Kassára, hogy ha szükséges, egészen Budáig menjen, de sajnos útjának okát nem ismerjük.⁶⁴ Váratlan események is felmerültek néha az utazások kapcsán, így például 1490. április 12-én Paulhenzel Jeromos indult a pápai legátushoz vagy az auditorához Budára, szükség esetén azon túlra is, azonban Mátyás király halálhírére visszafordult.⁶⁵ Nyilvánvalóan azért hívták vissza a bártfaiak, mert ki akarták várni, hogy milyen hatást gyakorol ez az esemény az ügükre.

Az adatok bizonytalansága miatt nem lehet pontosan meghatározni, hogy a bártfaiaknak egy évtized alatt pontosan mekkora távolságot kellett megtenniük a per miatt, de még légvonalban számolva is tízezres nagyságrendű kilométerszámról lehetett szó (természetesen a visszautakat is figyelembe véve). Mivel a források nem egyértelműek, és sok esetben az utak összerosódnak a számadás bejegyzéseiben, míg máskor az nem világos, hogy hová mentek és hányszor, az utazások számát szintén nem lehet pontosan megadni, de az utazási alkalmak egy évtized alatt becslésem szerint minimum 100 körül alakulhattak.

Az utazás módja kapcsán csak szórványinformációk állnak a rendelkezésünkre. Az, hogy lóháton vagy kocsin utaztak, több dologgal is összefüggésben lehetett: a megtenni kívánt távolsággal, az út sürgősségével, valamint hogy milyen társadalmi ranggal bírt a város küldötte.⁶⁶ Számított a küldöttek száma is, ha többen voltak, a kocsi gazdaságosabb megoldásnak bizonyult. Ha több és előkelőbb küldött ment és nagyobb távolságra, akkor nagyrészt ezt az amúgy is kényelmesebb megoldást preferálták a bártfaiak. 1487. augusztus közepén például Kassára, a bírói döntésre is így mentek a város előkelő küldöttei.⁶⁷ 1490 nyarán ugyanoda Paulhenzel Jeromos, Thanner Tamás és a bártfai plébános utazott, szintén kocsival.⁶⁸ 1494 szeptemberében, néhány nappal a második excommunicatio után a város ügyvédjét, Richwalti Jánost úriember módjára, szintén kocsival küldték el Egerbe,⁶⁹ de egy hónappal később ugyanő és Binder Márton már lóval volt

⁶⁴ „Item quarta ante Georgii Alberto ad Cassam aut ulterius si opus fuerit ad Budam in eodem causa sumptus fl I d LXX.” DF 215199.

⁶⁵ „Item secunda Pasche Ieronimo Hensel in causa vinee ad Budam aut ultra ad comparando coram domino legato aut auditore suo sumptus d LXVI. Reversus fuit in itinerum propter novitates defuncti regis Mathie” DF 215199.

⁶⁶ Vö. C. Tóth N.: Az esztergomi székeskáptalan i. m. 58.

⁶⁷ „Item Georgio Mager, Nicolao Stock etc. circa festum Assumptionis Marie iterum ad iudicium civitatum ad Talya sumptus fl X d XI. Eisdem pro media vase cerevisie et vecture ad Cassam fl I minus d VIII.” DF 215199.

⁶⁸ „Item eidem Sabbato ante Johannis Baptiste cum Thoma Thanner et plebano nostro iterum ad Cassam in cause relatorie fl III d LXV. Vectori earundem Martino Koller ort III.” DF 215199.

⁶⁹ „Item plebano de Richwalt ad Agriam in causa huius litis Dominica Exaltationis Crucis fl III. Ad idem famulo vectori eiusdem d XII.” DF 215199.

kénytelen megtenni ezt az utat. Ugyanebben a hónapban a három kiközösített polgár utazott Egerbe három szolgálával, hat lovon. Útjuk mindent összevetve így is 14 forintba került.⁷⁰ Könnyen feltételezhető, hogy ez egyúttal logisztikai kérdés is volt, nem minden esetben sikerült megfelelő járművet felszabadítani a követek számára, ilyenkor pedig maradt a lovaglás.

1495 második felében, amikor a kihallgatott 16 tanút többszöri alkalommal Eperjesre fuvarozták, szintén kocsit használtak. Ez nyilvánvalóan presztízskérdés is lehetett, hiszen a szállított személyek jóindulatára igen nagy szükségük volt a vallomástételnél.⁷¹ Saját embereikkel azonban olykor kevésbé voltak bőkezűek, Paulhenzel Jeromos és a jegyző ugyanezen év júliusában és augusztusában oklevelek ügyében kétszer is Egerben jár, mindkétszer öt lóval.⁷² Ha alacsonyabb rangú futárt küldtek, szinte soha nem költöttek drága kocsútra, ugyanígy lóháton küldték el emberüket, mint például 1490-ben Pusthinek Györgyöt (ő máskor kocsisként szerepel a bejegyzésekben), akinek három lovas kiküldetéséért összesen két forintot fizettek bérül.⁷³

A korban a modern értelemben vett „amortizációs költség” fogalmával is tisztában lehettek már. 1486 tavaszán Cipszer Pál és Bews Mihály lóháton mentek a nádorhoz, és a „rossz úton” közlekedő lovaik miatt másfél forintot kaptak a várostól.⁷⁴ Feltételezhető, hogy a lovak lesántulhattak és a gyógyítás költségét kellett fedezni.

Azt, hogy meghatározott távolságra mennyi volt az útiköltség, nehezen állapítható meg amiatt, hogy a lejegyzett kifizetések a legtöbb esetben feltételezhetően nem csak a viteldíjat tartalmazták. Ha hosszabb távon közlekedtek a város küldöttei, akkor – még ha ezt nem is említik – legalább a szállást és az elfogyasztott élelmiszert magában kellett foglalnia a kifizetett összegnek.⁷⁵ Amennyiben az egyes településekre történő kiküldetések árának legkisebb értékeit vesszük csak figyelembe a tíz év során, feltételezve, hogy egyéb kiadások (oklevél-kiállítás, ajándékok, bér stb.) abban nincsenek benne, akkor kiderül, hogy néhány forintból már távolabbi helyekre is el lehetett jutni a korban. A legalkalmasabb

⁷⁰ „Item ad iudicii Georgio Mager, Paulo Zypser et Ieronimo iterum ad Agriam in facto dicte cause die XI Marie virginis cum videlicet dominus Notarius declarationem in causa fecerat sumptus fl XIII.” emellé utólag beszúrva: „Cum 3bus famulis et sex equis” DF 215199.

⁷¹ Csak egyetlen ilyen jellemző bejegyzés: „Item super expensis et vecturis executorum et testium de Cassa, Lewcza et Bartpha in civitatem Epperies convocatorum expositum fl XXV d LXXVII.” DF 215199.

⁷² „Item quarta ante Margarethe notario et Ieronimo cum fassionibus ad Agriam ad iudicum per 2 hebdomadam cum 5 equis d VIII c LXXVII.” DF 215199.

⁷³ „Item Georgio Pusthinek do ratione eiusdem equi et 3bus itineribus personaliter factis dedimus in hoc causa fl II” DF 215199.

⁷⁴ „Ad idem pro conventionem equorum per eosdem in mala via fl li.” DF 215199.

⁷⁵ Erre párhuzamként lásd C. *Tóth N.*: Az esztergomi székeskáptalan i. m. 58.

adatszoportnak a kérdés vizsgálatához a levelezéssel összefüggő bejegyzések tűnnek, ugyanis ezek esetében feltételezhetjük, hogy az utaknak más céljuk nem volt, mint a küldemény egyszerű kézbesítése, s így a polgárok arra törekedtek, hogy minél kevesebb kiadással járjon az akció. Ilyen esetben nyilvánvalóan nem kocsin, hanem lóháton közlekedtek a város emberei. Az egyes településekre történő utazás minimális anyagi terhét a 4. táblázatban láthatjuk. Az adatok értelmezésével kapcsolatos problémák feloldhatatlansága (például a jelentősen eltérő útiköltségek ugyanazon településre történő utazáskor) miatt az értékek csupán tájékoztató jellegűnek tekintendők.

Nem túl sokszor, de több esetben megemlítik azt is, hogy a kocsi mennyit kapott fuvardíjként egy alkalomra, igaz, ezeket a kiadásokat is összevonják olykor másokkal. 1487-ben például Kassára a kocsiút és fél hordó sör került összesen 92 dénárba.⁷⁶

Néha a fuvardíjakat összesítve adják meg a jegyzékben. Amikor 1495 őszén a 16 kihallgatandó tanút a város saját költségén Eperjesre utaztatta, akkor például a Bártfa–Kassa–Eperjes útvonal megtétele három forintot emésztett fel (feltehetően a visszaút is benne volt ebben). Más alkalommal csak Kassa és Eperjes között 70 dénár volt a viteldíj. Szintén ugyanekkor Kassáról, Lőcséről és Bártfáról vittek több tanút az említett városba, nyilván több fordulóval, ami más kiadásokkal együtt önmagában majdnem 26 forintba került.

4. táblázat A per során tett utazások feltételezett minimális költségei

Úti cél	Kiküldetések minimális költségei (Ft)	Levélvitel minimális költségei (Ft)	A kocsisok járandóságai (Ft)
Róma	89	–	–
Trencsén	9	–	–
Buda	4–6	1–1,5	–
Eperjes	2,88	–	–
Kassa	1–2	0,5–2,66	0,16–0,75
Hegyalja (Tállya, Szántó)	0,82–1,82	–	–
Kispalugya	0,66–1,79	–	–
Lőcse	0,6	–	–
Szepesvár	0,52–3,09	0,28–0,4	0,34 (visszaút)
Krakkó	0,5	–	–
Szeben	0,25	–	–
Eger	0,25–3,25	1,16	0,12

Miután láttuk, hogy hová és mennyiért utaztak a városiak, lássuk a kiküldetések célját. Az, hogy a fent említett, feltételezhetően óriási távolságot milyen okból kellett megtenniük, sok esetben nem teljesen világos. A perköltségjegyzékben a

⁷⁶ Lásd a 67. jegyzetet.

legtöbbször nem indokolják részletesen az utazásokat, ehelyett egyfajta sematikus megfogalmazást alkalmaznak („a per/szóló ügyében”).⁷⁷ Ilyenkor leginkább az ügy kapcsán folyó tárgyalások és egyeztetések állhatnak a háttérben. Az utazások célját ezért sokszor csak az okleveles forrásokból összeállítható eseménymenettel párhuzamosan vizsgálva lehet megérteni.

Amikor azonban mégis részletezik, kirajzolódik előttünk az az előrelátó, gondosan és tudatosan megtervezett eljárás mód, amellyel a perrel kapcsolatos szükségleteket menedzselni próbálták. Az utazások legjellemzőbb része magából a perből adódó kötelezettségekkel magyarázható. A bártfaiak több alkalommal indultak el valahová – idézés miatt, ítélethirdetésre, fellebbezés ügyében, tanúkihallgatásra – szorosán a pereljárással összefüggésben. Szintén a per szükségletei magyarázzák, hogy küldötteik számos alkalommal vittek levelet vagy szereztek be oklevelet valahol. Az ügy előrehaladását segítő többször ők maguk továbbították a per többi résztvevőjének az idézést, maguk hívták személyesen az érdekelteket a bírák elé, hogy az eljárás gördülékenyen haladjon.⁷⁸ 1495 második felében – ahogyan azt már láttuk – az Eperjesen szakaszosan zajló, 16 személyt érintő tanúkihallgatásokra saját költségen szintén maguk szervezték meg a tanúk odaszállítását. Az ezzel kapcsolatos kiadási tételeket pedig külön bekezdésben rögzítették a perköltségjegyzékben.⁷⁹

Néha egészen részletes és „életszagú” úti célokról esik szó, ami felfedi a város motivációit és még jobban megvilágítja a korabeli polgárság gondolkodásmódját. 1487 tavaszán például, még azelőtt, hogy a tél elmúltával a per a nádor előtt újra indult volna, Thanner Tamás Swarczhoz indult Kassára, hogy lebeszélje a pereskedésről – mint tudjuk, nem sok eredménnyel.⁸⁰ Ugyanilyen módon, 1489-ben, amint meghallották, hogy ellenfelük egyházi fórum elé akarja vinni az ügyet, Albert városi familiáris egy olyan levéllel sietett hozzá, szintén Kassára, amelyben azt kérték a tanácsnokok, hogy Swarcz ne forduljon a legátushoz. A siker ezúttal is elmaradt.⁸¹ 1489. december 21-én az említett Albert pedig az indok szerint azért ment Budára a legátushoz az idézésre, hogy a város ne tűnjön ellenszegülőnek.⁸²

⁷⁷ Például így: „Item Alberto iterum ad dominum comitem in causa vinee VIta ante Oculi sumptus ort III.”; „Item Alberto in eadem causa ad Budam ad rationem relatorie d Ic.”; „Item Nicolao Stock et Paulum Zypser iterum ad dominum palatinum in facto litis summe per civitates una cum certis civitatibus sumptus fl III.” DF 215199.

⁷⁸ Csak egyetlen példa: „Item Kelemann familiari nostro ad Martinum Paludi ut etiam veniat ad iudicium in Talya sumptus fl I.” DF 215199.

⁷⁹ Ennek címe: „Exposita super productione testium” DF 215199.

⁸⁰ „Item Thome Thanner ad Cassam ad Georgium Swarcz hortando ut desisteret ab impetitione sumptus fl I.” DF 215199.

⁸¹ „ne Georgius Swarcz contra libertates nostras permittant nos trahere ad ius ecclesiasticum” DF 215199.

⁸² „ne contumates videremur” DF 215199.

Amikor 1488 őszére sikerült tető alá hozni végül az 1000 forint átvételét Swarcz Györgytől, még előtte felkeresték Kispalugyai Mártont a kassai külvárosban, hogy megbeszéljék vele a teendőket (nyilván azt, hogy a pénzt közvetlenül Swarcztól vehessék át, ne pedig tőle, ahogyan annak idején még a nádor jelenlétében a fogott bírák határoztak). Hasonlóképpen érdekes, hogy 1490. február 8-án Paulhenzel Jeromos és a jegyző indult a tárnokmesterhez Budára, hogy felkérjék, a legátus helyett ő maga bíráskodjon. Hogy ezt nyomatékosítsák, nyolc forint értékű vásznat is vittek neki ajándékba. A siker ezúttal is elmaradt, az ügyet végül Angelo bírói fórumán tárgyalták.

Fent már említettem a krakkói utat, amely igen tanulságosan mutatja a polgárok előrelátó gondolkodásmódját. A város 1494. december közepén döntött úgy, hogy két subát vesz ügyvédeknek az eddigi fáradságaikért, mintegy honorárium gyanánt. A polgárok mindent alaposan elterveztek. Az ügy elintézését „szakemberre” bízták, Márton szücsre, akit a lengyel fővárosba küldtek (nyilvánvalóan a kedvező árak és a nagyobb választék miatt). Márton 23 forintot kapott a subák vásárlására, saját költségeire és fáradságaiért pedig 1 forint 50 dénárt. De gondoltak a vámfizetésre is, a harmincadra 1 forintot adtak át neki. Amikor a ruhaneműket sikerrel beszerezte, a subák átalakításáért is átvehetett további 25 dénárt.⁸³ Egy későbbi bejegyzésből az is kiderül, hogy a két subát valóban sikerült célba juttatni, a Richwalti János római tartózkodása miatt Egerben tevékenykedő másik két ügyvédhez Balázs familiárisal küldték el őket a következő év elején, 1 forint 90 dénár költségen.⁸⁴

Az utazások és kiadások egy része a perrel összefüggő írásbeliséghez kapcsolódik. Ez részben az emiatt küldött leveleket és valamilyen célból valahová vitt okleveleket (például fellebbezést) takarja,⁸⁵ részben az oklevelek kiállításáért fizetett taksát,⁸⁶ végül pedig azokat az összegeket, amiket oklevélmásolatok beszerzéséért fizettek ki.⁸⁷ A helyzet ugyanaz, mint a fentiekben, több esetben említik, hogy oklevelet kiállítani mennek valahová, de az oklevél-kiállítás költségét a többi kiadástól elválasztani általában lehetetlen. Ha csak azokban a bejegyzésekben szereplő költségeket vesszük alapul, amelyeket kifejezetten a fenti célokra fordított a város, akkor megkapjuk a levelezésre és írásbeliségre költött pénzmennyiség

⁸³ „Item secundum post Lucie ad Cracowiam Martinum pellificem pro duobus schubis wigo Schonwerck quas ambas dominis procuratoriis et advocatis nostris pro fatigis eorum dedimus valore fl XXIII. De tricesima eorumdem fl I. Sumptus eiusdem pellificis et pro fatigis suis fl li. Item pellifici de reformationem quadam duarum schubarum ort I.” DF 215199.

⁸⁴ „Item Blasio cum supradictis duabus schubis ad Agriam sumptus fl II minus d X.” DF 215199.

⁸⁵ Például: „Item cuidam cursori cum litteris ad dictum dominum palatinum d XLta.” DF 215199., DF 215199.

⁸⁶ Például: „Eidem ad Talya et Zantho pro litteris testimonialibus d LXXXII.” DF 215199.

⁸⁷ Például: „Item pro copia fassionum per eosdem d LX.” DF 215199

minimumát (azaz a valós összeg ennél minden bizonnyal jóval nagyobb lehetett). Ezeket a 5. táblázatban láthatjuk.

5. táblázat A per során az írásbeliséggel összefüggésben elköltött minimális összegek

A kiadás célja	A perszakaszokban elköltött összeg (Ft)			Összesen (Ft)
	1486–1488	1489–1490	1493–1496	
Levélvitelre	2,4	5,16	5,1	12,66
Oklevélre és másolatokra	1,85	5,51	7,65	15,01
Összesen (Ft)	4,25	10,67	12,75	27,67

A fentiek alapján, ha csak az egyértelműen dedikált összegeket vesszük figyelembe, akkor is a teljes perköltség csaknem 5%-át (27 forint 67 dénár) költötte a város az írásbeliséggel összefüggő feladatokra, s az idő előrehaladtával az erre fordított összeg egyre nőtt (ahogyan az ügy is egyre súlyosabb fordulatokat vett). Ha figyelembe vesszük, hogy a per egyházi bírák előtt zajló szakaszában több alkalommal kellett közjegyzőhöz fordulni (ezek dedikált költségeit lásd lentebb), amelyek kiadásait sokszor összevonták az utazási költségekkel, akkor nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy a valós fizetnivaló, amit az írásbeliséggel kapcsolatos kihívásokra fordítottak, jóval magasabb volt ennél: a fenti érték dupláját, a teljes perköltség egytizedét is elérhette.

Hogy mennyi lehetett pusztán az oklevelek kiállításának ára, olyan szórványadatokból rekonstruálható, amikor ezek az összegek minden más kiadástól elkülönítve szerepelnek. Így többek között 1490-ben egy alkalommal 50 dénárt fizettek közjegyzői oklevélre, míg 1494-ben Budán egy forintot egy királyi oklevél kiállítására.

Korábban volt már arról szó, hogy az ügy kiváló forrásanyagának fennmaradása nagyrészt a bártfaiak tudatos forrásbeszerző és oklevél-felhalmozó tevékenységének köszönhető. Amellett, hogy olykor másoknak címzett eredeti okleveleket és leveleket is sikerült megszerezniük,⁸⁸ igen nagy mennyiségben került másolatként a városi levéltárba a per iratanyaga,⁸⁹ sőt jó néhány oklevélről több másolatot is ismerünk, amelyek készítésében többen is részt vettek.⁹⁰ A perköltségjegyzékből

⁸⁸ Például II. Ulászló 1494 őszén a két delegált pápai bírónak írt levelét: DF 215930. Mivel ennek egy másolata is ezen a jelzeten található, feltehetőleg először csak a másolat került a városba, később szerezhették be az eredetét.

⁸⁹ Ilyen másolat készült például az 1490 tavaszán a kassaiak körében tartott tanúkihallgatás jegyzőkönyvéről (DF 215535.); Swarcz György ügyvédjének felterjesztéséről (DF 216021.); Angelo Bécsből keltezett idézőleveléről és a richwalti plébános erre válaszul írt jelentéséről (DF 215534.); az első kiközösítés kapcsán a kihallgatók által a legátusnak írt levélről (DF 215565.); VI. Sándor pápa 1493-ban írt leveléről (DF 215828.); az 1494. évi excommunicatiós oklevélről (DF 215924.).

⁹⁰ A másolatkészítők között szerepel például Liszkai Tamás közjegyző (DF 215 338.) és Ginorus János, aki alapvetően Angelo Pecchinoli legátus jegyzője volt, de egyúttal Swarcz György ügyvédjeként is tevékenykedett a per második szakaszában (DF 215531., DF 215940.).

kiderül, hogy sokszor kifejezetten a másolatok elkészítése érdekében utaltak ki pénzt vagy küldtek szolgálakat bizonyos településekre.⁹¹ Ezen célpontok között jelentős volt Kassa szerepe, úgy tűnik, hogy a legtöbb kópiát ott készítették a polgárok. A bártfai másolatkészítések kapcsán Hirsch János nevét kell kiemelniünk. Ő kassai oltárigazgató és jegyző volt egyszerre, de a per utolsó szakaszában apostoli és császári közjegyzőként is tevékenykedett.⁹² A kópiák nagy részét ő készítette, igaz, a neve a perköltségjegyzékben csak egyetlen egyszer jelenik meg (viszont konkrét felkeresendő személy megnevezése nélkül több alkalommal bejegyzik, hogy oklevélmásolatért mennek Kassára, ezek szerint pedig feltételezhetően Hirschhez indulhattak). A bártfai levéltárban azonban több olyan egyszerű, azaz nem hitelesített oklevélmásolat-gyűjtemény található, amely egyetlen tétel alatt számos forrásunk szövegét tartalmazza, és az ezekben bemásolt oklevélszövegek alatt Hirsch aláírását olvashatjuk.⁹³

Az ügyvel összefüggő legújabb hírek beszerzését nem csak írásban intézték a bártfaiak, tudjuk, hogy kiterjedt információs hálózatot tartottak kézben. Embereik, bizalmasaik szinte mindenhol ott voltak, küldötteiket sok esetben szóbeli üzenettel indították útnak.⁹⁴ Ilyen módon kapcsolatot tartottak fenn például a perszemélyek mellett a királlyal, a kassai tanáccsal, a kassai Göbel Tamással (aki saját állítása szerint Swarcz sógora volt), Borsvay Benedek budai várnaggyal és királyi ügyigazgatóval, hívük volt és felszólalt az érdekükben Felfalusi László nádori jegyző és Izsépi Pál. Tárgyaltak Szapolyai István nádorral és Darholcz Pál szepesi kapitánnyal is.⁹⁵ 1494-ben Egerből János kassai káplán látta el őket információkkal a per állásáról.⁹⁶

A perben a várost szolgáló személyek járandóságának összegét vizsgálva a nehézségek megegyeznek a korábban említettekkel. Kevés olyan alkalom van, amikor ezeket elvásztják a többi költségtől. Néhány típust, így például a vectorok fizetségét vagy a Krakkbóba utazó szűcs bérét már említettük. Több esetben szerepel a forrásunkban, hogy egyes pénzösszegeket valakinek a költségeire vagy kiadásaira fizetnek ki, ezek feltehetőleg a kiküldetés kapcsán elköltött pénzt jelentetik, nem pedig a munkabért.⁹⁷ Ritka adat, amikor lejegyzik, hogy a szentszéki

⁹¹ „Item per cives qui missi fuerant ad electioni novi regis pro redemptione certorum copiarum a domino legato...” DF 215199.

⁹² *Érdújrhelyi M.*: A közjegyzőség i. m. 141.

⁹³ A Hirsch-féle másolatgyűjtemények: DF 215886., DF 215921., DF 215926.

⁹⁴ DF 215240., DF 215242.

⁹⁵ DF 215930., DF 215880., DF 215238., DF 215317., DF 215334., DF 215336., DF 215985., DF 215987.

⁹⁶ DF 215936., DF 215937.

⁹⁷ „Item Marco qui cum civibus in iudicio fuerat pro fatigis ort I.”; „Item dicto plebano de Richwalt Vta ante Martini ad rationem suarum fatigorum in hoc causa habitatum datum fl IIII.”; „Item eidem Agrie ad rationem huiusmodi fatigarum data fl VI d XXX.” DF 215199.

jegyzőnek 1495 augusztusában 50 dénárt adnak munkadíjként.⁹⁸ Feltehető, hogy a perben fontos szerepet játszó személyeknek a tanács olykor nem bért fizetett, hanem különféle kedvezményeket adott. Erre utalhat, hogy a tanácsnok Mager György adóját a város érdekében tett erőfeszítése miatt 1488-ban egy alkalommal elengedték, s nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy a per első szakaszában tett fáradságaiért járt neki ez a kedvezmény.⁹⁹

Akiknek a járandóságáról több információnk fennmaradt, azok a közjegyzők és az ügyvédek. Néhányszor szerencsésen előfordult, hogy különválasztották a jegyzékben a közjegyzők fizetését a többi kiadástól, például a (Liszkai) Miklós közjegyzőnek 1495 januárjában fizetett 1 forint 50 dénárt. A városért legtöbbet tevékenykedő közjegyző egyértelműen Jordán Péter volt. Neki 1494-ben a Kassán tett szolgálataiért 2 forint 10 dénárt utaltak ki a városi büdzséből, ugyanezen év végén 25 dénárt. 1495 elején a fáradozásaiért 25 dénárt, márciusban 50 dénárt és emellé még egy tunicát is kapott 1 forint 75 dénárért. 1495 augusztusában az egyik bártfai ügyvédtől további fél forintot vehetett át. Így, csak a konkrétan említett adatok szerint is, Jordán Péter minimálisan 5 forint 35 dénárt keresett 1494–1495-ben a bártfaiak megbízásai révén.

Az ügyvédekről¹⁰⁰ több információnk van, nevüket az oklevelekből is ismerjük, de csak a per utolsó szakaszából, holott bizonyosan már korábban is fogadtak prókátort maguknak (a per korai részében talán még nem volt rá szükség, ám az Angelo Pecchinoli előtt tárgyalt második periódusban már bizonyosan).

1494. január 7-én a város először a helyi polgár Nagy Albertet vallotta ügyvédnek a perben,¹⁰¹ aki talán megfeleltethető azzal az Albert városi familiárisal, akinek több alkalommal adtak különböző – főként követi – feladatokat a per egy évtizede alatt. Minden bizonnyal a kiközösítéssel és az ebből adódó bonyodalmakkal lehet összefüggésben, hogy az év őszén már János richwalti plébános képviselte őket, aki klerikusként bizonyosan otthonosabban mozgott a kánonjogi kérdésekben, mint elődje. Ő volt az, aki 1494. szeptember 25-én, az excommunicatio után Eperjesi Jordán Péter közjegyző oklevelében fellebbezett a pápai kúriához a bártfaiak nevében,¹⁰² és innentől a perköltségjegyzék tanúsága szerint állandó jelleggel részt vett a perben. Emellett feltételezhetően hozzá köthető az egyik fennmaradt periratunk is.¹⁰³ Amikor a város szükségét látta annak, hogy egy

⁹⁸ „Item per eosdem notario consistorialis fl i.” DF 215199.

⁹⁹ Neumann T.: „Minden időben” i. m. 91.

¹⁰⁰ Általánosságban lásd Hajnik I.: Bírósági szervezet i. m. 174–182.

¹⁰¹ DF 215897., Iványi B.: Bártfa i. m. 3120. sz.

¹⁰² DL 46278., Erdőújhegyi M.: A közjegyzőség i. m. 207–209., Bónis Gy.: Szentszéki regeszták i. m. 3662. sz.; DF 215929., Iványi B.: Bártfa i. m. 3153. sz. Lásd még Jubász Kálmán: A csanádi püspökség története V. (1434–1500). (Csanádvármegyei könyvtár 42.) Makó 1947. 92–93.

¹⁰³ DF 216021.

emberét Rómába küldje a fellebbezés miatt, szinte értelemszerűen esett Richwalti Jánosra a választás, akiről tudjuk is, hogy az év végén egy szolgálával elindult az Örök Városba (1494. december 7-én még Egerben tartózkodott, december 13-án azonban már a távollétéről árulkodik a költségjegyzék). Mivel meg kellett oldani János pótlását, a tanács új ügyvéd után nézett. Richwalti János már útja előtt, szeptember 20-án levelet írt János homonnai papnak, hogy vegye át tőle az ügyvédséget.¹⁰⁴ Végül azonban János sóvári scolasticus volt az, aki betöltötte a távozó ügyvéd szerepét, és aki 1495 januárjában a bártfaiak nevében közjegyzői oklevélben tiltakozott Mihály széplaki apát előtt a kiközösítés és a szabálytalan eljárás ellen.¹⁰⁵

A két korábbi delegált pápai bíró leváltása és az új bírák kinevezése után Bártfa a per végső összecsapására készült. 1495. július 1-jén Jordán Péter közjegyző előtt Eperjesen több ügyvédet is megbíztak, hogy őket a perben képviseljék. Úgy tűnik, mindannyian a jogban jártas, tanult emberek voltak. A tavasszal Rómából hazatérő richwalti plébános és az említett sóvári deák mellett Lőrinc presbitert, Demeter litterátust, Tamás lizskai presbitert, Somogyvári Benedek litterátust, Ilosvai Schopper Jánost, Militwiczi Antalt és Kosztolányi Polikárpot vallották ügyvédül.¹⁰⁶

Az ügyvédeknek fizetett járandóságokat csak a per utolsó, a római Szentszék előtt zajló szakaszából ismerjük. A fentiekhez hasonlóan itt is csupán minimális összegről beszélhetünk, csak azokat a kiadásokat vettem figyelembe, amelyeket egyértelműen és jól elkülöníthető módon a procuratoroknak fizettek munkadíjként. Nem nevesített „ügyvédeknek” (köztük valószínűleg az említett János scolasticusnak) 1494-ben 60 dénárnyi ajándékkal fizették meg szolgálataikat. Richwalti János ügyvéd ugyanebben az évben fáradságaiért 4 forintot kapott, lehetséges, hogy kifejezetten a római útert járt ez tisztes summa. A Rómába utazó János famulusai uruk távollétében is Bártfát szolgálták, ezért 1494 végén 63 dénárt vehettek át, majd 1495 elején 1 forint 60 dénár értékben kaptak ajándékot a tanácstól. A Krakóban az év végén vásárolt, fent már említett két subát feltételezhetően az Egerben tevékenykedő János sóvári scolasticus és egy másik, név szerint nem ismert ügyvéd vehette át a várostól 23 forint értékben.

¹⁰⁴ DF 215928., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3152. sz.

¹⁰⁵ DF 215951., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3173. sz., *Érdúj helyi M.*: A közjegyzőség i. m. 202–204.

¹⁰⁶ „Item scientificos Laurentium presbyterum ad sanctum Michaellem, Demetrium litteratum, Thomam presbyterum de Lyska, Johannem plebanum de Rychwald, alterum Johannem scolasticum de Sowa Agriensis. Item Benedictum litteratum de Somogwar, Johannem Schopper de Ilsa, Anthonium de Militwicz, Polycarpum de Costolan, Strigonisensis.” – DF 215979., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3200. sz., *Érdúj helyi M.*: A közjegyzőség i. m. 198–200., 299–301. Az ügyvédek kiválasztása logikusan történt, szintén fontos volt a jogi képzettség az esztergomi káptalan perében vallott ügyvédek esetében is. *C. Tóth N.*: Az esztergomi székeskáptalan i. m. 52.

Richwalti János a visszatérte után 2 forintot, majd Egerben ugyanekkor 6 forint 30 dénárt, 1495. áprilisban 1 forintot keresett. Minden bizonnyal sikeres római útjáért járt, mintegy prémiumként – hiszen küldetése során elérte, hogy új bírákat nevezzenek ki a perben – az érkezése után egy 9 forint értékű rókabőr suba. A fent felsorolt ügyvédek nem nevesítve 1495 második felében vásznat kaptak a várostól, összesen 4 forintért. Közülük Lőrinc presbiter 1495 augusztusában 33 dénárt, végül szintén az év második felében a jegyző és az „ügyvéd” (nem tudni, melyikük) 2 forint értékű vásznat kapott.

Ha a fenti költségeket összesítjük, kiderül, hogy a bártfaiak csak a per utolsó szakaszában – óvatosan számolva is – igen nagy összeget, csaknem a teljes perköltség tizedét költötték ügyvédi költségekre, egészen pontosan 54 forint 46 dénárt. Ennek alapján az ügyvédi költségeknek a perköltségeken belüli magas részaránya itt is egyértelműen igazolható. A legtöbbet a végig kiemelkedő szerepet játszó Richwalti János kereste, egymaga 22 forint 30 dénár értékű készpénzt és ajándékot tehetett zsebre áldozatos tevékenységéért.

A perköltségjegyzékben szereplő dedikált kiadások utolsó nagy csoportját akár „reprezentációs költségeknek” is nevezhetnénk. A város a per során ugyanis sokféle és olykor kiemelkedő státuszú személlyel került így vagy úgy kapcsolatba, és akárhová mentek is, soha nem indultak üres kézzel, számos helyre vittek magukkal ajándékot. Az ajándékok – amelyek közé nem számítom bele a város embereinek mintegy honoráriumként adott „ajándékokat” – a per előrehaladtával évről évre gyarapodtak, értékük összesen a teljes perköltség bő tizedét tette ki, 67 forint 77 dénárt (lásd a 6. táblázatban).

Ajándékul a leggyakrabban különböző mennyiségű vászon szolgált, ami a város gazdasági tevékenységéből logikusan következett.¹⁰⁷ Emellett olykor hal, ruhaféle, ezüstnemű került még ilyen célra. Érdekes kérdés, hogy kinek, milyen értékben és milyen típusú ajándékokat vittek a bártfaiak.

6. táblázat A per során átadott ajándékok értéke

Ajándék típusa	Értéke a per egyes szakaszai során (Ft)			Teljes összeg (Ft)	Százalékos arány (%)
	1486–1488	1488–1490	1493–1496		
vászon	20,75	13,2	12,07	46,02	67,90
ezüst tárgyak	–	8	5	13	19,20
hal	–	1,1	1,65	2,75	4,05
ruhanemű	–	–	6	6	8,85
összesen (Ft)	20,75	22,3	24,72	67,77	100

¹⁰⁷ A bártfai szövőiparra újabban lásd *Sroka S. A.: A középkori Bártfa i. m. 72–75.*

A per első szakaszában csak vászon szerepelt, bő 20 forint értékben, amelyet összesen négy alkalommal a város előkelő polgárai (Cipszer Pál, Thanner István és Stock Miklós) juttattak el a nádornak, amikor vele tárgyaltak. A második szakaszban érthető módon a legátus volt az ajándékok legfőbb címzettje, aki összesen 5 forint 20 dénár értékben kapott vásznat, de 1490-ben, amikor az ügy már súlyosbodott, egy 1 márka ezüstartalmú kelyhet is átadtak neki 8 forint értékben. Hozzá megint csak előkelő polgárok és tanácsnokok vitték el ezeket (Mager György, Cipszer Pál, valamint a királyválasztás miatt Budán tartózkodó polgárok). A tárnokmesterrel is igen bőkezűek voltak, cserébe pedig azt várták, hogy saját hatásköre alá vonja majd az ügyet. Ezt a kívánságukat 8 forint értékű vászonnal nyomatékosították. A szepesi prépostnak viszont már elegendőnek tartottak 50 dénár értékű halat vinni, a kihallgatást lefolytató kassai plébános és prédikátorok pedig 60 dénár értékben kapták ugyanezt.

1494-ben Kassára 4 ezüstkanalet vitt Tamás familiáris 5 forint értékben, valamint 1 forint 75 dénár értékű vásznat. 1494 novemberében, amikor az excommunicatio után Egerben próbálták meg érdekeiket érvényesíteni, Kunschner Máté szűcs Lengyelországból 6 forintért hozott 4 darab ajándékba szánt süveget, de további sorsukról nem tudunk. Egyértelmű viszont, hogy vásznat több alkalommal vittek Egerbe is, összesen 6 forint 25 dénár értékben, és halat is küldtek 1,05 forintért 1495 júliusában. Kaptak ezen kívül még ajándékot: Darholcz Pál szepesi kapitány (nem részletezték, hogy mit adtak át neki, de az ára 0,36 forint volt), a Kispalugyaiak (0,57 forint értékű vászon), az Eperjesen kihallgatást lefolytató személyek (0,6 forint értékű hal). Trencsénben a kiközösített Cipszer Pál a halála előtt nem sokkal a nádorral tárgyalt, ahol 3 forint 50 dénár értékű ajándék vászonnal próbálta előmozdítani az ügyet.

A reprezentációval kapcsolatos polgári gondolkodásmód kiviláglik Richwalti János római útjának precíz előkészületei kapcsán is. A bártfaiak azt akarták, hogy követek megfelelő módon képviseljék érdekeiket, és ennek során még a külsőségekre is gondoltak. Még el sem dőlt, hogy ki indul el a városba, amikor már 1,32 forint értékű bécsi (*betziensis*) posztót vettek azoknak, akik útra kelnek majd, amihez 1 forint 50 dénár értékű *mechlich* posztót is beszerettek. Utóbbiból a végül az erre a feladatra kijelölt Richwalti Jánosnak 40 dénár költségen útra való ruhát készíttettek, de egy lábvértet is vásároltak a számára az utazáshoz fél forintért. Nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy Rómában a küldöttük az ügy fontosságához méltó jó benyomást keltsen majd.

A fent részletezett kiadások mellett még számos apróbb költség is terhelte a bártfaiakat a per folyamán. 1490-ben például bírságra kellett kifizetniük egy forintot, 1494 decemberében az Egerben tartózkodó Mager György és Paulhenzel Jeromos sajtot vett fél forintért, ugyanekkor fizették ki a Krakkból hozott ruhanemű után a harmincadot is. Ezek azonban csak ritkán szerepelnek részletesen a perköltségjegyzékben.

7. táblázat A per ideje alatt legalább három megbízást teljesítő személyek listája

Megbízott neve	Megbízások száma			Összes megbízás
	1486–1488	1488–1490	1493–1496	
Paulhenzel Jeromos	–	7	8	15
Albert familiáris	8	6	1	15
Cipszer Pál	8	2	3	13
Kelemen familiáris	6	1	5	12
Richwalti János	–	–	11	11
Mager György	3	1	3	7
a városi jegyző	1	1	5	7
Balázs familiáris	–	–	6	6
Stock Miklós	4	–	–	4
Binder Márton	–	–	4	4
Tamás familiáris	–	–	4	4
Thanner István	3	–	–	3

Érdekes kérdés, hogy kik voltak az egyes feladatokat teljesítő bártfai megbízottak és milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek. A perköltségjegyzékben pontosan 40 név szerepel (olykor, főleg a város küldötteit elkísérő szolgálk és familiárisok esetén nem részletezik, hogy kikről is van szó név szerint). Az említettek közül egyesek csak epizódszerepeket játszottak a bártfaiak oldalán az ügyben, vagy csak a per egyes szakaszaiban vettek részt aktívan, míg mások rendszeresen kaptak feladatot. A leggyakrabban (legalább három alkalommal) megbízott személyek listáját a 7. táblázatban olvashatjuk.

A költségjegyzéket tanulmányozva kirajzolódik az elvégzett feladatok súlya és presztízse, valamint a megbízott személy társadalmi helyzete közötti összefüggés. A tanácsnokoktól kezdve az egyszerű polgárokon át a kézművesekig, kocsisokig, szolgálkig és városi familiárisokig igen sokféle társadalmi háttérrel rendelkező bártfai hajtott végre valamilyen küldetést a tanács megbízásából a Swarcz-ügyben.

A perben feladatot vállaló személyek legfelsőbb köre Bártfa vezetőrétegéhez tartozott. Az ügyben végig főszerepet játszó Mager György az 1470-es években esküdti, az 1480-as és 1490-es években több alkalommal bírói címet viselt, és az általa fizetett éves adóösszeg is jelentősen meghaladta a városi átlagot.¹⁰⁸ Lang Mihály a per első szakaszában játszott szerepet, és szintén viselt bírói címet az 1480-as évek végén. Adója nagyjából a duplája volt Magerének,¹⁰⁹ s mindketten az Irgalmasság Anyja testvérület tagjai voltak.¹¹⁰ A Kispalugyaiakhoz több alkalommal tárgyalni induló Sthenczel Mihály feltehetőleg a 15. században számos

¹⁰⁸ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 1917. sz., *Sroka S. A.*: A középkori Bártfa i. m. 65., *Neumann T.*: „Minden időben” i. m. 90–91.

¹⁰⁹ *Sroka S. A.*: A középkori Bártfa i. m. 65., *Neumann T.*: „Minden időben” i. m. 91.

¹¹⁰ *Sroka S. A.*: A középkori Bártfa i. m. 169–170.

alkalommal bírói címet viselő Sthenczel György rokonságához tartozott.¹¹¹ Pan János szintén a nagyobb adófizetők sorában található.¹¹² Stock Miklós a per első szakaszában vett részt az ügyek intézésében, általában a fent említett tanácsosok valamelyikével indult útnak a küldetésekre. A peren kívül is jelentős megbízásai voltak a korszakban, főleg hegyaljai ingatlanügyekben képviselte a várost. Vagyoni helyzetéről tanúskodik a helyi ágostonosoknak 1488-ban tett ingatlanadománya is.¹¹³ Szintén hegyaljai küldetéseiben vett részt az az 1502-ben bírói címet is viselő Weitlannt Márton, akinek az 1495 második felében folyó eperjesi tanúkihallgatásokban volt fontos szervező szerepe,¹¹⁴ s a szórványadatokból feltehetőleg, hogy kereskedelemmel foglalkozott.¹¹⁵ Binder Márton szintén a tanácsnokok körébe tartozik, 1496-ban a vászonadó behajtásában működött közre, a következő évben esküdtként tárgyalt a nádorral, és 1500-ban is esküdti címet viselt.¹¹⁶ Paulhenzel Jeromos apja, Henzel Pál révén feltehetőleg az említett jómódú Stock családdal állt rokonságban, Jeromos 1496-ban tanácsstag, a következő évben is esküdt.¹¹⁷ Az egyházi cenzúra alatt meghalt Cipszer Pál 1491-ben bíró volt a városban.¹¹⁸

A fent említett városi vezetőréteg a per során a legfontosabb alkalmakkor és helyszíneken jelent meg. Mager, Stock, Lang és Cipszer vett részt 1486-ban a tállyai tanács előtti ítéleten; Cipszer Pál és Thanner István kereste meg ezután a nádort, hogy tegyen igazságot; Mager és Stock volt ott a városi döntőbírószágon Tállyán; Lang és Mager vette át a pénzt Swarcz Györgytől 1488 nyarán Kassán; Mager, Cipszer és Paulhenzel tárgyalt a pápai legátussal 1490-ben Budán; Mager és Paulhenzel indult Egerbe a második kiközösítést követően 1494-ben, és a példákat még jócskán lehetne sorolni. A regisztrum bejegyzései alapján utazásaik mindig jelentőségteljesek és költségesek voltak, úgy tűnik, hogy akárhová nem indította el a tanács a tekintélyes polgárokat, ám ha igen, az utazás külsőségei szinte mindig presztízsükhöz illőek voltak. Ha azonban nem volt ilyen komoly jelentősége a kiküldetésnek, akkor a legtöbbször alacsonyabb státuszú személyt bíztak meg a feladat végrehajtásával.

Amennyiben egyszerű ügyintézésről volt szó, vagy egyszerűen csak egy levelet kellett eljuttatni valahová, esetleg oklevelet beszerezni, a város legtöbbször

¹¹¹ Uo. 64–65.

¹¹² *Neumann T.*: „Minden időben” i. m. 91.

¹¹³ DF 215139., DF 215140., *Sroka S. A.*: A középkori Bártfa i. m. 192.

¹¹⁴ DF 215141., DF 216531., DF 216809.

¹¹⁵ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2298. sz., 3305. sz., 3456. sz.

¹¹⁶ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3293. sz., 3298. sz., 3495. sz., 3516. sz.

¹¹⁷ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2468. sz., 3274. sz., 3298. sz.,

¹¹⁸ DF 215778. (2v); *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2890. sz., 2997. sz. *Sroka* adattárában „Aramish” Pálként szerepel. *Sroka S. A.*: A középkori Bártfa i. m. 65.

megbízható familiárisait mozgósította, esetleg a városi alkalmazottak közül küldött el valakit. A városi familiárisok igen intenzíven vettek részt ebben a tevékenységben, Albert, Kelemen, Balázs és Tamás gyakrabban, Szaniszló, Kassiczky és Izsépi Pál pedig ritkábban töltött be ilyen szerepet a per egy évtizede alatt. Őket általában hírvivőként alkalmazták és küldték el különféle úti célokra, olykor azonban fontosnak tűnő megbeszéléseket is rájuk bízta, bár ezek inkább kivételnek tekinthetők. Szintén a familiárisokat vették számításba akkor is, amikor valamelyik per személyt kellett megidézni egy terminusra és közvetlenül akarták az illetőt értesíteni. Hasonló szerepben – főleg ha az írásbeliséggel is kapcsolatban állt az ügy – a jegyzőt, majd a per utolsó szakaszában az ügyvédek is mozgósítani lehetett, főleg különféle jogi aktusok kapcsán, akik az ügy szempontjából fontos helyszíneken (például Egerben) olykor állandó jelleggel, heteken keresztül tartózkodtak.

Mindezek mellett a városi alkalmazottakat kell még megemlíteni. Egy Drzka nevű bártfai zsoldost küldtek például 1486-ban Kispalugyára 66 dénár költségen; ugyanakkor egy kocsiszt bíztak meg a nádornak szánt levél elvitelével; szintén egy vectort indítottak útnak Kassára oklevélmásolatért 1494-ben; a fent már említett módon szücsöket menesztettek ajándékot beszerezni Lengyelországba. Azt is tudjuk, hogy a város előkelő küldötteit sok esetben kísérték el szolgál hosszabb útjaikra, akiknek azonban a nevét nem jegyezték fel.¹¹⁹

Ha a perrel kapcsolatos tanulságokat össze akarjuk foglalni, a perköltségjegyzék alapján élesen kirajzolódik, hogy Bártfa tanácsa a számára oly fontos ügyben nagyon szisztematikusan járt el az egy évtized leforgása alatt. Nagyszámú személyi apparátust mozgósított, mindent precízen eltervezett, a polgárok fáradságot, időt és pénzt nem kímélve felvették a harcot jogi úton az igazukért, a győzelemért azonban végül nagy árat fizettek. Ez még akkor is igaz, ha az összeírásban szereplő 607 forint 7 dénár rúgó teljes perköltség jogosságával és realitásával szemben lehetnek fenntartásaink. A kor egyéb regisztrumaihoz hasonlóan bizonyosan ebben is túlszámláztak egyes tételeket, és az is erősen kérdéses, hogy a különböző kiadásokat (így például az ajándékokat) elfogadta-e egyáltalán a korban bármilyen bíróság is, mint indokolt perköltség-tételeket. Azonban ezektől függetlenül is egyértelműen hatalmas kiadásokkal járt az évtizedes pereskedés, és szinte bizonyos, hogy a polgárok összességében ráfizetéssel zárták az ügyet.

Az 1496. február 19-én a delegált pápai bírák döntése értelmében a korábbi bírák által fizetendő 481 forint 95 dénárból 300 forint a három kiközösített polgárnak – Mager Györgynek, Paulhenzel Jeromosnak és az elhunyt Cipszer Pál

¹¹⁹ Az esztergomi káptalan perében az ügyvédként tevékenykedő kanonokok szintén komolyabb kísérettel (bár ők általában katonai kísérettel) közlekedtek. *C. Tóth N.*: Az esztergomi székeskáptalan i. m. 58.

hozzátartozóinak – a sérelmeik miatt fizetett kártérítés volt, logikusan fejenként 100 forint, bár ezt külön nem említik a források. A perben a három polgárát képviselő Bártfa város így csupán 181 forint 95 dénárt kapott a korábbi delegált bíraktól költségtérítés címszó alatt.¹²⁰ Második körben, 1496. május 16-án az egyházi bíróság Swarcz Györgyöt marasztalta el 109 forintban, amelyből 100 forint volt a kártérítés, 9 forintot pedig oklevélkiállításáért számoltak fel neki.¹²¹ A bírák a bemutatott perköltséget mérlegelve döntöttek a Bártfának fizetendő két kártérítési tételről, amely így tehát összesen 281 forint 95 dénárt tett ki, ez a tanács által a perköltségjegyzékben követelt összegnek kevesebb mint a felét jelentette. Feltehető, hogy a per korábbi szakaszára vonatkozó kiadásokat az ítélet során a bírák már nem vették figyelembe, ahogyan az is, hogy egyes „gyanús”, azaz nehezen indokolható kiadási tételek kapcsán szintén így jártak el, s ennek köszönhető a perköltségjegyzékben szereplő és a valóban megítélt pénzmennyiség közötti jelentős különbség. Ennek ellenére mégsem lehetett a város teljesen elégedetlen, hiszen a feltehető veszteség ellenére is jobban járhattak így, mint ha az 1000 forintos vételárból a Swarcz által követelt 350 forintot fizették volna vissza az eladónak, ráadásul veszteségeiket az 1486. és 1487. év során a szőlőből befolyó bortermelés bevételei is jelentősen csökkenthették.

¹²⁰ DF 216039., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3249. sz., *Érdújhelyi M.*: A közjegyzőség i. m. 311–317., DF 216059., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3269. sz., DF 215538., DF 216051. *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3261. sz. A fizetés okának lényegi és precíz meghatározása János kassai plébános leveléből, amelyben jelenti a bírácoknak, hogy az alpereseket a teljesítésre felszólította: „primo pro iniuriis et scandalis florenos trecentum et pro expensis florenos centum et 81 cum medio et denarios quadragintaquinque” DF 216054., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3265. sz.

¹²¹ DF 216052., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3262. sz.: „ipsius Georgius Swarcz per nos taxari et limitari expensas factas in presenti causa prehabito iuramento quos taxavimus et limitavimus ... ad centum florenos auri”; DF 216056., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3266. sz.; DF 216057., *Iványi B.*: Bártfa i. m. 3267. sz.

Melléklet¹²²

A perköltségjegyzék bejegyzései

A szőlővel kapcsolatos kiadások a megvásárlása előtt, 1485–1486					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1485–1486	Kassára		Paulhenzel Jeromos	eladó szőlő keresése	2,14
	Liptóba	Kispalugyai Mártonhoz	Lőrinc	a szőlő ügyében	2,66
	Lőcsére	Kispalugyai Mártonhoz	Mager György, Stock Miklós	tárgyalás a szőlőről	4
	Tályára		Thanner István és egy szolga	a szőlő megtekintése	3
	Liptóba		Albert familiáris	a szőlő ügyében	3
	Lőcsére		Mager György, Stock Miklós	a szőlő ügyében; lovak bérlésére; káptalani oklevélre	8,5
húsrá és kenyérré					0,91
A költségek összegzése az 1485–1487. évi számadásban: 24,21 forint					
A perrel kapcsolatos kiadások a szőlő megvásárlása után, 1486					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinék?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1486		Kispalugyai Mártonhoz	Kelemen familiáris	hogy az ítélet miatt Tályára hívják	1
	Tályára		Mager György, Stock Miklós, Lang Mihály, Zypser Pál ezek szolgálai	útiköltség Tályára az ítéletre; az ottani kiadásai fedezésére	11,66
				csukára és heringre	4,37
				heringre	0,63
		Szapolyai Imre nádorhoz	Zypser Pál, Thanner István	a fellebbezés ügyében	2,75
		a nádorhoz	Izsépi Pál familiáris	a fellebbezés ügyében	2
	Liptóba	Kispalugyai Mártonhoz	Kelemen		0,87
		a nádorhoz	egy kocsis	levél elvitelére	0,40
Tályára		Pan János Mager György utasítására	a szőlő ügyében	8,43	

¹²² A mellékletben a két költségjegyzék összeolvasott szövege alapján közlöm a perköltségtételeket. A két forrás közös szövegrésze esetében (az 1485–1487 közötti bejegyzéseknél) minden esetben annak a jegyzéknek a tartalmát vettem figyelembe, ahol a leírás részletesebb volt. A táblázat nem tartalmazza az 1486. és 1487. évi szőlőszámadások művelési költségeit, a szőlő vásárlásával kapcsolatos kiadásokat viszont fontosságuk miatt belevettem. Ha a kiküldetés során meglátogatott helyiséget nem jelölték meg a két dokumentumban, de egyértelműnek tűnt, hogy hová utaztak, a meglátogatott úti célt zárójelben tüntettem fel. Mivel a személynevek írásmódja nem volt egységes a forrásokban, a névformákat zárójelben egészítettem ki az azonosíthatóság érdekében, ha szükségét láttam. A német megkülönböztető neveket a költségjegyzékekben olvasható helyesírás alapján közlöm.

A perrel kapcsolatos kiadások a szőlő megvásárlása után, 1486					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1486		a nádorhoz	Albert familiáris	levél elvitele, valamint a szőlő ügyében	2
		a nádorhoz	Zypser Pál, Bews Mihály	a szőlő ügyében	4,20
				a rossz úton közlekedő lovaikért	1,50
		Kispalugyai Mártonhoz	Albert	a szőlő ügyében	2
	Tállyára és Szántóra		Albert	bizonyoságlevéért	0,82
	(Kassára)	Palnay Zsigmondhoz	Kelemen	kassai bizonyoságlevéért	0,75
		a nádorhoz	Szanizló familiáris	levél elvitele	0,28
	Liptóba	Kispalugyai Mártonhoz	Drzka bártfai zsoldos	a szőlő ügyében	0,66
		a nádorhoz	Albert	a szőlő ügyében	1
1486.szept.27.		a nádorhoz	Szanizló	a szőlő ügyében	0,52
A költségek összegzése az 1485–1487. évi számadásban: 45,82 forint					
1487					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1487.márc.16.		a nádorhoz	Albert	a szőlő ügyében	0,63
1487	Kassára	Swarcz Györgyhöz	Thanner Tamás	meggyőzni, hogy álljon el a pertől	1
		Kispalugyai Mártonhoz	Kelemen	hogy Bártfára hívja	0,50
	Szebenbe	Kispalugyai Mártonhoz	Wagner János		0,25
		a nádorhoz	a jegyző és két familiáris	a szőlő ügyében, hogy a terminust meghosszabbítsák	2,25
		Kispalugyai Mártonhoz	Albert	hogy az ítéletre elhívja	0,75
		a nádorhoz	Albert és Kelemen familiárisok	a szőlő ügyében	3
1487.aug.15-e körül	Tállyára		Mager György, Stock Miklós, stb.	a városok ítélethozatalára	10,11
	Kassára			fél hordó sörre és kassai kocsiútra	0,92
1487		a nádorhoz	Albert és Kelemen	a szőlő ügyében és oklevélért	3
		Kispalugyai Mártonhoz	Kelemen	tájékoztatni arról, hogy menjen Kassára	0,20
			Márk	a kiadásaira, amikor a polgárokkal (az ítéletnél) együtt volt	0,25
		a nádorhoz	Stock Miklós, Zypser Pál	a per ügyében, más városokkal együtt	3
		Kispalugyai Mártonhoz	Albert	hogy a szőlő miatt a nádor elé hívja	2
A költségek összegzése az 1485–1487. évi számadásban: 27,87 forint					

1488					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1488	a (kassai) külvárosba	Kispalugyai Mártonhoz	Zypser Pál, Michael Bews	hogya Kispalugyai Mártonnal megegyezzenek	4,12
1488.szept.1.	Kassára		Lang Mihály, Mager György	a pénz átvételére	7,58

A szőlőper kapcsán átadott ajándékok (1486–1487)

Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1486–1487		a nádornak	Zypser Pál, Thanner István	ajándék vászonra	3,75
		a nádornak	Zypser Pál, Thanner István	ajándék vászonra	6
		a nádornak		ajándék vászonra	4
1487.aug.10.		a nádornak	Stock Miklós, Zypser Pál	ajándék vászonra	7

Az Angelo pápai legátus előtt zajló per költségei, 1489

Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1489	Kassára	Swarcz Györgyhöz	Albert	levél elvitelére, amelyben kérik, hogy Swarcz ne forduljon egyházi bírószághoz	2,66
1489.dec.21.	Budára	a legátushoz	Albert	az idézésre, hogy ellenszegülőknek ne tünjön a város (Albert néhány hézig ott maradt)	6

1490

Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1490.jan.6-a körül	Budára	a legátusnak	Mager György, Zypser Pál, (Paul) Henzel Jeromos	ajándék vászonra	3,50
1490	(Budára)	az említett bártfai urakhoz	Pusthinek György	a szepesi káptalan oklevelének elvitelére a szőlő ügyében	1,50
1490.jan.29.		Kispalugyai Mártonhoz	Sthenczel Mihály	a szőlő ügyében	2,50
1490		Kispalugyai Gáspárnak		a Weitlannt Mártonnál történt kiadásaira	0,60
1490.febr.7.	Szepesbe	a préposthoz	Zypser Pál	a szőlővel kapcsolatos bizonyoságlevelért	3,09
				hal ajándékba a prépostnak	0,50
1490.febr.8.	Budára	a tárnokmesterhez	(Paul)Henzel Jeromos és a jegyző	hogya a legátus ügyhallgatója helyett ő bíráskodjon az ügyben	20,49
				ajándék vászonra a tárnokmesternek	8
1490.márc.12.	Szántóra	Alberthez	(Paul)henzel Jeromos	a szőlő ügyében	1,82
1490.márc.12.	Budára és Bécsbe	a tárnokmesterhez	Albert	a második idézésre, néhány hét időtartamra	16

1490					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1490.ápr.12.	Budára vagy azon túlra	a legátushoz vagy az auditorához	(Paul)Henzel Jeromos	hogy megjelenjen a legátus vagy az ügyhallgatója előtt	0,66
A király halálhírére visszatért!					
1490	Budára		(Paul)henzel Jeromos	hogy a szőlő ügyében megjelenjen a legátus és az ügyvédek előtt	13,75
1490.ápr.21.	Kassára, vagy ha kell Budára		Albert	a szőlő ügyében	1,70
1490			a királyválasztásra küldött polgárok	hogy a legátustól (oklevél) másolatokat szerezzenek	1,25
		János procuratornak			1
		a legátusnak		ajándék vászonra	1,70
		az ügyvédnek			2
				bírságra	1
		a legátusnak		egy 1 márka ezüstöt tartalmazó serleg (ajándékba)	8
1490.jún.8.	Budára	a bártfai polgárokhoz	Albert és Kassiczky	a kiközösítés ügyében	4
1490.jún.9.	(Budára)	a bártfai polgárokhoz	Kelemen	a kiközösítésről kiállított közjegyzői okirat elvitele	1
1490		a kihallgatóknak, a kassai plébánosnak és prédikátoroknak		ajándék halra	0,60
	Kassára	a kassai plébánoshoz és prédikátorokhoz	(Paul)henzel Jeromos	hogy megszerezze a legátus megbízólevelének másolatát	0,67
1490.jún.19.	Kassára		(Paul)henzel Jeromos, Thanner Tamás és a bártfai plébános	a vallomástétel ügyében	3,65
		Koller Márton kocsisnak		az említettek polgárok kassai fúvardijára	0,75
1490	Budára		Albert	a vallomástétel ügyében	1
		Erhard közjegyzőnek		bizonyoságlevel kiállításáért	0,50
		Pusthinek Györgynek		az ügy érdekében lóháton megtett három útvjáért	2
Mindezek után a legátus elhagyta az országot.					
A Mihály széplaki apát és Bereck tornai főesperes mint delegált pápai bírák előtt zajló per költségei, 1494					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1494.aug.31.		Kisपालgyai Gáspárhoz	Kelemen	a delegált pápai bírák idézése kapcsán	1
1494.szept.08.	Kassára		Mager György, Zypser Pál, (Paul) Henzel Jeromos	a találkozón történő megjelenésre	4,85
1494	Kassára		Mustos Pál	bizonyos oklevelek miatt	0,25

A Mihály széplaki apát és Bereck tornai főesperes mint delegált pápai bírák előtt zajló per költségei, 1494					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	PéNZ elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1494.szept.15.	(Budára)	a királyhoz	András jegyző és egy familiáris	a per ügyében, négy hetes időtartamra	12,67
				egy bizonyos, ugyanezen ügyben kiállított királyi oklevélért	1
1494.szept.15.	Liptóba	Kispalugyai Gáspárhoz	Sczczel Mihály		1,79
1494	Kassára	Jordán Péter közjegyzőnek	Tamás familiáris	a per dolgában	0,40
				4 kanál, ajándékként	5
				ajándék vászonra	1,75
1494.szept.14.	Egerbe		Richwalti (János) plébános	a per ügyében	2,50
				a kocsisának	0,12
1494.okt.1.		a széplaki apáthoz	Richwalti (János) plébános, Jordán Péter közjegyzővel	a fellebbezés ügyében	4,25
1494.okt.9.	Egerbe		Richwalti (János) plébános, Binder Mártonnal	a kassai bírák megidézése ügyében, lóhátón	7
1494.okt.15.	Kassára		Richwalti (János) plébános	Swarcz György idézése ügyében	2
1494	Egerbe			a kocsisnak	0,33
1494.okt.21.	Egerbe	(Richwalti) János ügyvédhez	Mager György bíró, Zypser Pál, (Paulhenzel) Jeromos, három szolga	a jegyző felterjesztését benyújtani, hat lovon	14
				lisztre	0,33
1494	Egerbe	a tapolcai apáthoz	Richwalti (János) plébános		0,25
1494		az ügyvédeknek		ajándékra	0,60
1494.nov.07.		Richwalti (János) plébánosnak		az ügyért tett fáradságaiért	4
1494.nov.7.			Kunschner Máté szűcs	4 db Lengyelországból hozott, ajándékba szánt süvegre	6
				a kiadásaira	0,75
				a fáradságaiért	0,50
1494	Egerben			ajándék vászon	2,75
	Kassára		egy kocsis	oklevélmásolatért	0,25
1494		azoknak, akik az ügyben útra kelnek majd		betczienis posztóra	1,32
1494.nov.18.		(Richwalti János) plébánosnak	Richwalti (János) plébános és egy familiáris	utazás a római Szentszékekhez a fellebbezés ügyében	89
				lábvértre	0,50
				az útra való ruha készítésére	0,40
				mechlich posztóra, ugyanarra a célra	1,50

A Mihály széplaki apát és Bereck tornai főesperes mint delegált pápai bírák előtt zajló per költségei, 1494					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1494	Kispalugyára			ajándék vászonra	0,57
1494.nov.20.	Egerbe		Balázs familiáris		2,70
1494.nov.23.		Darholcz (Pál)hoz	(Paulhenzel) Jeromos, Elek	ugyanezen ügyben	1,80
				Darholcznak ajándékra	0,36
1494.dec.4.	Trencsén-be	a nádorhoz	Zypser Pál	a fellebbezés ügyében	9
				ajándék vászonra	3,50
1494.dec.7.	Egerbe	(Richwalti) János ügyvédnek	Mager György bíró, (Paulhenzel) Jeromos	kiközösítésük ügyében, két hét időtartamra, öt lóval	7
				az Egerben tartózkodó ügyvéd költségeire	0,50
				ajándék vászon	3,50
				sajtra	0,50
1494.dec.15.	Krakkóba		Márton szűcs	hogyan két subát vegyen a város ügyvédeknek a fáradtságaiért	23
				az ezek után fizetendő harmincadra	1
				Márton költségeire és fáradtságaiért	1,50
				a subák átalakításáért	0,25
1494.dec.17.	Kassára		Albert és a közjegyző	a polgárok és a város fellebbezése ügyében	1,52
1494			a közjegyző, Richwalti (János) plébános	a Bálintnál lévő kiadásaira	1,38
1494.dec.22.		Jordán Péter közjegyzőnek a sebesi plébánosnak	Albert	a fellebbezés ügyében	1,94
					0,25
				mert tanúnak magával vitte a vicariusát	0,25
1494.dec.13.		Richwalti (János) plébános szolgáltnak		a plébános távollétében végrehajtott fáradtságaiért	0,63
1495					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1495		(Richwalti János) plébános szolgáltnak		ajándékra a plébános távollétében végrehajtott fáradtságaiért	1,60
		Bálint presbiternek		a plébános távollétében végrehajtott fáradtságaiért	1
1495.márc.21.		Richwalti (János) plébánosnak		a munkájáért és fáradtságaiért, miután visszatért a pápai kúriából	2
1495	Egerbe		Richwalti (János) plébános	fáradtságaiért	6,30
				ugyanazon újtára	3,25
1494.ápr.29.	(Egerbe)		(Richwalti János plébános)		1
1494.jún.23.	(Egerbe)		(Richwalti János plébános)	az útjainak a költségére és a szükséges oklevelekre	16

1495					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1495	Egerbe		Balázs	a fent mondott két suba elvitelére	1,90
1495.jan.10.			Kis Tamás	hogy (Jordán Péter) közjegyzőt a bártsaiak elé hívja	0,25
				a közjegyzőnek a fáradságaiért	0,25
				ketjük kocsisának	0,16
1495.jan.11.	Szepesbe	Miklós presbiter közjegyzőnek	Besthor Bálint	hogy elmenjen a közjegyzőért	1,61
				a végzett munkájáért	1,50
				a kocsisnak a visszaúért	0,34
1495.jan.14.			Binder Márton	hogy a Miklós közjegyzőtől átvett fellebbezést a delegált bírákhoz vigye	3,50
1495.jan.17.	Egerbe		Balázs	bizonyos ügyben	1,37
1495		Sóvári János ügyvédnek	Binder Márton	bizonyoságlevélért	0,44
		Hirsch János presbiternek			0,50
		a sebesi presbiternek			0,25
		Jordán Péternek			0,25
1495.jan.27.		a kassai bírónak	egy bizonyos szerzetes	ugyanezen ügyben	1
1495	Kassára		Balázs	levél elvitelére ugyanabban az ügyben	0,50
1495.márc.17.		(Richwalti) János ügyvédnek	Balázs szolga	egy rókabőr subára (ajándékba)	9
				Balázs kiadásaira	1,50
1495		a richwalti plébánosnak	Benedek presbiter		0,50
1495.márc.18.		Jordán Péter közjegyzőhöz	Kis Tamás	a kocsin megtett útjáért	0,15
1495.márc.18.	Egerbe		Kelemen	az idézőlevél másolatával, mellyel a várost perbe hívták	1,16
1495.márc.26.		Jordán Péternek		fáradságaiért és oklevélért	0,50
				egy tunicára	1,75
1495.márc.23.			Binder Márton	a delegált bírák idézésére	2,59

A tanúk állításának költségei

Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1495.jún.25.			Weitlant Márton, a jegyző és 3 három familiáris	a kihallgatásra	2
1495.jún.27.	Kassára és Eperjesre		Mátyás	a tanúk Kassáról Eperjesre utaztatása	3
	Lócsére		Kelemen familiáris	a tanúk leveleivel	0,60

A tanúk állításának költségei					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1495	Kassára, Lócsére, Bártfára és Eperjesre	a kihallgatóknak		az Eperjesre összehívott tanúk Kassáról, Lócséről, Bártfáról történő fuvarozására és kiadásaira	25,77
				a valomáslevélért	2
				ajándék halra	0,60
				a lovak hajtására	0,28
1495.ápr.24.		„a városokhoz”	Kis Tamás	levél vitelére a kiközösítés ügyében	0,50
1495.júl.17.	Egerbe		a jegyző és (Paulhenzel) Jeromos	a valomásokkal a bírákhoz, két hét időtartamra, öt lóval	9,77
				ajándék halra	1,05
				a valomások másolatára	0,40
				Swarcz György Bártfa elleni periratának másolatára	0,25
1495		Tamásnak	Lőrinc ügyvéd	eddig kifizetve	1
				az ügyvédtől újonnan átvett összeg	0,50
		az ügyvédeknek		ajándék vászonra	4
		a jegyzőnek		ajándék vászonra	1
1495		Pusthinek György kocsisnak			2,25
1495.júl.25.		Kispalugyai Gáspárhoz	a jegyző és egy szolga		2,18
1495.aug.10.		Jordán Péter közjegyzőhöz			0,19
		Jordán Péter közjegyzőnek	az egyik ügyvéd	a város és Swarcz György közti per kapcsán	0,50
1495.aug.18.	Egerbe		a jegyző és (Paul) henzel Jeromos	a Swarcz Györggyel szembeni per kapcsán három hétre, öt lóval	1,80
				a szentszéki jegyzőnek	0,50
				Lőrinc ügyvédnek	
				megbízólevélre a tanúállításához Swarcz Györggyel szemben	1
				az ügyvédnek és a jegyzőnek	0,33
				ajándék vászonra	2
a kocsisuknak és egy szolgájuknak		1,30			
1495.okt.28.		a kihallgatókhoz	(Paul)henzel Jeromos és Caphan	hogy a tanúkat idézzék meg	6,11
1495.nov.9.	Lócsére		Kelemen	a tanúk elővezetésére	1,93
1495	Kassára		Balázs	a tanúk elővezetésére	1,48
	Kassára, Eperjesre	a kocsisnak		a kassai tanúk Eperjesre szállítására	0,70

A tanúk állításának költségei					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1495.nov.12.	Eperjesre		Miklós	a tanúvállomásra	2,88
1495.nov.26.	Egerbe		(Paulhenzel) Jeromos, egy familiáris	három hét időtartamra	12,11
1496					
Mikor?	Hová/hol?	Kihez/kinek?	Pérez elköltője/ kiküldött	Kiadás/ út célja	Összeg (Ft)
1496			Kelemen	Egerből hazatérésre	1,62
			Caphan	Egerből hazatérésre	1
		Lőrinc presbíternek és ügyvédnek			1
	Eperjesen	a kihallgatóknak		vallomáslevélre az ügyben	1,50

THE SWARCZ CASE

The Logistics and Costs of Litigation in Late Medieval Hungary

By László Szabócs Gulyás

SUMMARY

At the end of the fifteenth century, the town of Bártfa (Bardejov, Bartfeld) pursued a major case for the possession of an extremely valuable vineyard on the Hegyalja. The opponent of the town in the case, which dragged on for a decade, was a rich and influential burgher of Kassa called George Swarcz. The case would be anything but exceptional in itself, for a lot of similar conflicts are known from the period. What makes it remarkable is the huge amount of documents, surviving for the most part in the town archives of Bártfa, which enables us to follow the process closely and thus to reconstruct the events down to the most insignificant details. By far the most interesting piece of the documentation is a pair of registers which record the costs that the people of Bártfa spent on the litigation over a period of ten years. These lists make it possible to track all the costs and challenges that the pursuit of such a case involved. Since hardly any similar sources survive from the Middle Ages, the values of the two registers can hardly be overestimated.

Csapody Tamás

JEHOVA TANÚI ÉS A NYILAS TERROR NYUGAT-DUNÁNTÚLON

Egyéni sorsok a nagykanizsai internálótábortól
a körmendi kivégzésig*

Nagykanizsán 1945. április 1-jén, húsvét vasárnapján fejeződött be a második világháború, ekkor foglalták el a szovjet csapatok az akkorra már csak mintegy 20 000 lakost számláló várost. A szomszédos Somogy megyét jóval korábban elérték, így a Nagykanizsától mintegy 70 kilométerre fekvő Kaposvár már 1944. december 2-án felszabadult. A szovjetek nagy lendülettel haladtak ugyan nyugat felé, de támadásukat megtörte a szintén jelentős erőket felvonultató német és magyar csapatok ellenállása. Mindkét fél számára fontos volt a zalai olajmezők birtoklása, valamint a Jugoszláviában harcoló, visszavonulásra kényszerített német csapatok további sorsának alakulása. A Balaton (Balatonkeresztúr) és a Dráva (Barcs) között húzódó német Margit-vonal Zala megye határától mintegy 50 kilométerre volt. Ezen a Marcali–Mesztegyő–Böhönye–Nagyatád–Barcs frontszakaszon megmerevedett az arcvonal; a front ezek után több hónapra keresztül hullámozott, egészen 1945 tavaszáig, a védelmi vonal áttöréséig.¹

A szovjet csapatok 1944 végi gyors előrenyomulása miatt a közigazgatás felkészült a menekülésre és a lakosság kitelepítésére. December elején a nyilasok egy része az akkor Magyarországhoz tartozó Muraszombatra menekült. A kitelepítés előkészítéseként számolták fel a nagykanizsai internálótáborokat is. A városban 1939-től két – országos szinten is jelentősnek számító – kiegészítő toloncház működött.² Ezeket a belvárosban álló, hajdani Kvártélyházban lévő Igazságügyi Palotában (I. számú) és a volt Kávégárban (II. számú) alakították ki. Zsidók,

* A szerző tagozó kutatómunkában való részvételükért többeknek tartozom köszönettel. Adatközlők: Barta Dezső (Dezider Barta) – Rahó, Cser Lajos – Kárpátalja, Fumacs Ferenc – Baja, Fumacs Izabella – Baja, Gergely Márton – Körmend, Hutás Ferenc – Lelesz, Kormány Miklósné – Tiszaeszlár, Kovácsik Gyula – Körmend, Kovácsik Hajnalka – Körmend, Nagy István – Kiskunhalas, Szabó Bertalanné született Máté Zsuzsanna – Semjén, Szabó Ferencné ifj. született Tóth Jolán – Budapest, Tóth Károly (Karol Tóth) – Zemplén. Segítők: Antonin Murin (1932–2019) – NSJSA, Pozsony; Gerencsér Lajos (1933–2021) – Eisenberg-Weinburg; Kiss Marianne, szerkesztő – Budapest; Lengyák István helytörténész – Nagykanizsa; Max Wörnhard (1945–2022), Arnold Liebster Stiftung – Karben; Molnár József Sándor, alpolgármester – Senta; Nagy Béla térképész – Budapest; Simon András – Budapest; Tóth Tamás temetőkutató – Szeged; Török János (Ján Török) – Királyhelmece. Külön köszönetemet szeretném kifejezni Mostbacher János pécsi egyházkutatónak.

¹ *Káli Csaba*: Nagykanizsa 1945-ben (április 1. – november 4.). In: Zalai Múzeum 7. Szerk. Kunics Zsuzsa. Zalaegerszeg 1997. 183.

² *Csapody Tamás*: A nagykanizsai internálótáborok története. Cigányok, Jehova tanúi, nazarénusok és zsidók a nagykanizsai internálótáborokban 1939 és 1945 között. *Jog Állam Politika* 10. (2018) 3. sz. 53–84.

cigányok, Jehova tanúi, nazarénusok, valamint politikai és közbiztonsági okokból internált férfiak, nők és gyerekek kerültek ide, kezdetben mintegy 1600-an. A létszám az 1944 tavaszi deportálásokkal összefüggésben tovább nőtt.

A Kávégvárban fogvatartott férfiakat 1944. december 2-án, a Kvártélyházban elhelyezett nőket pedig egy nappal később engedték szabadon. Hivatalosan kiállított „szabaduló levelet” kaptak,³ s az igazolásként is használandó okiratban arra utasították őket, hogy jelentkezzenek a jegyzőnél állandó lakhelyükön.⁴ Azonban már csak nyugat felé volt lehetőségük továbbmenni, mivel a fronton nem volt átjárás. Azok, akik nem akartak nyugatra menekülni, vagy a már felszabadult területekről származtak, Nagykanizsán és környékén kerestek menedéket (egyben rejtékhelyet) és megélhetést biztosító munkát.

A frontvonal azonban megmerevedett s emiatt a nyilasok közül is csak kevesen hagyták el Zala megyét, sőt még arra is volt idejük, hogy újjászervezzék a közigazgatást. Különösen nagy energiát fordítottak a front közelsége miatt a rend fenntartására, ami egyet jelentett azzal, hogy a lakosságot teljesen alárendelték a háborús igényeknek. Gyakori razziákkal próbálták megakadályozni a hadsereg bomlását, folyamatosan hangsúlyozva a honvédelem érdekeit. A leventéket is mozgósították a megyében, 1944. december 8-án nagyobb számban. Elsősorban a Zalaegerszeg–Rédics útvonaltól délre eső községekből soroztak: egymás után adták ki a 16-48 év közötti férfiakat behívó parancsokat, amelyekkel a sárvári, körmendi és pápai központokba kellett bevonulniuk.⁵ Az elfogott be nem vonulókra és az őket bűjtatókra statáriális ítékezés várt. Az 1945. február 2-án tartott általános razzia alkalmával már összesen 7681 személy jutott erre a sorsra, és közülük 150 főt meg is gyilkoltak.⁶

A nagykanizsai toloncházak és a Jehova tanúi

A kávégyári férfi internálótáborban 1939 és 1944 között mintegy 150-200 nazarénus és 170 Jehova tanúja raboskodott, az Erzsébet téri női táborban pedig körülbelül 80 Jehova tanúja és néhány nazarénus. Internálásukra az egyesülési szabadságról szóló 1938-as törvény, az 1939-es új honvédelmi törvény, egy, a „szekták”

³ Az internálótáborból ekkor elengedett Jehova tanúi közül többen is úgy emlékeztek vissza, hogy a tábor foglyait Németországba akarták deportálni, de az adott helyzetben erre már nem volt idejük. Nem találtam olyan dokumentumot, amely alátámasztotta volna ezt az állítást.

⁴ Az internálótábor parancsnoksága nem volt ebben következetes, mivel más esetekben a jelentkezési kötelezettségre vonatkozó kitéltet áthúzta a szabaduló levélen.

⁵ Azonnal bevonulni kötelesek a 16-20 éves leventék és a 21-48 éves férfiak. Zalai Összetartás, 1944. december 9. 5.; Bevonulási parancs. Zalai Összetartás, 1944. december 13. 4.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL), Filmtár 16721. db. 275. Idézi: *Teleki Éva*: Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16. – 1945. április 4. Bp. 1974.

betiltását elrendelő 1939-es belügyminiszteri rendelet,⁷ valamint „a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá helyezéséről szóló miniszterelnöki rendelet”⁸ alapján került sor. A háborúra készülési időszakában a „honvédelem érdekeit veszélyeztető szektákat” állam- és egyházellenesnek minősítették, tagjaikat a vallásgyakorlással összefüggő magatartásuk, valamint a honvédelmi kötelezettség különböző formáinak elutasítása miatt halálra ítélték, bebörtönözték, internálták vagy rendőri felügyelet alá helyezték.⁹ A nazarénus fogvatartottak valamivel korábban, valószínűleg már 1944 előtt elhagyhatták az internálótáborokat.¹⁰ A Jehova tanúinak 1944. december eleji szabadon bocsátása nem jelentette a büntetésük eltörlését, vagyis azt nem tekintették kitöltöttnek. A nyilas hatalom kényszerűségből ugyan elengedte őket, jogi értelemben azonban helyzetüket inkább lehetett olyan büntetés-félbeszakításnak tekinteni, amely bármikor folytatható. A politikai, jogi és katonai exlex helyzetben közvetlen fogva tartásuk megszűnt ugyan, szabadok is voltak, de szabadságukat, sőt életüket is bármikor elveszíthették. Helyzetük így bizonyos szempontból még bizonytalanabbá vált, mint amilyen az internálótáborban volt. Nem is beszélve arról, hogy az internálótáborban mégiscsak saját hittestvéreik között éltek, és a közösség adta kohézió erőt jelentett s valamilyen szerény védelmet is adott. Szabadon bocsátásuk után megszűnt az egységes fellépés lehetősége, még ha néhányan együtt is tudtak maradni és próbálták segíteni egymást.

A december elején kiűrt internálótáborok 1944 végén kezdtek újra megtelni. A toloncházak voltaképpen be sem zártak, hanem a pillanatnyi bizonytalanság elmúltával továbbüzemeltek, azzal a különbséggel, hogy az internáltak már nem dolgozhattak külső munkahelyeken, mint addig.¹¹ A korábban szabadon bocsátottak továbbnövelték a Zala megyében lévő megbízhatatlannak minősülő személyek számát. Őket már nem tudták ugyan szisztematikusan begyűjteni, de a folyamatos ellenőrzések során közülük is sokakat összeszedtek. A nyilasok önkényétől függően immár szinte bárki bármiért bekerülhetett a táborba, ahol sokakat megkínóztak, többeket megöltek, néhányan pedig végleg eltűntek.¹²

⁷ A M. kir. belügyminiszter 1939. évi 363.500. sz. rendelete, a honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működésének megszüntetéséről. Magyar Rendeletek Tára (a továbbiakban: MRT) 1940, 2376-2377.

⁸ A M. kir. minisztérium 1939. évi 8.130. M. E. sz. rendelete, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá helyezéséről. MRT 1940, 1269.

⁹ A kisegyház-tagok internálásának jogi hátteréről és a Nagykanizsára internált tagok számáról részletesen lásd *Csapody Tamás: A kisegyházakat betiltó rendeletről a rögtönítélő bíróság működéséig – egy konkrét eset tükrében. Jog Állam Politika* 8. (2016) 3. sz. 4–7.

¹⁰ Ifj. Fumacs Ferenc nazarénus elektronikus levele Csapody Tamásnak. Baja, 2020. febr. 14. (A szerző birtokában.)

¹¹ *Teleki É.: Nyilas uralom Magyarországon* i. m. 275.

¹² A toloncházak dokumentációja megsemmisült. A toloncházak 1944. december 2. és 1945. április 1. közötti működéséről a népbírói perek anyagai és a visszaemlékezések alapján tudunk képet alkotni.

Zsondor János és Hönisch Antal elfogása¹³

A december elején elengedett Jehova tanúi szétszóródtak Nagykanizsán és környékén. Egy 14 fős csoport Nagykanizsától délre keresett menedéket. Somogy megyében, a Csurgó melletti Senta községben fogadta be őket a négyfős Bódis család, az úgynevezett Belső vízimalom tulajdonosai. A népes társaságot két helyen szállásolták el. Az egyik a faluban lévő házuk volt, ahol az akkor 22 éves Bódis János és édesanyja,¹⁴ a vízimalom hivatalos tulajdonosa, a tragikus körülmények között özvegyen maradt Bódis Mihályné lakott.¹⁵ A másik szállás a vízimalomnál lévő házban volt, ahol Bódis János nagynénjei és nagyanyja élt. Mindkét helyen volt egy-egy szabad szoba. Az építési engedély dokumentációja szerint¹⁶ a malomépülethez csatlakozott egy fűrésztelep is, amely fölé 1940 augusztusában egy lábakon álló, 10 méter hosszú és 11 méter széles gépszínt építettek. A malom 200–250 méter távolságban volt a szomszédoktól, és saját kúttal is rendelkezett. (Az egyszerű tervvázlatból arra lehet következtetni, hogy maga a malomépület kétszerte nagyobb alapterületű lehetett, mint a felépített gépszín.) A két szálláshely közel volt egymáshoz, a malomból a Kotyogó patak mentén, néhány perc alatt el lehetett jutni a mai Petőfi Sándor utca 3. szám alatti Bódis-házhoz.

A 14 (magyar, szlovák és ruszin) személyből tízen voltak férfiak és négyen nők. A végül hét hónapra befogadottak között volt a kétfős rahói Faltinszki család,¹⁷ valamint vejük, illetve sógoruk, Hönisch Antal. Hiszem Mihály, Molnár György és Zsondor János mellett a többiek is jórészt kárpátaljai és felvidéki lakosok voltak.¹⁸ Elvégezték a malom és a ház körüli munkákat, amiért nemcsak

¹³ Zsondor János (Ján Žondor/Ján Zondor/Zondor Ján/Žondor Ján) (Tašula/Tasolya, 1924. jún. 4. – Körmen, 1945. márc. 7. 11 óra) tasolyai földműves, napszámos. Hönisch (Hönisch) Antal (Rahó, 1911. ? – Körmen, 1945. márc. 7. 11 óra 15 perc) rahói kőműves. Rahón a Hönisch vezetéknevnek számos írásmódja ismert, egyaránt írták hosszú és rövid ö-vel és s-sel vagy sch-val. A kivégzés után kiállított dokumentumokban vezetéknevét Hönisch-ként rögzítették, majd ez a változat terjedt el a Jehova Tanúi Egyházban (a továbbiakban: JTE). Magam is ezt a változatot használom.

¹⁴ Bódis (Bodis) János (1922. ? – ?) szentai molnár, később nagyatádi lakos, aki 1992-ben maga is a JTE tagja lett.

¹⁵ Bódis Mihály molnár 1936-ban tragikus körülmények között elhunyt. Molnárok Lapja, 1936. február 8. 63.

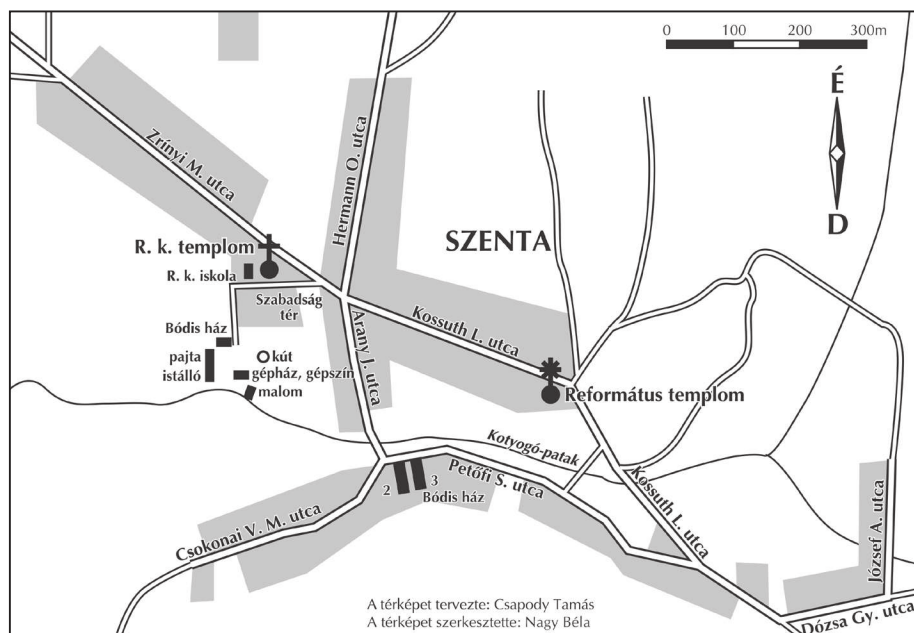
¹⁶ Jegyzőkönyv és Vázrajz. Özv. Bódis Mihályné szentai lakos építési engedély iránti kérelme. Senta, 1940. aug. 28. Nytsz.: 2020/1940.; A gépszín felépítése engedélyezésre került. Véghatározat. Csurgó, 1940. szept. 10. MNL Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: SML) IV. 414. Csurgói járás főszolgabírójának (főjegyzőjének) iratai 4009/1940.

¹⁷ Faltinszki János két fia közül Faltinszki Tibor (Rahó, 1919. aug. 28. – Rahó, 2002. okt. 24.) volt apjával Szentán. A másik fiát, a korábban szintén Nagykanizsára internált Faltinszki Pétert (Rahó, 1922. jan. 4. – Rahó, 1990. jún. 15.) valószínűleg behívták munkaszolgálatra 1944-ben. Faltinszki Jánosné, szül. Brandin Terézia (Rahó, 1886. ? – Nagykanizsa, 1942. okt. 31.) a nagykanizsai internálótábor foglyaként a helyi közkórházban hunyt el, betegségben. Nagykanizsai halotti anyakönyv 1940–1942. 434. f. sz. 73.

¹⁸ Hiszem Mihály (Michal Hisem) (Tasolya, 1927. júl. 15. – Tasolya, 2011. nov. 29.). Csehszlovákiában 1947-ben katonai szolgálat elutasítása miatt hat hónap börtönre, 1952-ben néhány hónap (jáchi-movi uránbánya), 1958-ban pedig négy év (Kladno) kényszermunkára ítélték. Molnár György (Tasolya,

szállást kaptak, hanem búzát is a tulajdonosok készletéből, amelyet a rekvirálások elől rejtettek el.¹⁹ De a faluban is dolgoztak, amiért a helyiek élelmiszerral fizettek. A járőröző katonák már ismerték, ezért békén hagyták őket. Viszonylagos nyugalomnak a nyilasok egyre durvább fellépése vetett véget. Bár a helyzet veszélyes volt, 1945 januárjában Hiszem Mihály, Hőnisch Antal és Zsondor János elhatározták, hogy meglátogatják hittestvéreiket a szomszédos Zala megyében. (Valószínűbb, hogy inkább a szomszéd falvak valamelyikében – Cs. T.) Nagyon hideg volt, és Hiszemnek nem volt megfelelő lábbelije, ezért ő végül nem tarthatott velük.²⁰ Ez lett a szerencséje, mivel visszafelé Zsondort és Hőnischet a nyilasok elfogták, majd hónapokkal később Körmenden kivégezték.

1. kép A szentai malom és környéke

1926. ? – ?), File Lenke (Vári) vagy Pólyik Lenke (Vári), Gulácsi Etelka (Tivadar, 1923. febr. 1. – Rahó, 2013. szept. 9.), Simon Amália (Budapest), egy Erzsébet keresztnévű nő, valamint Papp László (Naprágy).

¹⁹ Itt tartózkodásukról Hiszem Mihály és Bódis János visszaemlékezéseiből kaphatunk képet. Interjú Hiszem Mihály (1927–2011) testvérral. Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia, Bratislava [Csehországi és Szlovákiai JTE, Pozsony] Archívuma (a továbbiakban: NSJSA) Nytsz.: nincs.; Találkozás Jehova tanúival a második világháború utolsó évében. Elmondja Bódis János a 73 éves nyugdíjas molnár (Bódis János élettörténete). H. n. 1995. Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma (a továbbiakban: MJTEA), Nytsz.: ÉL-006.

²⁰ Interjú Hiszem Mihály (1927–2011) testvérral i. m.

A Szentán maradtak helyzete az elfogások után még veszélyesebbé vált, mert ezek után a csendőrök bármikor eljöhetnek értük. Az eredeti csoport férfi tagjából már csak hatan maradtak a kis faluban, mert az elfogottakon kívül időközben ketten más községbe mentek. A maradók így összeköltöztek a malomnál lévő szállásra. Az ács- és asztalosmunkához jól értők a malom gépházának padlásán kialakítottak egy tökéletesen álcázott búvóhelyet, s a férfiak éjjel-nappal a szalmazsákokkal ellátott helyiségben tartózkodtak. Az oda felvezető csapóajtót átalakították, álcázták, a padlás faburkolatát pedig teljesen átfestették. Rövidesen csatlakozott hozzájuk az időközben katonakötelessé vált és a csendőrök által már előállítani kívánt Bódis János is. A nők eközben szabadon mozogtak, s ellátták őket étellel és információval, 1945 januárjától ápriliséig. Végül valamennyien megmenekültek. (A padlásnak hamarosan új lakói lettek: a felszabadító bolgár csapatok katonái elől ekkor a nők kerestek itt menedéket – szintén sikerrel.)²¹

Augusztin János, Szabó Bertalan és Helmeczi Sándor elfogása²²

Az 1944. december legelején szabadult Jehova tanúi közül többen ott kerestek menedéket, ahol korábban „kihelyezett internáltként” dolgoztak. A kenézlői Papp László visszaemlékezése szerint²³ egy ötfős csoportot Horváth József (más forrás szerint Horváth Ferenc) nagykanizsai hentes és mészáros, valamint felesége fogadott be.²⁴ Augusztin János és nővére, Augusztin Mária, Papp László és nővére Papp Berta, valamint Szabó Bertalan nemcsak munkát és az éhínség közepette bőséges ellátást kaptak, de viszonylag biztonságos elhelyezést is. A hentes két, a Jehova tanúihoz hasonló korú alkalmazottjának volt olyan igazolása, amely mentesítette őket a bevonulás alól, mivel a közellátás biztosításában vettek részt. A papírokat kölcsönadták Augusztinéknak, akik így szabadon tudtak

²¹ Faltinszki Tibor visszaemlékezése. (Cím nélküli, autográf, másfél oldalas visszaemlékezés.) Rahó, kb. 1995. (Barta Dezső rahói Jehova tanújának magántulajdonában.) A malom 1952-ben történt államosításától kezdve Bódis János gépészként és gatter-kezelőként dolgozott itt tovább. A jó állapotban lévő, gázturbinás malommá átalakított üzem a helyi termelőszövetkezet tulajdonába került és az 1980-as évekig folyamatosan működött, majd a TSZ lebontatta.

²² Augusztin (Augusztin) János (Kistoronya /Malá Třina/, 1923. jan. 12. – Somotor /Szomotor/, 1981. dec. 21.) kistoronyi kovács. Az eredetileg Szabolcs megyei magyar Augusztin család tagjai Csehszlovákiában és Szlovákiában egyaránt az Augusztin formában használták a vezetéknevüket. Szabó Bertalan (Láca /Lácacséke/, 1921. aug. 23. – Körmen, 1945. márc. 2. 11 óra 15 perc) semjéni lakos, földműves, lóápoló. Helmeczi Sándor (Mátyus, 1920. nov. 19. – Tiszaeszlár, 1993. ?) 1952-től tiszaeszlári lakos.

²³ Papp László: Győzelem a halállal szemben. Bp., 1992. április 22. MJTEA Nytsz.: Do-3086. 2–4. Papp László (Kenézlő, 1921. febr. 23. – Bp., 2002. okt. ?) kereskedelmi utazó, segédkertész, üzletszervező. 1949 és 1953 között a JTE országos vezetőségének tagja, 1949-től budapesti lakos.

²⁴ Nagykanizsán ebben az időszakban több Horváth nevű hentes és mészáros dolgozott: Horváth Ferenc (Magyar u. 95.), Horváth Ferenc (Ország út 10.), Horváth József (Petőfi u. 6.). In: Nagykanizsa megyei város címtára 1937. Összeáll. Benedek Rezső. Nagykanizsa 1937. 33.

közlekedni. Teljes biztonságot azonban ezek a dokumentumok sem nyújtottak. A mentesítéseket végül visszavonták és a két alkalmazottat behívták katonának. A hentesnek nem maradt más segítsége, csak a Jehova tanúi, akik immár igazoló papírok nélkül mozogtak a városban. 1945. február második felében, egy munkavégzés nélküli vasárnap,²⁵ a nappali razzia során el is fogták Augusztin Jánost és Szabó Bertalant. Horváthék hiába álltak ki határozottan mellettük, nem sikerült elérni szabadon bocsátásukat. A hentes a történetek után a szintén veszélyben lévő Papp Lászlót és nővérét a közeli Nagyfakos nevű tanyára menekítette. A várostól mintegy nyolc kilométerre lévő, ma Nagykanizsához tartozó Nagyfakoson többen dolgoztak már a korábban szabadon bocsátott Jehova tanúi közül. Őket itt is érte a szovjet csapatok bevonulása.²⁶

A Horváth hentes által élelemmel támogatott Radi Erzsébet²⁷ szintén semjéni volt és a nagykanizsai internálótáborban találkozott Szabóval. A lány két napon keresztül várakozott az Erzsébet téren, hogy beszélhessen a férfival és ennivalót adhasson át neki. A második nap két katona kíséretében meg is pillantotta őt. Szabó „arcán látni lehetett az ütések helyét”.²⁸

Helmeczi Sándor nem a malomban és nem is a hentes-mészárosnál keresett magának menedéket. Egy másik csoporttal ő is ott folytatta a munkát, ahol korábban fogolyként dolgozott egy Nagykanizsa környéki (utólag már nem beazonosítható) gazdaságban, mezőgazdasági munkásként. 1945. február 9-én néhány munkatársával együtt elindult Nagykanizsán keresztül, hogy élelmet szerezzen a gazdaság tőlük távol fekvő központjában. A városban azonban belefutottak egy razziába. Kihallgatásukra feltehetően az Erzsébet téri internálótáborban került sor. (Először a csendőrök, majd pedig a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék [a továbbiakban: NSzSz] polgári ruhás tagjai kezébe kerültek.) Itt találkozott Helmeczi Sándor Szabó Bertalannal. Mivel egyikük sem volt hajlandó bevonulni katonának, vagy katonai célokat szolgáló munkát végezni (tankcsapda telepítése vagy katonai repülőtér építése), az NSzSz hűtlenség bűncselekménye elkövetésének alapos gyanúja miatt a vezérkari főnök külön bírósága elé utalta őket.

²⁵ A visszaemlékező szerint 1945. február második felében, egyik vasárnap fogták el a két férfit. Valószínűleg február 18-án vagy 25-én. *Papp L.*: Győzelem a halállal szemben i. m. 4.

²⁶ Uo. 1–4.

²⁷ Radi Erzsébet azért került Nagykanizsára, s maradt 1941 tavaszától négy éven át az internálótábor foglya, mert nem volt hajlandó elhagyni a JTE-t. 1949-ben férjhez ment Deák Jánoshoz, aki szintén négy évet töltött a táborban.

²⁸ *Deák Jánosné, szül. Radi Erzsébet*: Hogyan kerültem kapcsolatba az igazsággal? Semjén É. n. MJTEA ÉI-0209. 2.

Az öt elfogott Jehova tanúja

Az internálótáborból elengedettek közül végül öt Jehova tanút fogtak el 1945 elején. Közülük a legkevesebbet a felvidéki Kistoronyáról származó Augustin Jánosról tudunk. A Sátoraljaújhely szomszédságában lévő, ma Szlovákiához tartozó, mintegy ötszáz lelket számláló kistelepülés magyar többségű és református vallású volt. Így minden bizonnyal az Augustin család is magyar anyanyelvű és eredetileg katolikus volt. Nem tudjuk, de szinte biztos, hogy a háború alatt a családnak mind az öt tagját internálták vagy bebörtönözték. (A három kiskorú gyermeket nem.) Az ekkor kb. 22 éves Augustin Jánost nővérével, Máriával együtt legalább 1942 októberétől kezdve Nagykanizsán tartották fogva.²⁹ A mai magyar–ukrán határ magyar oldalán fekvő Mátyusról származó Helmeczi Sándor református családba született. Szülei 1933-ban, ő később lett a Jehova Tanúi Egyház (JTE) tagja. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1940 szeptemberében tagadta meg a levente-foglalkozásokon való részvételt.³⁰ Ez a honvédelmi törvénybe ütköző magatartás először rendőri felügyeletet, 40 napi elzárást, majd pedig internálást vont maga után. 1941 júliusában került Nagykanizsára. Hönisch Antal katolikus hitben született Rahón. Szülei sohasem, míg ő feleségével együtt 1937-ben lett a JTE tagja. Három éve volt a kiségyház tagja és öt éve házas, amikor 1941 elején letartóztatták, és az aknaszlatinai határvidéki rendőr kirendeltségre vitték. Ezután került Nagykanizsára, szintén Jehova tanúja apósával, anyósával és sógoraival együtt.³¹ Felesége ez idő alatt a budapesti Margit körúti fogházban raboskodott.³²

Szabó Bertalan a mai magyar–szlovák–ukrán hármasszoros határ közelében, a Magyarországhoz tartozó Lácán született, de a közeli Semjénben élt. Szülei az 1920-as évek végén lettek a JTE tagjai,³³ így a Bertalan fiúkat eredetileg feltehetően református vallásúként anyakönyvezték. A szegényparaszti családból származó, hat elemi végzettségű, izmos testalkatú és jó műszaki érzékkel megáldott Szabó a lakóhelyéhez közeli, Szlovákiához tartozó perbenyiki uradalom ménésénél

²⁹ Augustin János édesapja Augustin Ferenc cipész volt. Édesanyját őrizetbe vették, majd szívbetegsége miatt elengedték. A család harmadik őrizetbe vett gyermeke Augustin István, nyászamos volt. Kimutatás a Kistoronya községből őrizetbe vett „Jehova Isten Tanúi” elnevezésű tiltott szektatagokról. Csörgői körjegyző. Csörgő, 1942. okt. 21. 1–2. MJTEA Nytsz.: Do-435. Augustin Mária (Kistoronya /Malá Třina/, 1921. jan. 2. – Kistoronya /Malá Třina/, 1978. szept. 8.) szintén Nagykanizsán volt fogoly.

³⁰ *Helmeczi Sándor*: Cím nélkül. Tiszaeszlár, H. é. n. MJTEA Él-0014. 1.

³¹ Hönisch Antal sógora, Faltinszki Péter a nagykanizsai internálótáborban ismerkedett meg Gulácsy Etelkával (Tivadar, 1923. febr. 1. – Rahó, 2013. szept. 9.). Később Rahón kötöttek házasságot.

³² Faltinszki Jolán (Rahó, 1914. szept. 12. – Rahó, 1989. jún. 22.) rahói lakos, háztartásbeli. Férjével, Hönisch Antallal 1935. november 15-én kötöttek házasságot Rahón.

³³ Telefoninterjú Ifj. Szabó Ferencné, szül. Tóth Jolánnal (Karas, 1930. febr. 30. –), Szabó Bertalan Budapesten élő sógornőjével. 2015. ápr. 21. (A feljegyzés a szerző tulajdonában.)

dolgozott lovászként. A királyhalmeci szolgabíró 1940. augusztus 10-ére magához hívatta a környéken élő Jehova tanúit. Szabó bűne a leventeszolgálat megtagadása vagy a tiltott hitterjesztés (a „házankénti munka”) lehetett.³⁴ Szabó Bertalan a szolgabíró végül – nyolc hittársával együtt – internálta. A férfi csak a fogva tartása alatt keresztelkedett meg és lett hivatalosan is a JTE tagja. A csendőrok láncra fűzve kísérték őt és hittársait a perbenyiki vasútállomásra, ahonnan 1940. augusztus 13-án a kistarcsai internálótáborba vitték őket. Innen 1941 májusában többedmagával – előttünk ismeretlen okból – átszállították a nagykanizsai internálótáborba.³⁵ Ezekben az években a Szabó család minden egyes tagja a büntetését töltötte valahol.³⁶ A család semjéni háza ezért sokáig üresen állt, és a benne lévő ingóságok nagy része eltűnt.³⁷

Szabó Bertalan csaknem három és fél évig volt a nagykanizsai internálótábor foglya. A táborban ismerte meg a Tiszaújváros közelében lévő Polgár községből származó Jehova tanúja Daragó Annát, aki menyasszonyjelöltje lett.³⁸ (Szabó búcsúlevelében Ancusként tett róla említést.) Daragó Anna, akit szüleivel együtt vittek az internálótáborba, már otthon volt, amikor választottját kivégezték. A háború befejezése után értesült a történetekről és felkereste Szabó Bertalan szüleit Semjénben.

Zsondor János Tasolyán született 1924-ben, a mai szlovák–ukrán határ szlovák oldalán fekvő, néhány száz lelket számláló kis faluban. A településen már 1920 előtt is nagyrészt szlovákok laktak. Zsondor a hétköznapiakban a szlovák nyelvet használta, de mivel édesanyja magyar volt, így feltételezhetően ő is beszélt a nyelvet. (Búcsúlevelét szlovákul írta.) A Zsondor család női ága – édesanyja és két lánytestvére – tagja volt a JTE-nak, míg édesapja és két fiú testvére nem. A honvédelmi törvény által bevezetett „kivételes hatalom” adta szigorú körülmények között a család vallási megoszlásának súlyos következményei lettek. A törvény ugyanis előírta, hogy a leventeköteles személy apjának gondoskodnia

³⁴ A leventeszolgálat megtagadásáról lásd Ifj. Szabó Ferencné, szül. Tóth Jolán közlése. Mostbacher János kutató telefoninterjúja. 2015. jún. 9. (A feljegyzés a kutató tulajdonában.) A hitterjesztés lehetőségei Deák Zoltán elmondása alapján kerültek lejegyzésre. Lásd *Sz. n.*: Az 1946 előtti keresztényüldözés néhány megnyilvánulása. H. n. 1996. nov. 15. MJTEA Él-0011. 1.

³⁵ *Deák Albert* visszaemlékezése. H. é. n. MJTEA Él-0009. 1–2.

³⁶ Szabó Bertalan édesanyja, id. Szabó Ferencné, szül. G. Tóth Zsófia a budapesti Margit körúti fogházban nyolc hónapot raboskodott, édesapja, id. Szabó Ferenc földműves és Bertalannál egy évvel idősebb fivére, ifj. Szabó Ferenc (Láca, 1919. nov. 14. – Semjén, 1981. jún. 11.) földműves a kistarcsai internálótáborba került 1943-ban.

³⁷ Ifj. Szabó Ferencné, szül. Tóth Jolán közlése. Mostbacher János kutató telefoninterjúja. 2015. jún. 9. (A feljegyzés a kutató tulajdonában.)

³⁸ Szabó Bertalanné, szül. Máté Zsuzsa varrónő, üzemvezető közlése. Telefoninterjú, 2015. máj. 9. (A feljegyzés a szerző tulajdonában.) Máté Zsuzsa id. Szabó Ferenc unokájának, ifj. Szabó Ferenc fiának, Szabó Bertalannak volt a felesége.

kell arról, hogy fia eleget tegyen a leventekötelezettségének,³⁹ továbbá büntetni rendelte, ha ennek teljesítését az apa szándékosan megakadályozta.⁴⁰ A levente-foglalkozásokon részt venni nem akaró Zsondor Jánost édesapja jelentette fel,⁴¹ így a 15 éves fiút akkor 50 napig Szobráncon tartották fogva.⁴² 1943 végén az ungvári határvidéki rendőrkapitányság elhatározta a 19 éves Zsondor internálását. A rendőrség ugyanis megállapította, hogy „Zsondor János a Jehova tanúi tiltott szekta híve és internálására azért került sor, mert a szekta kebeléből nem akart kilépni”.⁴³ Budapestre vitték, ahol a nagykanizsai internálásáról döntöttek.⁴⁴

Internálótábor, bíraskodás, kivégzés

Kínzás a táborban – Augusztin János sorsa

Az ismét elfogottak közül a legkevesebbet Augusztin Jánosról tudunk. Az adatközlők egyike sem tett róla említést, sőt kifejezetten kerültké névének említését, aminek az volt az oka, hogy hitelveik megsértését egységesen negatívan ítélik meg. A „megalkuvónak”⁴⁵ tartott személyt – amennyiben az nyilvánosan nem bánja meg tettét – nem tekintik többé hittestvérüknek, személyéről nem emlékeznek meg. Így fordulhatott elő, hogy évtizedekig homály fedte az ötödik letartóztatott Jehova tanújának kilétét. Teljes névének első nyilvános említésére csak 2002-ben került sor.⁴⁶ A nagykanizsai toloncházban fogvatartottak népbíróság előtt tett vallomásai segítettek végül annak rekonstruálásában, hogy mit is követett el Augusztin, amiért hittársai megalkuvónak tartották.

A NSzSz nagykanizsai vezetője Fieder György volt,⁴⁷ aki a Zalai megyei nyilas propagandaosztály vezetőjével, egyben a megye nyilas fegyveres szolgálatának

³⁹ A leventekötelezettség teljesítését biztosító kötelezettségek: 1939. évi II. tc. 11. § (1) (2). Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények. Bp. 1939. 11.

⁴⁰ A leventeköteles gondviselőjének és munkaadójának kihágásai. 1939. évi II. tc. 172. § (1) (2). Magyar Törvénytár i. m. 96.

⁴¹ Matej levele Bór testvérnek. Matej keresztnévű Jehova tanújának kézzel írt, aláírt, szlovák nyelvű, fél oldalas levele a Bór vezetéknévű, szintén Jehova tanúja hittestvéreinek. H. é. n. NSJSA Nytsz.: nincs.

⁴² Uo.

⁴³ Internáltak egy jehovást. Kárpáti Híradó, 1943. május 5. 5.

⁴⁴ Hisem Julius (Julius/Július Hisem / Hisem/Hiszem Gyula) visszaemlékezése. (Cím és helymegnevezés nélküli, szlovák nyelvű, másfél oldalas, gépelt visszaemlékezés.) 2002. júl. 10. 1. NSJSA Nytsz.: nincs.

⁴⁵ A JTE szerint „megalkuvó” lesz az a bementkezett Jehova tanúja, aki nem tart ki végsőkig a hitük alapelvei mellett. Ezek közé tartozik a katonaság elutasítása is.

⁴⁶ Németh József interjúja Papp Lászlóval. (A körmenti emléktábla avatáson, a MJTEA által készített videófelvétel.) Körmend, 2002. márc. 7. MJTEA (Video 4.). Nytsz.: Vi-93.

⁴⁷ Fieder (Fider/Fiedler) György (Nagysitke, 1900. márc. 16. – Bp., 1961. aug. 10.) fűszerkereskedő, honvéd, nyilas megyevezető, a nagykanizsai NSzSz egyik vezetője.

megszervezőjével, Szerecz Lászlóval⁴⁸ együttműködve fogatta el, rabolta ki és kínoztatta meg a razziákon begyűjtött személyeket. Fieder 1945 novemberében zajló népbíróági perének iratai között találunk információkat Augusztin Jánosról. A bedézett tanúk egyike, Simoncsics József gépkocsiszerelő⁴⁹ a következőket vallotta: Fieder berendelte őt 1945 elején ingyenes gépkocsijavításra, mert „a hungarizmusért kötelesség ingyen dolgozni”. Ő erre nem volt hajlandó, ezért Fieder megfélemlítésként „az irodája mellett lévő kínzókamrához vezette”. Simoncsics elmondása szerint: „ott láttam egy hosszú asztalt és a fal mellett egy padot. Az asztalon 3 darab autómágnes össze volt drótozva. A mágnes között egy tárcsakerek, amelyből egy hajtókar állt ki, mely forgatás által áramot fejlesztett. A mágnes másik végén 3 vagy 4 szál drót (csupasz) volt. Fieder parancsára bevezettek egy előttem ismeretlen nevű fiatalembert, akiről később megtudtam, hogy internált jehovás, akit Horváth Ferenc nagykanizsai hentes-mesternek adtak ki a táborból dolgozni. Amikor bevezették, a fekete ruhás fiatalember azt kérdezte tőle: »Hajlandó-e fegyvert fogni, vagy se?» A fiatalember azt felelte, hogy nem, mert tiltja a vallása. Fieder erre azt mondta, hogy: »Ne gatyázzatok vele, ha szép szóval nem megy, intézzétek el!» Ugyancsak a fekete ruhás fiatalember rácsavarta a jehovás ujjaira és a nyakára a mágnesből kivezető drótokat és meghajtotta a tárcsakereket, minek folytán áramot vezettek rá. A jehovás fiatalember azonnal elterült, ordított és azt kiabálta, hogy hajlandó vagyok fegyvert fogni. Erre levették róla a drótokat és kiveztették.”⁵⁰ Ezt követően egy másik, előtte ismeretlen fiatalembert is bevezettek, akiről nem lehetett tudni, hogy milyen vallású volt. Ő a kínzás hatására azt üvöltötte, hogy „ne öljetek meg!”. Simoncsics végül annak ellenére sem jutott erre a sorsra, hogy továbbra sem volt hajlandó ingyen dolgozni. „Mindössze” annyi történt, hogy Fieder drótszálás korláccsal kétszer végigvágott rajta, aminek a nyomán kiserkent a vére.⁵¹

Villanyárammal történő kínzásról számolt be Beck Emil nagykanizsai kereskedő is. Őt február 6-án azért állították elő, mert zsidó létére keresztény nőt vett el feleségül. Láttta, hogy Fieder mosolyogva nézte végig, amint egy fiatalembert úgy „villanyoztak meg”, hogy fülére és nemi szervére tették a vezetékét.⁵²

⁴⁸ Szerecz László (Pölöskefő, 1913. máj. 15. – ?) magántisztviselő, kereskedő, szabósegéd, hadnagy, aki Ukrajnában századparancsnokként szökött munkaszolgálatosokat végeztetett ki. A Német Szövetségi Köztársaságban, majd Ausztriában telepedett le, különböző álneveket használva a hungarista Út és Cél című folyóirat főszerkesztője lett, majd Nagy-Britanniába emigrált. Szerecz László dossziéja. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. 0-12835/2.

⁴⁹ Simoncsics József (Nagykanizsa, 1915. júl. 8. – ?) nagykanizsai gépkocsiszerelő, sofőr.

⁵⁰ Simoncsics József tanúvallomása. Fieder György népbíróági dossziéja. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 25–26.

⁵¹ Uo.

⁵² Beck Emil tanúvallomása. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 69–70. Ugyanilyen kínzásról számolt be Dr. Magyar Miklós (Tata, 1887. máj. 20. – ?) állatorvos is, aki 1944. december 13-tól volt a toloncházban. Dr. Magyar Miklós tanúvallomása. Nagykanizsa, 1945. dec. 14. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 86.

Simoncsics és Beck nem elszigetelt esetekről számoltak be. Ugyanebben a perben ugyanis rajtuk kívül még három olyan tanú tett vallomást, akit egy vagy több alkalommal kínoztak meg árammal. (A népbírósi perben megszólalók ezt „megvillanyozásnak” nevezték.) További két fogvatartott látott ilyet vagy volt erről tudomása, sőt, egy toloncházban szolgáló alhadnagy is beszélt erről.⁵³

A nagykanizsai hentes-mesternél dolgozó és megvillanyozott „jehovista” csak Augustin János lehetett. Az eset után valószínűleg napokig feküdni kényszerült, mint a többiek, akikkel a táborban hasonlóképpen bántak el.⁵⁴ A tény, hogy mégis nem „megalkuvó” hittársaival együtt kerülhetett a körmendi nagylaktanyába, arra enged következtetni, hogy ismét csak megtagadhatta a katonai szolgálatot, ahol ismét megpróbáltatásokon kellett keresztülmennie. Először Helmeczi Sándor hittársával együtt neki kellett az udvaron Zsondor és Hönisch véréért fűrészpórral leszórnia, majd a holttesteket deszkaládába fektetnie. A lelki megpróbáltatás után minden bizonnyal ismét megverték, mert azután feladta meggyőződését és „végleg engedett a rá nehezedő nyomásnak”.⁵⁵

Az ötödik elfogott személy azonosítása után vált érthetővé a történet egy másik összefüggése is. A visszaemlékezésekből korábban csupán annyit tudtunk, hogy Szabó Bertalant körmendi fogva tartásának ideje alatt egyedül a felvidéki származású „Mária” látogatta. Mostbacher János kutatónak sikerült tisztázni, hogy a férfi látogatója Augustin Mária volt.⁵⁶ Ő is a hentesnél dolgozott, tanúja volt a két férfi elfogásának és a hozzátartozó jogán látogatta testvérét. Megtalálta a módját annak is, hogy hittestvérét is felkeresse. Követte őket Körmendre, és ő lett Szabó Bertalan búcsúlevelének címzettje.

Augustin János és Mária a háború befejezése után visszatért korábbi lakóhelyére, a csehszlovákiai Kistoronyára. A férfi 1948-ban feleségül vette egyik hittársát, és bár „hitében meggyengült”, a JTE tagjaként halt meg. Szabó Bertalan Augustin Máriára bízta búcsúlevelét, csomagjait és pénzét. Az asszony üzent is a férfi Semjénbe visszatért szüleinek, hogy ha majd kipiheni a háború fáradalmait, akkor jelentkezni fog náluk. Ez azonban elmaradt s levelet sem kaptak tőle. Így soha nem derült ki, hogy mi volt a csomagban és mi történt azzal a pénzzel, aminek elköltését Szabó egyébként is Mária döntésére bízta. A búcsúlevelén azonban megérkezett a szülőkhöz egy semjéni Jehova tanúján keresztül. A helyzet minden

⁵³ Fieder György népbírósi dossziéjában megszólaló tanúk. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 30–32.

⁵⁴ Hirsch Teréz vallomása (Nagykanizsa, 1896. máj. 10. – ?) nagykanizsai mosónő. Zsidó származása miatt kísérték be az internálótáborba 1945 februárjában. Fieder György népbírósi dossziéja. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 39.

⁵⁵ Helmeczi S.: Cím nélkül i. m. 3–4.; *Konrád János*: Országbeszámoló Jt magyarországi történetéről. Bp. 1971. Kézirat. 34.

⁵⁶ Mostbacher Jánosnak Szabó Ferencné, szül. Tóth Jolánnal készített telefoninterjúja, 2015. jún. 9. (A feljegyzés M. J. tulajdonában.)

bizonyal kínos lehetett Mária számára, mivel az öccse „megalkudott a hitben”, míg Szabó Bertalan mindhalálig kitartott. Augustin Mária élete végén elhagyta hitét és egyházát.⁵⁷

Ítékezés

A nyilas uralom időszaka kívül esett a joguralom és az igazságszolgáltatás érvényesülésének keretein. A Szálasi-féle jogalkotás a látszat megőrzésére, a jogalkalmazás a formalitás (többé-kevésbé) tiszteletben tartására koncentrált csupán. A nyilas hatalomátvételt követő jogszabályalkotás és jogalkalmazás messze túlmutat a háborúban vagy rendkívüli állapotban alkalmazott, önmagában véve is súlyos emberi jogi kérdéseket felvető gyakorlaton.⁵⁸ A kivégzések jogi háttéréről, a joggyakorlatról mégis szólni kell néhány szót. A hatályos jogszabályok szerint, amennyiben a vád tárgyat büntett képezte, háromfős haditörvényszéknek kellett eljárnia. Ez egy hadbíróból mint tárgyalásvezetőből és két katonai állományban lévő tisztből állt. Az ítélet ellen nem lehetett perorvoslattal élni, az az illetékes parancsnok megerősítésével jogerőssé vált.⁵⁹

Az összes Kőrmenden kivégzett közül egyedül a feltehetőleg legelsőként (1945. január 22.) sorra kerülő Lakatos Henrik kőrmendi honvéd tárgyalási jegyzőkönyve maradt fenn.⁶⁰ Az ötoldalas jegyzőkönyvben rögzítettek a hatályos büntető eljárásjogi szabályoknak megfelelő tárgyalásról tanúskodnak.⁶¹ A jegyzőkönyv értelemszerűen tartalmazza a bíróság összetételét, a katonai büncselekmény elkövetésének leírását és az ítélet kimondásának jogszabályi hivatkozásait. A nyilvánosság kizárásával működő, rögtönítélő bíróság elnöki tisztét

⁵⁷ Ifj. Szabó Ferencné, szül. Tóth Jolán közlése. Mostbacher János kutató telefoninterjúja (2020. ápr. 13.) és Tóth Károly elektronikus levele Mostbacher Jánosnak (2020. máj. 28.). (A feljegyzés és a levél M. J. tulajdonában.)

⁵⁸ *Farkas Ádám: Válogatás a modern magyar honvéd-katonai büntetőjog történeteiből (1867–1945).* I. Győr 48.

⁵⁹ *Kelemen Roland: A két világháború közötti évtizedek és a második világháború katonai büntető eljárásjoga és igazságszolgáltatása.* In: *A polgári Magyarország katonai büntetőjogának és igazságszolgáltatásának történeti vázlata, 1867–1944. Tanulmányok a katonai jogtörténet köréből.* Szerk. Farkas Ádám – Kelemen Roland. Győr 2015. 123–152.

⁶⁰ Lakatos Henrik (Kunszentmárton, 1923. szept. 23. – Kőrmend, 1945. jan. 22. délelőtt), kőrmendi földműves, r. k. honvéd. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL) <https://bit.ly/3bXg3gA>, Lakatos Henrik (letöltés 2022. júl. 28.); MNL Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban: VaML), Kőrmend iratai 1945–1946. Kőrmendi halotti anyakönyv 1945. 18. sz. Lakatos Henrik Szabó Sándor (Mezőlak, 1912. márc. 12. – ?) egyházasközponti lakos pajtájában bűjt el. Lakatos Szabó feljelentése nyomán fogták el.

⁶¹ Szabó Sándor vizsgálati dossziéja. Tárgyalási jegyzőkönyv. Nytsz.: II.H.187/45. sz./III.13. Kőrmend, 1945. jan. 20. ÁBTL 3.1.9. V-133158. 5–10.

Kricsfalussy Sándor alezredes töltötte be,⁶² a tárgyalásvezető dr. Magyar Andor hadbíró főhadnagy,⁶³ a vádló dr. Bicsánszky Mihály hadbíró főhadnagy volt.⁶⁴ A védelmet dr. Szalamin Zoltán zászlós látta el.⁶⁵ A jegyzőkönyvvezető a tizedesi rangban lévő, de szintén jogvégzett dr. Veszeloovszky István,⁶⁶ volt kassai járásbírói jegyző lett. Valamennyien kárpátaljai származásúak voltak, tehát valószínű, hogy a bíróság tagjai eredetileg is a M. kir. kassai VIII. honvéd kerületi parancsnokság állományába tartoztak. Ítéletüket pedig mint a „M. kir. szombathelyi 3. honvéd kerületi parancsnokság bírósága: II. mint rögtönítélő bíróság”⁶⁷ hozták meg. Lakatos Henrik vádlottat a „légvédelmi sötétedés ideje alatt”, a szökés és a szökésének előkészítése közben elkövetett lopás bűncselekményeinek elkövetése miatt halálra ítélték. Az ítéletet két nappal később hajtották végre a nagylaktanya udvarán.⁶⁸

Ismerünk egy nem a kassai VIII. honvéd kerületi parancsnokság állományába tartozó hadbíró is. Dr. Sparas László⁶⁹ főhadnagyot a tífuszjárvány miatt a szombathelyi 3. honvéd kerületi parancsnokságról vezényelték át 1945 februárjában. A körmenői bíróság vezető parancsnoka volt mintegy két héten keresztül. Tanúvallomása szerint csak Körmenen összesen 9-10 halálos ítéletet hozott, amelyek közül hármat hajtották végre.⁷⁰

A kivégzett Jehova tanúi után nem maradt fenn tárgyalási jegyzőkönyv vagy a halálos ítéletek dokumentumai. Mindössze annyit tudunk, hogy őket először a Honvéd Vezérkar Főnökének különbírósága⁷¹ elé vitték Csáktornyára,⁷² ami egy rögtönítélő bíróság volt. A Vas és Zala megyében elfogott személyek feletti ítélezés azonban a M. kir. szombathelyi 3. honvéd kerületi parancsnokság hadbírójának illetékességi körébe tartozott, ezért Csáktornyáról a szombathelyi

⁶² Kricsfalussy (Kricsfalusi/Kricsfalussy) Sándor (Kricsfalussy-Hrabár Sándor) (Majdánka, 1897. jún. 1. – Szekszárd, 1978. nov. 17.) csendőr ezredes. A tárgyalási jegyzőkönyvben Kricsfalussy Sándor néven mint katona és mint alezredes szerepel.

⁶³ Dr. Magyar Andor (Ungnyárad, 1909 – ?) hadbíró főhadnagy. 1945 után a nyíregyházi törvényszék bírója.

⁶⁴ Dr. Bicsánszky Mihály munkácsi joggyakornokként kezdte pályáját. 1945 után a sátorlajújhelyi megyei bíróság bírója, majd 1949-től a szerencsi járásbíró elnöke volt.

⁶⁵ Dr. Szalamin (Szalámin) Zoltán Kassán volt kir. törvényszéki titkár, majd bíró az Ungvári Kir. Törvényszéken. 1945 után a Fővárosi Bíróság bírója.

⁶⁶ Dr. Veszeloovszky Istvánt 1946-ban a közszolgálatból elbocsátották.

⁶⁷ Tárgyalási jegyzőkönyv. i. m. 1.

⁶⁸ Uo. 5.

⁶⁹ Dr. Sparas (Schparas) László Ödön (Némethidegkút, 1918. márc. 22. – ?) főhadnagy, hadbíró, tanácsi osztályvezető, budapesti lakos. Ausztriába menekült, és amerikai hadifogságból tért vissza Magyarországra.

⁷⁰ Timár Miklós hadbíró ügye. ÁBTL V-36553. 178–179. 202.

⁷¹ A nyilas uralom végén az eredetileg a honvéd vezérkar főnökének különbírósága nevű bíróság, az illetékességi körtől függően két különböző néven működött.

⁷² *Helmezy S.*: Cím nélkül i. m. 2.

hadbíróásra szállították őket, majd a zalaegerszegi 72., onnan pedig a körmendi 27. bevonulási központba. Akárcsak Lakatos Henrik esetében, felettük is a M. kir. szombathelyi 3. honvéd kerületi parancsnokság bírósága ítélezett, annak Körmenden kihelyezett hadbíróága által.

A halálos ítéleteket a Körmenden állomásozó, M. kir. kassai VIII. honvéd kerületi parancsnokság hajtotta végre.⁷³ Az ítéleteket szökésért, katonai szolgálatra való be nem vonulásért szabták ki. A Jehova tanúi hűtlenség⁷⁴ vádjával kerültek hadbíróóság elé, amely vádpont feltehetőleg végig megmaradt, és ez adott jogi alapot a halálbüntetés kiszabására. A hűtlenség törvényi tényállását ugyanis olyan tágan határozták meg, hogy a bíróság szinte bármilyen magatartást annak minősíthetett.⁷⁵ (Elsősorban az állam elleni és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények körében.) Az elfogott Jehova tanúi pedig vallási meggyőződésüknél fogva semmilyen katonai vonatkozású szolgálatot, tevékenységet, munkát nem voltak hajlandók ellátni vagy elvégezni. Részben ezért is kerültek a nagykanizsai internálótáborba. A razziák során történt elfogásuk után sem voltak hajlandók tankcsapda vagy katonai repülőtérré építésére. Mindezek teljes mértékben megalapozták a hűtlenség bűncselekményének elkövetését, és jogi alapot szolgáltattak a halálbüntetés kiszabására. A katonaszökevények, a szökött munkaszolgálatosok esetében minden bizonnyal ugyanez volt a helyzet.

Kivégzések

Körmenden két kivégzési helyről számolnak be a források. A városközpontban történt nyilvános kivégzésnek semmilyen emléke nem maradt volna fenn, ha Komjáthy Kálmán nem emlékezett volna meg róla.⁷⁶ Ő szemtanúként és körmendi helytörténészként többször is beszámolt erről.⁷⁷ A valóság azonban minden bizonnyal az, hogy a ténylegesen felállított bitófára senkit sem akasztottak

⁷³ M. kir. kassai VIII. hadtest (Kassa, majd Miskolc) A M. kir. honvéd törvényszéknek nem maradtak fenn Körmendre vonatkozó dokumentumai. A vizsgált időszakból (1945) egyáltalán nincsenek források a HM HIM HL-ben.

⁷⁴ 1930. évi III. tc. a katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről. 59. §. Magyar Törvénytár, 1930. évi törvénycikkek. Bp. 1931. 1–103. §. 81–116.

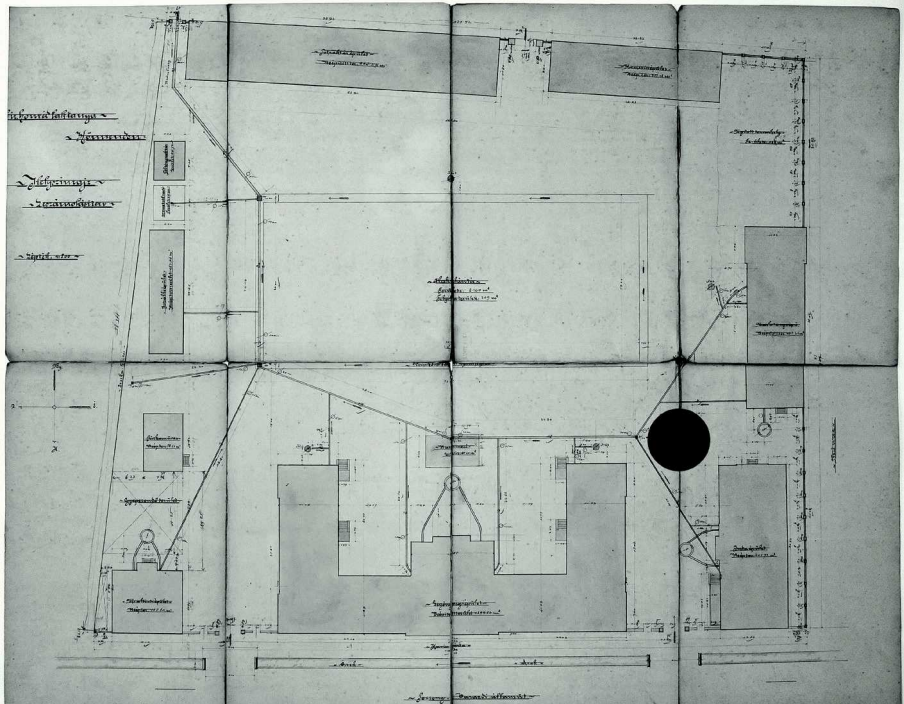
⁷⁵ *Takó Dalma*: A Honvéd Vezérkar Főnökének különbíróága. Katonai Jogi és Hadijogi Szemle 6. (2018) 1. sz. 97–120.

⁷⁶ Komjáthy Kálmán (Körmend, 1929. dec. 29. – Körmend, 2016. ápr. 12.) körmendi festőmester, amatőr helytörténész, néprajzkutató. Komjáthy Kálmánnal több alkalommal beszéltem telefonon (2015. márc. 17. és 24., 2015. ápr. 1. és 20.). Ezek és a tanulmányban idézett írásai alapján úgy gondolom, hogy egyetlen Jehova tanú kivégzésénél sem volt jelen. (A feljegyzések a szerző tulajdonában.)

⁷⁷ *Komjáthy Kálmán*: Visszatekintés 72 év után, 1929–2001. Körmend 2001. 31.; *Uő*: Végtisztesség 57 év után. Körmendi Figyelő, 2002. március 29. 13. Komjáthy szerint az egykori Hodossy-féle nagy trafik előtt, Farkas József szerint az országzászlótól keletre, a kastély északi épületsorának sarkán állt a bitófa. Farkas szerint az akasztófán tábla lógott, ezzel a felirattal: „Ide kerül minden hazaáruló!”

fel, amint azt más körmendi szemtanúk egybehangzóan meg is erősítik.⁷⁸ A városban kizárólag a M. kir. honvédségi laktanya, más néven nagylaktanya udvarán történtek kivégzések.

2. kép A körmendi nagylaktanya alaprajza a kivégzés helyével⁷⁹

Forrás: MNL VaML V.K.36.b. 57. cs.

(A szerző által készített fénykép a Körmendi gyalogsági laktanya tervrajzáról.)

A fogvatartottak számos atrocitásnak voltak kitéve a kivégzésükig. Veréssel megpróbálták megállapítani, hogy közülük kik a levontekötelesek, a katonakorúak, a katonaszökevények vagy szökött munkaszolgálatosok. A közeli kislaktanyában vert tanyát a NSzSz, amely a válogatás során ki is rabolta a fogvatartottakat.⁸⁰

⁷⁸ Pósfai János: A szemtanú. Vas Népe, 1995. február 30. 4.; Körmeny 1945. április 1-től. Városunk történelmének új fejezete kezdődik. Összeáll. Farkas József. Kézirat. Körmendi Faludi Ferenc Könyvtár. Nytsz.: nincs.

⁷⁹ A fogdaépület az „E” alakú épületegyüttes északi (jobb) oldalán lévő önálló épület volt. A kivégzéseket az „E” alakú főépület és ennek jobb oldalán látható, különálló épület közötti, megjelölt részen tartották. A laktanya tervrajzáról készített fényképet az MNL VaML engedélyével közlöm.

⁸⁰ Pósfai János: Sárváron akasztottak, Körmenyben lőttek. Vas Népe, 1995. február 3. 7.

A leventéket elindították kiképzésre Németországba, a katonákat bevonultatták, a többieket pedig elítélte a Rába étterem emeletén székelő hadbíróság.⁸¹

A halálos ítéletek és a kivégzettek pontos számát nem ismerjük. Amennyiben dr. Sparas László hadbíró – korábban idézett – tanúvallomásában igazat állított, akkor az is elképzelhető, hogy a halálos ítéleteknek mintegy 30%-át hajtották végre. Kivégzéseket naponta vagy majdnem mindennap tartottak. Voltak azonban napok, amikor két, sőt három főt is kivégeztek.⁸²

Valószínűsíthető, hogy a kivégzések 1945. január elejétől folytak, annak ellenére, hogy az első dokumentálható eset csak január 22-én történt. Amennyiben mégis ezt a dátumot tekintjük a kezdeti, míg a kivégzéseknek egész biztosan véget vető bombázás időpontját (1945. március 27.) a végső időpontnak, úgy mintegy 50 főt végezhetek ki a nagylaktanyában ebben az időszakban. Ehhez képest mindössze nyolc fő kivégzését tudjuk egyértelműen dokumentálni, valamint további négy fő esetében valószínűsíthető, hogy a kivégzettek között voltak.

Farkas József 14 évesen több kivégzést is látott.⁸³ Leírása szerint a halálraítélt szemét beköötték, felolvasták az ítéletet, és az öt főből álló osztag tíz méterről adta le a lövéseket Légrády Gyula⁸⁴ főhadnagy parancsára.⁸⁵ Komjáthy Kálmán, aki összesen két kivégzés szemtanúja volt, szintén megemlékezett a kivégzőosztag parancsnokáról. Komjáthy jól ismerte őt, mert leventeként, hetenként két éjjel hírvivő szolgálatot kellett teljesítenie a Korona szálló ügyeleti szobájában.⁸⁶ Az egyik alkalommal a szolgálatban lévő tiszt a kivégző osztag parancsnoka volt. (Komjáthyt elküldte italért, majd hölgyvendége megérkezése után neki kellett biztosítania az éjszaka nyugalmát.) Komjáthy az 1980-as évek végén még csak a főhadnagy nevének kezdőbetűit árulta el.⁸⁷ Évtizedekkel később, 2002-ben ezt azzal indokolta, hogy tekintettel kívánt lenni a főhadnagy körmendi rokonaira.⁸⁸

⁸¹ Pósfai H. János: Kiket állítottak falhoz Körmeden? Vas Népe, 1970. február 8. 7.

⁸² Körmend 1945. április 1-től i. m. 2.; Göncz László: „Beszélj szerbiül, ha szerb kenyeret eszel” (Varga Sándor). In: *Uő*: Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből. Bp. 2006. 21.

⁸³ Farkas József (Körmend, 1931. aug. 18. – Körmend, 2014. febr. 19.) helytörténész, Körmend volt polgármestere.

⁸⁴ Légrády Gyula (Nagykölked, 1917. júl. 15. – Bp., 1956. nov. 9.) hadnagy, körmendi lakos, a Körmendi Honvéd Gyűjtőállomás parancsnoka (1944. dec. 4. – 1945. márc. 27.). Ausztriában esett angol fogságba. Később pályamunkás, minőségi ellenőr, esztergályos, bérelszámoló, budapesti lakos. Légrády Gyula anyaga. HM HIM Központi Irattár (a továbbiakban: HM HIM KI) 59294. 1993-ban posztumusz főhadnaggyá léptették elő.

⁸⁵ Körmend 1945. április 1-től i. m. 2.

⁸⁶ A nagylaktanya utcájának (Hunyadi) és Körmend főutcájának (Rákóczi) a kereszteződésében lévő hatalmas épület adott otthont a Korona szállónak és a Rába étteremnek.

⁸⁷ Komjáthy K.: Visszatekintés 72 év után i. m. 30.; *Uő*: Én így láttam...szülővárosomnak, Körmendnek fél évszázadát, 1939–1989. Körmend 1989. 31–32.

⁸⁸ Németh József interjúja Komjáthy Kálmánnal. (A körmendi emléktábla avatáson, a MJTE által készített videofelvétel.) Körmend, 2002. márc. 7. MJTEA (Video 5.). Nytsz.: Vi-93.

A nagylaktanyában kivégzett Jehova tanúiról a rendszerváltozást követően a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház (a továbbiakban: MJTE) rendszeresen megemlékezett. Az első emléktábla felavatására a kivégzés után 57 évvel, 2002 márciusában került sor.⁸⁹ Az eseményről a MJTE lapja is beszámolt.⁹⁰ Ezt a rövid híradást a Szlovákiában élő egykori katona-szemtanú, későbbi Jehova tanúja, Bobela János⁹¹ is olvasta. A cikk nyomán 2003-ban maga is megírta visszaemlékezését.⁹² E szerint alegységét Körmenten szállásolták el akkoriban, s katonatársaival együtt kivézenyelték őt is kivégzésekhez, elrettentésül. Állítása szerint mindhárom Jehova tanújának a kivégzését látta, mintegy 50 méterről.⁹³ Emlékezetében különösen a kettős kivégzés maradt meg. Úgy emlékezett, hogy Hönisch Antal bátran viselkedett, és utolsó mondatait is felidézte: „Jehova tanúi nem félnek emberektől, hanem ahogy Jézus mondta, inkább attól félnek, akinek hatalma van, hogy elpusztítsa a testet és a lelket a gyehennában”.⁹⁴ A kivégzőosztag parancsnoka ebben az esetben Sendri hadnagy volt, akinek a felszólítására egy önként jelentkező akadt csupán a kivégzésre, a katonai egység szakácsa. (Ő a laktanyát ért bombatámadás során halt meg, nem sokkal később ugyanitt az udvaron.) A sorba állított katonák közül a parancsnok minden ötödiket léptette ki a kivégzésben való részvételre. Az osztag minden tagjának meghatározták, hogy a test melyik részére kell céloznia. Az egyik Jehova tanú fejére célzó katonának annyira remegett a keze, hogy elvétette a lövést, Bobela szerint ezzel további kínszenvedést okozva neki. Végül a kivégzőosztag parancsnoka, Sendri hadnagy golyója fejezte be a kivégzést.⁹⁵ A kivégzésekre 10 óra 15 perc és 17 óra között került sor, római katolikus pap jelenlétében.⁹⁶

A szemtanúk szerint a nagylaktanya E alakú épületének északi udvarában tartották a kivégzéseket. Az épület északi végén, a magában álló épület volt a fogdák-nak is helyet adó irodaépület. Innen léptek ki az elítéltek, majd a hatalmas laktanya-udvart elválasztó észak-déli kerítés elé állították őket. A kíváncsiskodó körmentiek

⁸⁹ Az első emléktábla avatása 2002. március 7-én volt. A táblát a tűzoltóság falán helyezték el. (Tűzoltólaktanya, Hunyadi J. utca 37.) A több mint ötszáz résztvevővel lezajlott eseményről a helyi és az országos sajtó is beszámolt.

⁹⁰ Sz. i.: Megemlékezés kivégzett Tanúkról. Örtorony, 2003. január 15. 32.

⁹¹ Bobela János (Jan Bobela, Bobela Ján) (Utcás/Ulič, 1921. febr. 6. – Utcás/Ulič 2006. okt. 10.) feltehetőleg a M. kir. kassai VIII. hadtest katonája. Bobela János 82 éves korában maga is a JTE tagja lett.

⁹² Ján Bobela visszaemlékezése. (Cím nélküli, másfél oldalas, szlovák nyelvű visszaemlékezés.) Snina (Szlovákia), 2003. febr. 6. NSJSA Nytsz.: nincs.

⁹³ Uo. 1. Bobela János a kivégzések sorrendjét és dátumait tekintve téved, de visszaemlékezése az összes többi részlet vonatkozásában hitelesnek tekinthető.

⁹⁴ Bobela János Szabó Bertalannak tulajdonította ezeket a Máté evangéliumából vett szavakat, de visszaemlékezése alapján nyilvánvaló, hogy azok kizárólag Hönisch Antaltól származhattak. Téved abban is, hogy a két kivégzés nem egyszerre, hanem 15 perc eltéréssel történt.

⁹⁵ Ján Bobela visszaemlékezése i. m. 1.

⁹⁶ Somlósy Sándor: Felszabadulás. Vas Népe, 1960. április 3.

az északi kapun keresztül jól láthatták a történeteket.⁹⁷ Az eredeti kőoszlopok nélküli északi kapu és a kőkerítés ma is ugyanaz. A kivégzésekre az egykori markotányos ház (laktanya kantin) helyén felépített, ma még álló csarnoképület dél-keleti sarkánál került sor. Itt állt egykor egy vakolatlan téglafal, előtte földbe ásott faoszlopokkal, amikhez a halálra ítélteteket kikötözték.⁹⁸ A nagylaktanyának ez az északi része hamarosan egy modern lakóparknak ad majd otthont.

Búcsúzás

A három kivégzett közül ketten (Szabó Bertalan és Zsondor János) hagytak hátra búcsúlevelet. (Nem tudjuk, hogy a harmadik kivégzett, Hőnisch Antal élt-e ezzel a lehetőséggel.) Szabó levelének fennmaradt az eredeti példánya, bár ennek számos átirata vált ismertté az egyháztagok körében.⁹⁹ Zsondor János ceruzával írt szlovák nyelvű búcsúlevele eredetileg nagyon halvány volt,¹⁰⁰ ezért a húga tollal lemásolta, és ennek a másolatnak maradtak fenn a különböző változatai szlovák és magyar nyelven (2. melléklet: Szabó Bertalan és Zsondor János búcsúlevele.)¹⁰¹

A búcsúlevelek címzettjei a hittestvér Marika, a szülők, a menyasszonyjelölt, az internálótábor bezárása utáni szállásadók és maga a vallási közösség voltak. A kivégzés előtt írt levelek leginkább a tanúságtételről szólnak, amit az Újszövetségből vett idézetekkel támasztottak alá, bennük a természetfeletti és a természetes világ találkozik – ebben a sorrendben. A búcsúlevelek Jehova Istenhez és Jézus Krisztushoz való hűségük, a hit megvallásának, az elkötelezettség kifejezésének, a tántoríthatatlanságnak a lenyomatai. Nyoma sincs bennük

⁹⁷ A nagylaktanyában folyó kivégzések ismert szemtanúi: Bobela János, Farkas József, Göncz Mihály, Komjáthy Kálmán, Pósfai János (Pósfai H. János), Somlósy Sándor, Varga Sándor és Vető József. Utóbbi eddig meg nem nevezett visszaemlékezése (naplórészlete): *Vető József: Visszaemlékezés a végnapokra.* Népszabadság, 1968. április 3. 6. A nagylaktanya fogdájában fogvatartott Tóth István látta a kivégzetelet. *Tóth István:* Horthy és Tito katonája. Vasra verve (7.). Magyar Szó, 1996. december 3. 4.

⁹⁸ *Komjáthy K.: Visszatekintés 72 év után i. m. 30.*

⁹⁹ Szabó Bertalan autográf, aláírt, keltezés nélküli búcsúlevele két félbehajtott, egyenként 192x265 mm-es oldalból és összesen (címezéssel, aláírással, bibliai helyekkel együtt) 42 sorból áll. Ismeretlen eredetű, mára megbarnult papírra, tintaceruzával írta, ami mára elsötétült. A második oldal hátoldalán vagy a hozzácsatolt harmadik oldalon hivatalos bejegyzés „Láttam”, alatta „945. III / 2”, alatta „Dr” és olvashatatlan aláírás, alatta, feltehetően katonai rangfokozat, ami szintén olvashatatlan. Szabó Bertalan búcsúlevelének eredeti példányát a MJTEA-ban őrzik. Nytsz.: Do-0024.

¹⁰⁰ Interjú Hiszem Mihály (1927–2011) testvérrel. NSJSA Nytsz.: nincs. A JTE-ben nincs semmilyen jelentősége annak, hogy egyháznak a tagjai milyen nemzetiségűek. Ennek nem mond ellent, hogy Zsondor Jánost a magyarországi és Ján Zsondor néven a szlovákiai JTE is saját mártírjaként tartja számon.

¹⁰¹ Zsondor János búcsúlevelét a magyarországi és a szlovákiai JTE archívumában fellelhető változatok közül, a véleményem szerint a leginkább hitelesnek tartott, magyar nyelvű fordítását közlöm. Ez a 2021-ben előkerült változat Zsondor János húgának kézzel írt másolata az eredetiről. Forrás: Michal Petrakovic pozsonyi egyházkutató, Jehova tanú.

sem elkeseredésnek, sem az átélt szenvedések miatti keserűségnek vagy a méltatlan ítélet okán érzett elégedetlenségnek. A hátramaradottaknak ők kívántak vigasztalást nyújtani, mivel vallották, hogy a közeli haláluk után – bibliai hasonlattal – csak „lepihennek” és feltámadásuk pillanatában valamennyien ismét találkozni fognak. A meglepő összeszedettséggel, tudatossággal és gondossággal, ugyanakkor egyszerű szavakkal megfogalmazott leveleket a JTE és az egyetemes keresztény egyház mártír-irodalma fontos részeinek tekinthetjük.

A kivégzettek eltemetése

A három kivégzett Jehova tanúja halottvizsgálati bizonyítványában „Az idő, melyben a halott eltemetendő” című rovatban 17 óra szerepel. Minden bizonnyal a többi kivégzett esetében is így történt ez. A kivégzettek halotti anyakönyvében a körmendi eltemetést szintén rögzítették, de a hely megadása nélkül.¹⁰² A körmendi temetésekről azonban az öt generáció óta temetkezési vállalkozóként dolgozó Kovátsik (Kovatsik) család be tudott számolni.¹⁰³ A halottakat a nagylaktanyából sötétedés után szekéren, a belvárost kikerülve, az akkor még kevésbé beépített területeken keresztül vitték a köztemetőbe,¹⁰⁴ és a katonák által megásott egyedi sírhelyekbe temették el őket. (Az egy napon kivégzetteket, így a két kivégzett Jehova tanúját valószínűleg egy sírba temették.) A sírokat a temető főbejáratához közel, a közúttal és egyben a temető autóparkolójánál lévő kerítéssel párhuzamosan futó kerítésrész melletti, akkor még üresen álló parcellarészben (A5) ásták meg.¹⁰⁵ Ennek a kerítésen belüli parcellarésznek a legvége az izraelita temető máig meglévő téglafalához illeszkedik. Az azóta elveszett temetői főkönyvbe feltehetően nem jegyezték be a halottak nevét, és mivel később is jeltelenek maradtak a sírok, a rátemetésnek nem volt akadálya. A mára teljesen megtelt parcellarészben semmi nem utalt arra, hogy mintegy 50 kivégzett személy is nyugszik itt. Gerencsér Lajos burgenlandi és Gergely Márton körmendi egyháztagok a közelmúltban megjelölték a három kivégzett Jehova tanú általuk feltételezett eltemetésének helyét, s a helyi önkormányzattal egyeztetve 2020. november 4-én egy kisméretű, emléksziklának nevezett emlékművet állítottak a katolikus temető

¹⁰² Szabó Bertalan, Hönisch Antal, Zsondor János. HM HIM Hadisír nyilvántartó adatai. (<https://bit.ly/3NM2AFK>, letöltés 2022. febr. 13.)

¹⁰³ Kovátsik Gyula közlése. Telefoninterjú, 2022. febr. 14. (A feljegyzés a szerző tulajdonában.)

¹⁰⁴ Körmendi városi, központi vagy római katolikus temető (Rákóczi Ferenc utca 2.).

¹⁰⁵ Kovátsik Gyula (1949 –) temetkezési vállalkozó, a Kovátsik és Társai Temetkezési Bt. vezetője (a továbbiakban: KTT), a szintén temetéssel foglalkozó nagyapjától, Kovátsik Istvántól (1890–1963) hallott a kivégzettek eltemetéséről. Kovátsik Gyula megemlítette, hogy a nevezett parcellarészben később bárhol sírt ástak, mindenhol találtak csontokat.

mellett lévő izraelita temető egykori főbejáratától balra eső kerítésrész előtt, amelyen egy bibliai idézet mellett felsorolták a három kivégzett férfi nevét.

3. kép A kivégzett Jehova tanúinak emlékhelye Körömden

Forrás: Gergely Márton felvétele. 2020. november 4. (A szerző tulajdonában.)

A felszabadulás után – Helmeczi Sándor sorsa

Helmeczi Sándor visszaemlékezése szerint a nagylaktanyát szétbombázták még a hadbírószági tárgyalása előtt, és ekkor súlyos sérüléseket szenvedett.¹⁰⁶ Az eseményt hittestvéreinek kivégzését követő negyedik napra tette. 1945. március 11-én azonban nem érte légitámadás Körömdet. Valójában az 1945. március 27-ei szovjet bombázásra gondolhatott, amikor a laktanyában valóban nagyon sokan megsebesültek vagy meghaltak. Ez azonban a kivégzést követő huszadik napon történt. Valószínű tehát, hogy a hadbírószágok egészen a bombatámadásig ítéleztek, s a két Jehova tanú kivégzését követő 20 napban is hoztak még halálos ítéletet, valamint történtek kivégzések. Nem tudjuk, hogy a körömdeni hadbírószág miért nem hozott ítéletet Helmeczi ügyében, s források hiányában nem tudjuk ellenőrizni Helmeczi visszaemlékezésének ezen részleteit sem.

A körömdeni halotti anyakönyv bejegyzései szerint az 1945. március 27-ei bombatámadás sérültjei közül többen a körömdeni kórházba kerültek, és ott haltak meg. Őket a kórház kertjében temették el. (Hasonló már korábban is történt az intézményben elhunytakkal.) Helmeczi Sándor szerint őt nem ide,

¹⁰⁶ *Helmeczi S.: Cím nélkül i. m. 4.*

hanem a M. kir. 113. honvéd táborig kórházba vitték, amely akkoriban települt át Körmentre. Közlése szerint a kórházzal együtt őt is a Körmentől mintegy tíz kilométerre délnyugatra fekvő Ivánc községbe menekítették tovább. Iváncon operálták ki a hátából és lábából a szilánkokat.¹⁰⁷ A táborig kórház körmenti és ivánci időszakáról nem maradtak fenn katonai egészségügyi iratok.¹⁰⁸ Az ivánciak nem emlékeznek oda települt táborig kórházra, sem a kórházból elvitt betegekre.¹⁰⁹ Azt tudjuk azonban, hogy a szovjet csapatok 1945. március 30-án, Körment felszabadítása előtt két nappal foglalták el a falut. A krónikaíró szerint április 8-án érkezett meg ide egy olyan szovjet tiszt, aki tolmácsot keresett. Helmeczi visszaemlékezése szerint „tolmácson keresztül hiába próbáltam magyarázni, hogy fogoly vagyok és nem vagyok katona, pont azért, mert nem fogtam fegyvert, de ez nem hatotta meg őket. Hadifogolyként elhurcoltak Ukrajnába.”¹¹⁰ Helmeczi történetét alátámasztja, hogy a szovjetek Ivánrról valóban elhurcoltak 67 fiút és 116 férfit „málenkij robotra” a 16 és 45 év közötti korosztályból. Ugyanezen a napon, április 8-án vittek el a Szovjetunióba 32, „átmenetileg, menekültként, rokonként” Ivánrron tartózkodó személyt is. További adat is alátámasztja Helmeczi ivánci elhurcolását. A Szovjetunióba került és ott meghalt magyar katonák adatbázisában¹¹¹ két olyan személy is van, akinek a fogságba esés helyeként Ivánc és a 113-as táborig kórház szerepel.¹¹²

Helmeczi Sándor visszaemlékezése szerint Ukrajnába került kényszermunkára, ahol hadifogolyként a romeltakarításnál dolgozott. A szeme azonban megbetegedett és ezért „az elsők között hazaengedtek. Így már 1945. szeptember 7-én¹¹³ idehaza voltam a falunkban”.¹¹⁴ Összesen tehát mintegy 47 hónap internálás, magyar vizsgálati- és szovjet hadifogság után végül hazatért Mátyusra.¹¹⁵

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ A vonatkozó kórházi dokumentumok kizárólag 1944-ről maradtak fenn. HM HIN HL, M. kir. 113. honvéd táborig kórház (Pápa), 1. doboz, III. 57. 1944.

¹⁰⁹ Sz. i.: Ivánc története. Települési Értéktár – Ivánc. (<https://bit.ly/3yUcil5>, letöltés 2022. febr. 14.) Az ivánci köztudatban sem maradt fenn az idetelepített körmenti kórház emléke. Gyarmati Tibor, ivánci polgármester, helytörténész közlése. Telefoninterjú, 2020. ápr. 16. (A feljegyzés a szerző tulajdonában.)

¹¹⁰ Helmeczi S.: Cím nélkül i. m. 4.

¹¹¹ Elhurcolva – távol a hazától. Magyar katonák szovjet fogságban 1941–1955. (<https://bit.ly/3asNqrr>, letöltés 2020. jún. 12.)

¹¹² Herkules István (Jászákóhalma, 1903. ? – Novaja Ljalja /Oroszország–szverdlovski terület/ 1946. febr. 10.) jászákóhalmai honvéd. Fogságba esett: Ivánc, 1945. márc. 28.; Kovács Ferenc (Makó, 1903. ? – Szjasztrój–leningrádi terület, 1946. jan. 30.) makói honvéd. Fogságba esett: Ivánc, 1945. márc. 29.

¹¹³ A MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának online adatbázisa a szovjet fogságból hazatérők egészségügyi vizsgálatát illetően 1946 augusztusától rendelkezik adatokkal, korábbi nyilvántartások nincsenek.

¹¹⁴ Helmeczi S.: Cím nélkül i. m. 5.

¹¹⁵ Helmeczi Sándor 1948-ban házasságot kötött egyik hittestvérével, majd 1952-ben Tiszaeszlárra költöztek.

Kitekintés

A magyar állam mindent megtett annak érdekében, hogy az ország egész területén, a visszacsatolt területeken pedig hangsúlyosan üldözze a betiltott „szekták” tagjait. A nazarénusokra és a Jehova tanúira is igaz volt, hogy „országszerte folyt” a „szektának az egyház és a nemzet testéből való gyökeres kioperálása”.¹¹⁶ Ebben az egyházi és világi hatóságok szorosan együttműködtek.¹¹⁷ A szemtanúk visszemlékezése szerint római és görögkatolikus, valamint református és evangélikus papok és lelkészek is voltak azok között, akik közreműködtek az 1945 márciusában kivégzett Hönisch Antal, Szabó Bertalan és Zsondor János internálásában.¹¹⁸

A nagykanizsai internálótáborba vitt és onnan 1944. december 2-án elengedett Jehova tanúja férfiak mintegy negyede a visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területekről származott.¹¹⁹ A közülük ismét elfogott öt személy is innen vagy közvetlenül szomszédos területekről érkezett a dél-magyarországi városba. F fiatalok voltak (négyen 21–25 év közöttiek, Hönisch 35 éves). Valamennyien falusi környezetből, iparos és szegényparaszti nagycsaládból származtak, s internálásuk előtt mezőgazdasági vagy szakipari munkából éltek. Szüleik korábban a történelmi egyházak valamelyikéhez tartoztak (többségükben reformátusok voltak), és maguk is ebbe az egyházba születtek. Szüleik, majd fiatal felnőttként ők maguk is megkeresztelkedtek az új hitben, s így a hivatalos nyilvántartás szerint „felekezeten kívüliek” lettek. A három kivégzett „halottvizsgálati bizonyítványba” is ez a besorolás került. Kettőjük neve mellett az áll, hogy „polg.[ári] egyén”, míg a „hadisír nyilvántartó” adatbázisában mindhárman „honvéd”-ként szerepelnek. Mindez annak ellenére, hogy egy (betiltott) keresztény felekezet tagjaként sohasem tettek eleget semmilyen honvédelmi kötelezettségnek, és polgári személyként is katonai bíróság ítélték őket felettük. Jogi értelemben a hűtlenség katonai bűncselekményét követték el, miközben vallási értelemben mindvégig hűek maradtak hitükhöz. Az elfogott, de ki nem végzett Augusztin János és Helmeczi Sándor hazatérése után hittársával házasságot kötött s mindketten a JTE tagjaként fejezték be életüket.¹²⁰ A tanulmányban említett három nő közül Szabó Bertalan menyasszonyjelöltje, Daragó Anna férjhez ment egy nem Jehova tanúja szabómesterhez, de megbetegedett és 30 éves

¹¹⁶ Sz. i.: Felgöngyölítik a jehovások frontját. A nemzet testéből ki kell operálni ezt a bomlasztó veszedelmet. Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap, 1942. november 26. 4.

¹¹⁷ *Massalsky Miklós*: Kárpátalja vallási viszonyai. Katolikus Szemle 54. (1940) 7. sz. 271.

¹¹⁸ Jehova tanúinak írásos visszaemlékezései között, mindhárom település esetében fennmaradt erre vonatkozó információ. Rahón a katolikus pap működött közre az internálásban. Faltinszki T. visszaemlékezése, i. m. Tasolyán az evangélikus lelkész fizikai erőszakot is alkalmazott a Jehova tanúival szemben. Hisem J. visszaemlékezése i. m. 1.

¹¹⁹ *Csapody T.*: A nagykanizsai internálótáborok története i. m. 78–81.

¹²⁰ Tóth Károly elektronikus levele Csapody Tamásnak, 2020. ápr. 14. (A szerző tulajdonában.)

kora előtt meghalt.¹²¹ Hönisch Antal felesége, Faltinszki Jolán visszatért Rahóra, és Jehova tanújaként halt meg. Augusztin János nővére, Mária házasságot kötött egy Nagykanizsán megismert földművessel, Marozsán Józseffel,¹²² akit az internálótáborból a buchenwaldi, majd a dachau koncentrációs táborba is elhurcoltak.¹²³

Nemcsak a Jehova tanúi mondtak azonban Nagykanizsa környékén nemet az erőszakra. A várostól mintegy 15 kilométerre fekvő Garabonc község körjegyzője, a baloldali nézeteket valló Csizmadia Sándor¹²⁴ megtagadta a levanteállítási parancs végrehajtását, ezért a nyilasok előállították és 1945. január 30-án a nagykanizsai toloncházba kísérték. Őt nem kínozták árammal, de – valószínűleg gumibottal – úgy megverték, hogy másnap behalt sérüléseibe. A helyi lakosok közül többen is szolidárisak voltak a bujkálókkal, és befogadták, segítették őket (az üldözöttek cserébe munkaerejüket ajánlották fel az értük kockázatot vállalóknak), sőt ha kellett, a védelmükre is keltek. (A nagykanizsai hentes és mészáros feleségével együtt mindent megtett azért, hogy ne vigyék el őket.)

A nagykanizsai internálótáborok és a körmendi laktanyák kegyetlen bűntények elkövetésének helyszínei voltak ebben az időben. Az elkövetett jogszétek (kínzások, felkoncolások, kivégzésként definiált gyilkosságok) elrendelőinek és végrehajtóinak nevét csak elvétve ismerjük, későbbi sorsukról pedig alig tudunk valamit. Szerez László nyilas vezetőt például – távollétében – életfogytig tartó kényszermunkára ítélte 1948. április 28-án a népbíróság, de ő egy percre sem vesztette el szabadságát és Nyugat-Európában továbbfolytatta hungarista tevékenységét. Dr. Sparas László hadbíró főhadnagy elítélésére sem került volna sor, ha egy vesztegetés és sikkasztás büntette miatt indított büntetőeljárás kapcsán fény nem derül a múltjára. 1954-ben a nem népbírósági eljárás keretei között született ítélet szerint nemcsak a konkrét ügy miatt, hanem „emberek törvénytelen kivégzésével elkövetett háborús bűntett” miatt is ítélték el tíz évre.¹²⁵ Sparas feltehetően az 1956-os forradalom kitöréséig lehetett börtönben, s 1957 februárjában külföldre távozott. A jogerős ítélete azt is jelenti, hogy katonaszökevények kivégzése még háborús körülmények között, még a statáriális eljárás időszakájában is háborús bűncselekmények számíthatott.

Fieder György nyilas megyevezetőt a népbíróság háborús és népellenes bűntett miatt kötél általi halára ítélte, amit a másodfokon eljáró Népbíróságok Országos

¹²¹ Ifj. Szabó Ferencné született Tóth Jolán közlése. Mostbacher János kutató telefoninterjúja. 2015. jún. 9. (A feljegyzés M. J. tulajdonában.)

¹²² Marozsán József (Porcsalma, 1916. jan.1. – Kassa, 1984. nov11. 13.) porcsalmi napszámos, földműves.

¹²³ *Ludwig Stikel – Papp László*: Faluvégi Dénes életrajza. H. n. 1992. okt. 6. MJTEA Nytsz.: Él-12. A szövegben említett koncentrációs táborok achívumaiban nincsen róla adat.

¹²⁴ Csizmadia Sándor (? – Nagykanizsa, 1945. jan. 31.) anyakönyvvezető, Garabonc községi jegyzője.

¹²⁵ Legfelsőbb Bíróság ítélete. Budapest, 1954. március 30. Bf.V.2540/1954/66.sz. Timár Miklós hadbíró ügye. ÁBTL V-36553. 178–179. 202.

Tanácsa életfogytig tartó szabadságvesztésre módosított. Csaknem tizenegy évig volt a váci fegyház és börtön foglya, majd egyéni kegyelemben részesült többek között azért, mert a börtön mosóüzemben dolgozva 125–130%-ot teljesített, és mert megbánta mindazt, amit elkövetett.¹²⁶ Elítéléséig a nagykanizsai internálótáborban, bűncselekményei elkövetésének színhelyén tartották fogva.¹²⁷

A Jehova tanúin és Csizmadia Sándoron kívül Vas és Zala megyében a statáriális kormányzásnak több száz halálos áldozata volt. Többségükről nem rendelkezünk semmilyen adattal, újsághír nem nevesítette őket, halotti anyakönyvekben sem szerepelnek. A halálraítéltek száma Körmenden elérhette a 150 főt is a vizsgált időszakban, és közülük mintegy 50 főt végezhettek ki a nagylaktanyában. Nyolcukat biztosan azonosítani tudjuk, további négy fő beazonosítása a mai napig bizonytalan. A halálraítéltek és a kivégzettek mintegy 70%-át a mai napig nem ismerjük. Nemcsak a nevüket, de temetési helyüket sem tudjuk pontosan beazonosítani. Jel nélkül hantolták el őket a körmendi köztemetőben, és sírjaik jeltelenek is maradtak. A felkoncolt vagy kivégzett katonaszökevényeknek, a munkaszolgálatosoknak, a zsidóknak és katonai szolgálatot megtagadóknak nem járt jelzett sír, őket az akkori hatalom még ezzel is büntette haláluk után. Az elkövetők közül többeket életükben vagy már haláluk után, de valamilyen formában rehabilitáltak, míg az áldozatok egy része esetében ez a gesztus még várat magára.

A kivégzett Jehova tanúinak emlékét a körmendi temetői emlékmű mellett 2015-től a budapesti Holokauszt Emlékközpont udvarán is emléktábla őrzi.¹²⁸ Mindhármukat (a bókaházi Dely Lajossal együtt) a JTE egésze mártírként tartja nyilván. Zsondor Jánost a magyarországi és Ján Žondor néven a szlovákiai JTE is. A világ egyik legjelentősebb, a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum holokauszt-áldozatokat nyilvántartó adatbázisában Zsondor János neve is szerepel.¹²⁹ A Nyugat-Dunántúlon kivégzett Jehova tanúi ezáltal már kanonizált módon is a holokauszt áldozatai közé tartoznak.

¹²⁶ Börtönbüntetésének ideje: 1945. okt. 10. – 1956. júl. 4. Fieder György népbíróági dossziéja. ÁBTL 3.1.9. V-48273/1. 107.

¹²⁷ Ez a nem lényegtelen körülmény egyben azt is jelenti, hogy az 1938. április 20-án megnyitott toloncház története nem ért véget a szovjet csapatok bevonulásával. Körmenden pedig a szétbombázott nagylaktanyában a megszálló szovjet csapatok szállásolták el magukat. A katonai infrastruktúra újrahazsnosítása folyamatos volt.

¹²⁸ Jehova tanúi emléktábla avatás. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, 2015. dec. 14. (<https://bit.ly/3Rv0pch>, letöltés 2022. júl. 28.) Ezen Dely Lajos (Bókaháza, 1924. máj. 8. – Sárvár, 1945. márc. 12. 11 óra), bókaházi földműves, Sárváron kivégzett Jehova tanúja neve is szerepel. Róla bővebben: *Csapody T.: A kisegyházakat betiltó rendeletről a rögtönítélő bíróság működéséig* – egy konkrét eset tükrében i. m. 9–37.

¹²⁹ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) [Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma, Washington], The Holocaust. Holocaust Survivors and Victims Database [A holokauszt túlélőinek és áldozatainak adatbázisa]. USHMM, Janos Zsondor, Nr: 20570., Lajos Deli (Dely), Nr.: 20 561. A Körmenden kivégzett másik két Jehova tanújának neve nem szerepel az adatbázisban.

Mellékletek

1.

A Nyugat-Dunántúlon kivégzettek részleges névlistája¹³⁰

Nagykanizsa

Milkó (Mikó) András (Andrej Milkó) (a. n. Krámer Paula; 1915. ? – Nagykanizsa, 1945. febr. 5. 10 óra): ruszin magántisztviselő, honvéd, kisegítő munkaszolgálatos (volt nagykanizsai internált).¹³¹ A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Halotti anyakönyvébe bejegyezve: „M. kir. 8. honvéd gyaloghadosztály parancsnokság tábori bíróság számnélküli ítélete alapján”. Nyilvános kivégzés helye: Nagykanizsa, Erzsébet tér, Igazságügyi Palota falánál. Eltemetve: a „katonai hatóság emberei temették el”, Nagykanizsa, 1945. febr. 5. A nagykanizsai köztemető főkönyvében a neve nem szerepel (a továbbiakban: N. sz.).

Csibri (Cibrik) Ferenc (a. n. Németh Erzsébet; 1914. ? – Nagykanizsa, 1945. febr. 5. 11 óra 15 perc), földműves, honvéd őrmester.¹³² A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Halotti anyakönyvébe bejegyezve: „M. kir. 8. honvéd gyaloghadosztály parancsnokság tábori bíróság számnélküli ítélete alapján”. Nyilvános kivégzés helye: Nagykanizsa, Erzsébet tér, Igazságügyi Palota falánál. Eltemetve: a „katonai hatóság emberei temették el”. Nagykanizsa, 1945. febr. 5. N. sz.

Rózsashegyi György (a. n. Kováts/Novák Mária; 1915. ? – Nagykanizsa, 1945. febr. 5. 11 óra 30 perc) földműves, csendőrőrmester.¹³³ A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Halotti anyakönyvébe bejegyezve: „M. kir. 8. honvéd gyaloghadosztály parancsnokság tábori bíróság számnélküli ítélete alapján”. Nyilvános kivégzés helye: Nagykanizsa, Erzsébet tér, Igazságügyi Palota falánál. Eltemetve: a „katonai hatóság emberei temették el”. Nagykanizsa, 1945. febr. 5. N. sz.

¹³⁰ A melléklet kizárólag azok részleges adatait tartalmazza, akiknek a kivégzéséről, felkoncolásáról és eltemetéséről fennmaradt valamilyen adat, vagy erről a korabeli lapok hírt adtak.

¹³¹ Mikó András kartonja. HM HIM Hadisír nyilvántartó (a továbbiakban: HM HIM Hny). <https://bit.ly/3nTtQHL>, letöltés 2022 márc. 21.

¹³² Cibrik Ferenc kartonja. HM HIM Hny. Uo.

¹³³ Rózsashegyi György kartonja. HM HIM Hny. Uo.

Biró László (a. n. Sergi Erzsébet; Ipp /ma: Románia/ 1915. ? – Nagykanizsa, 1944. dec. 11.)¹³⁴ felekezeten kívüli földműves, honvéd.¹³⁵ A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Kivégzés helye: Nagykanizsa, M. kir. rendőrség udvara.¹³⁶ N. sz.

Csepei Gyula (a. n. Kicsa Klára; Ipp, 1917. ? – Nagykanizsa, 1944. dec. 11.) református földműves, honvéd.¹³⁷ A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Kivégzés helye: Nagykanizsa, M. kir. rendőrség udvara.¹³⁸ N. sz.

Töttös Bálint (a. n. Csalányosi Mária; Perecsény, 1915. ? – Nagykanizsa, 1944. dec. 11.) református földműves, honvéd.¹³⁹ A nagykanizsai tábori bíróság szökés miatt golyó általi halálra ítélte. Kivégzés helye: Nagykanizsa, M. kir. rendőrség udvara.¹⁴⁰ N. sz.

Bakonyi Sándor (Gelse, 1916.– Nagykanizsa, 1944. dec. 3.) görög- vagy római katolikus (a továbbiakban: r. k.) honvéd, tüzér. A golyó általi kivégzés (felkoncolás/„szívlövés”)¹⁴¹ helye Nagykanizsa, Rákóczi u. 3. sz. ház előtt. Exhumálták, eltemetési hely: Nagykanizsa, 1944. dec. 5. Nagykanizsai köztemető, 34. Hősi parcella, 17. sor, 3. sírhely. 34. parcella, 4. sor, 18. sírhely.

Tarján Pálcsics Pál képfestő mester és Szabó rendőrtanácsos. A jugoszláv partizánokkal való kapcsolatuk miatt golyó általi kivégzés. Helye Nagykanizsa, Erzsébet tér, dohányraktár, 1945. ápr. 1. (közvetlenül az orosz bevonulás előtt).¹⁴² Eltemetésük helye és ideje: Nagykanizsai köztemető: 34. Hősi parcella, 6. sor, 5. sírhely; 1945. ápr. ?

Két férfi, egy nő (nevek ismeretlenek) golyó általi kivégzés helye és időpontja: Nagykanizsa, Erzsébet téri iskola (internálótábor II.), 1945. ápr. 1. (közvetlenül az orosz bevonulás előtt).¹⁴³

¹³⁴ Nagykanizsa halotti anyakönyv 1942–1945. (a továbbiakban: Nha) 608–610. sz.

¹³⁵ Biró László (karton nélkül, a továbbiakban: k. n.). HM HIM Hny. Uo.

¹³⁶ Nha 608–610. sz.

¹³⁷ Csepei Gyula (k. n.). HM HIM Hny. Uo.

¹³⁸ Nha 1942–1945. 608–610. sz.

¹³⁹ Töttös Bálint (k. n.) HM HIM Hny. Uo.

¹⁴⁰ Nha 1942–1945. 608–610. sz.

¹⁴¹ Bakonyi Sándor kartonja. HM HIM Hny. Uo.

¹⁴² *Tímár Ede*: Karácsonytól Nagypéntekig. *Mozgó Világ* 10. (1984) 12. sz. 14.

¹⁴³ Uo.

Zalaegerszeg

Horváth István (a. n. Béli Rozália; Murakeresztúr, 1916. jan. 13. – Zalaegerszeg, 1945. jan. 16. délelőtt) r. k. asztalossegéd, honvéd, 55. utász zászlóalj. Ítélet száma: H.48/45.-20. IX. sz.¹⁴⁴ Szökés miatt nyilvános, golyó általi kivégzés helye Zalaegerszeg, Deák Ferenc tér (piactér).¹⁴⁵ Eltemetési helye ismeretlen (a továbbiakban: E. h. i.).

Sági György honvéd.¹⁴⁶ A szökés miatt nyilvános, golyó általi kivégzés helye és időpontja: Zalaegerszeg, főtér, 1945. febr. 26. 10 óra E. h. i.

Dömötör János alsósegédi (segédi) katona golyó általi kivégzésének helye és időpontja: Zalaegerszeg, olai laktanya udvara, 1945. márc. 7.¹⁴⁷ E. h. i.

Keszthely

Frank Miklós keszthelyi építészmérnök, szökött zsidó munkaszolgálatos.¹⁴⁸ Szökés és bujkálás miatt golyó általi nyilvános kivégzés helye és időpontja: Keszthelyi gimnázium előtti főtér, 1945. febr. 4.¹⁴⁹ E. h. i.

Neu Imre keszthelyi kereskedő, szökött zsidó munkaszolgálatos (103-303. sz. kiegészítő munkaszolgálatos). A Keszthely melletti Törzsszálláson agyonlőtték, 1945. márc. 10.¹⁵⁰ E. h. i.

Zsizsekszer

Csurics Iván (1913. ?–1945. ?).¹⁵¹ A golyó általi kivégzés (felkoncolás) helye és időpontja: Zsizsekszer, tűzoltószertár előtt, 1945. febr. 13. E. h. i.

¹⁴⁴ Horváth István (k. n.) HM HIM Hny. Uo.

¹⁴⁵ Tegnap délelőtt fejlődéssel hajtották végre a halálos ítéletet egy katonaszökevényen. Zalai Összetartás, 1945. január 17. 3.

¹⁴⁶ Nyilvánosan kivégeztek egy katonaszökevényt. Zalai Összetartás, 1945. február 26. 2.

¹⁴⁷ Zalai Hírlap, 1965. március 10. 6.

¹⁴⁸ Hírek. Zalai Összetartás, 1945. február 5. 2.

¹⁴⁹ Zalai Összetartás, 1945. február 3. 2.; VaML Körmend iratai 1945–1946. Körmendi halotti anyakönyv 1945. 18. sz.

¹⁵⁰ Agyonlőtték egy szökött munkaszolgálatost. Zalai Közlöny, 1945. március 11. 5.

¹⁵¹ Zalai Összetartás, 1945. február 3. 4.

Dabronc

Rénes István (a. n. Arany Ilona; Balatonszepezd, 1920. ? – Dabronc, 1945. febr. 20. 18 óra) sümegi r. k. földművelő, napszámos.¹⁵² A golyó általi kivégzés (felkoncolás) helye: Dabronc, temető.

Körmend¹⁵³

Hatsek Sándor (a. n. Léederer Jolán; 1922. ? – Körmend, 1945. febr. 1. 17 óra) budapesti aranyműves, zsidó munkaszolgálatos.¹⁵⁴

Hönisch (Hönisch) Antal (a. n. Medvec Erzsébet; Rahó, 1911. ? – Körmend, 1945. márc. 7. 11 óra 15 perc) rahói kőműves, Jehova tanúja.

Kosztics Vilmos (a. n. Csurerics Vokoszova; 1921. ? – Körmend, 1945. márc. 3. 10 óra 15 perc) újvidéki kőműves-segéd, görögkatolikus honvéd.¹⁵⁵

Lakatos Henrik (a. n. Kállai Mária; Kunszentmárton, 1923. szept. 23. – Körmend, 1945. jan. 22. délelőtt), körmendi földműves, r. k. honvéd.

Milus Pál (a. n. Laczkó Erzsébet; Izsák, 1921. márc. 3. – Körmend, 1945. febr. 26. 13 óra) izsáki földműves, református, honvéd.¹⁵⁶

Szabó Bertalan (a. n. Tóth Zsófia; Láca /Lácacséke/, 1921. aug. 23. – Körmend, 1945. márc. 2. 11 óra 15 perc) földműves, lóápoló, semjéni lakos, Jehova tanúja.

Szalafay (Szalafai) József (a. n. Fujsz Julianna; Rinyabesnyő, 1907. szept. 22. – Körmend, 1945. márc. 3. 10 óra 15 perc) nagyatádi molnár-segéd, r. k., örvezető.¹⁵⁷

¹⁵² VaML Körmendi iratok 1945–1946. Körmendi halotti anyakönyv 1945. (a továbbiakban: VaML Ki Kha 1945.) 6. sz. alatt.

¹⁵³ Minden esetben golyó általi kivégzés történt a körmendi nagylaktanya északi udvarán. Az eltemetés helye: minden esetben a körmendi köztemető A5-ös parcellájának ismeretlen sírhelyei.

¹⁵⁴ Hatsek Sándor (karton nélkül) HM HIM Hny. Uo.; VaML Ki Kha 1945. 45. sz. alatt.

¹⁵⁵ Kosztics Vilmos (karton nélkül). HM HIM Hny. Uo.; VaML Ki Kha 1945. 49. sz. alatt.

¹⁵⁶ Milus Pál (karton nélkül). HM HIM Hny. Uo.; VaML Ki Kha 1945–1946. VaML Ki Kha 1945. 16. sz. alatt.

¹⁵⁷ Szalafay József (k. n.) HM HIM Hny. Uo.; VaML Ki Kha 1945. 48. sz. alatt.

Zsondor János (Ján Žondor/Ján Zondor/Zondor Ján/Žondor Ján) (a. n. Máté Borbála; Tašula/Tasolya, 1924. jún. 4. – Körmend, 1945. márc. 7. 11 óra) tasolyai földműves, napszámos, Jehova tanúja.

Körmend (a valószínűleg Körmenden kivégzettek)

Kristóka Mihály (a. n. Szofilkanics Anna; Gasztony, 1899. ? – Körmend, 1945. febr. 1.) munkaszolgálatos.¹⁵⁸

Landau Arthur (a. n.: Schmelz Mária, 1898. dec. 8. – Körmend, 1945. febr. 15.), 101/12. kmsz. szd.¹⁵⁹

Máté Antal (a. n. Orbán Borbála; Vág, 1904. jún. 15. – Körmend, 1945. febr. 15.), budapesti tisztviselő.¹⁶⁰

Ternák Imre (a. n. Vámos Mária; Órimagyarósd, 1914. ? – Körmend, 1945. jan. 25.) honvéd.¹⁶¹

¹⁵⁸ Kristóka Mihály (k. n.) HM HIM Hny. Uo.; Háborús keresőszolgálat (a továbbiakban: Hksz) <https://bit.ly/3uHo9Az>, letöltés 2022. márc. 21.

¹⁵⁹ Landau Arthur kartonja. HM HIM Hny. Uo.

¹⁶⁰ Máté Antal. Hksz. Uo.

¹⁶¹ Ternák Imre. Hksz. Uo.

2.

Szabó Bertalan és Zsondor János búcsúlevele

Szabó Bertalan búcsúlevele¹⁶²

Utolsó levellem hozzátok

Kedves testvérem, Marika!¹⁶³ a Krisztusban. E másfél órai hátramaradott időmet is kénytelen vagyok felhasználni, hogy írjak néked, hogy a kedves szüleimet tudasd helyzetemről. Kívánok számukra Istentől oly megnyugvó türelmet, mint amely most nekem van utolsó percemben e vészteljes világban. Most 10 óra, az ítélet fél 12-kor már végre is lesz hajtva golyó által. Teljesen meg vagyok nyugodva. További életem Jehova kezébe és szeretett fia, Krisztus Jézus, mint királynak ajánlottam fel, mert tudom, hogy nem felejtkezik el az őt szeretőkről. Tudom, hogy rövidesen lesz föltámadás mindazoknak, akik Krisztusban halnak, vagyis alusznak el. Külön is megemlítem, minden szeretetekért Jehova áldását kívánom. Add át utolsó csókjaimat Apának, Anyának és Ancusnak¹⁶⁴ is, mint szerető szülőknék. Felettem ne aggodalmaskodjanak, mert rövidesen lesz találkozásunk. Most megnyugszik a kéz és lepihenek, amíg Jehova újra szólít. Mert neki tett fogadalmamat tovább is megtartom. Most már időm nincs. Isten veletek és velem.

Szeretettel,
fiatok, Bert

Kedves Marika, a csomagomról viselj gondot, ha tudsz. A pénzt elköltheted vagy ahogyan jónak látod, rád bízom 530 P. Horváth urat¹⁶⁵ és családját is köszöntöm és minden rokont. Jehova kegyelme veletek és velem.

Bert

Efez 1:3., Filip 1:20–23., Róm 8:38,39.¹⁶⁶

¹⁶² Az eredeti búcsúlevélben a mondatok végén számos esetben nincs írásjel, más mondatokban pedig szabálytalan helyre került az írásjel. A búcsúlevelet szöveghíven, de a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. Kelt: Körmend, nagylaktanya fogdája, 1945. márc. 2. kb. 10 óra.

¹⁶³ Marika: Szabó Bertalannal együtt a nagykanizsai hentes- és mészáros által befogadott Augustin Mária, Jehova tanúja.

¹⁶⁴ Ancus: a Szabolcs megyei Polgárból, Szabó Bertalan menyasszonyjelöltje, aki maga is a nagykanizsai internálótábor lakója volt, Jehova tanúja.

¹⁶⁵ Horváth úr: nagykanizsai hentes- és mészáros, aki családjával együtt befogadta az internálótáborból való szabadulását követően.

¹⁶⁶ Pál levele az Efezusiakhoz 1–3.: „Áldott legyen az Isten, és a mi Urunknak, Jézus Krisztusnak Atyja, aki megáldott minket minden lelki áldással a mennyekben Krisztusban.” Pál apostolnak a Filippiekhez írt levele: 1:20–23.: „Amaz én esengő városom és reménységem szerint, hogy semmiben meg nem szégyenülök, hanem mint mindenkor, úgy most is nagy bátorsággal

Zsondor János szlovák nyelvű búcsúlevelének fordítása¹⁶⁷

Pihenni indulok¹⁶⁸

Forró szeretettel írom utolsó soraimat Nektek, kedves családom.

Kedves testvérek és testvérnők Krisztusban!

Ne szomorkodjatok Isten akarata fölött. Tudom, hogy mindez csakis Isten engedelmeivel történik, és az is, hogy most aludni térek. Biztos vagyok benne és remélem, hogy Jehova a közeljövőben felébreszti mindazokat, akik a sírokban alszanak, vagyis azokat, akik hűek és engedelmesek maradtak mindvégig.

Most fél tizenegy van, tizenöt perc múlva elmegyek.¹⁶⁹

Ez ne lepjen meg Benneteket, kedveseim, mindezeknek három oka is van. Az, hogy Jehova neve igazolva legyen, hogy bebizonyíthassuk a hitünket, és hogy ők el legyenek ítélve.

Eszembe jutott a két fiú,¹⁷⁰ és velük volt Tóni¹⁷¹ testvér is, aki ugyanúgy van, mint én. Szabó még három órája aludni tért.¹⁷²

Állandóan az van az elmémben, ami a János Jelenések 2:10.-ben van: „légy hű mindhalálig”.¹⁷³

Most üdvözlöm az egész (saját) családomat és az összes testvéreket és testvérnőket, az ismerősöket és az ismeretleneket, adjátok át ezeket Szentára¹⁷⁴ is.

Legyetek nyugodtak, mert mindezek biztosan a mi dicsőségünkre vannak. Az, ha, aki teheti, az életével bizonyíthatja a hűségét Jehovának. Ha Jézus meghalt miértünk, mi nem halhatunk meg érte?

fog magasztaltatni Krisztus az én testemben, akár életem, akár halálom által. Mert nekem az élet Krisztus, és a meghalás nyereség. De ha e testben való életem munkámat gyümölcsöztetni: hogy melyiket válasszam, meg sem mondhatom. Mert szorongattatom e kettő között: kívánván elköltözni és a Krisztussal lenni; mert ez sokkal inkább jobb.” Pál levele a rómaiakhoz 8. 38–39.: „Mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem következendők, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől, mely vagyon a mi Urunk Jézus Krisztusban.” (Ford. Károli Gáspár.)

¹⁶⁷ Ford. Karol Tóth (Tóth Károly), a szlovákiai Zemplén községben élő Jehova tanúja.

¹⁶⁸ Kelt: Körmend, nagylaktanya fogdájában, 1945. márc. 5.

¹⁶⁹ A kivégzésére végül két nappal később került sor.

¹⁷⁰ A két fiú: Helmezi Sándor és Augusztin János, akik akkor még az ítélethozatalra vártak.

¹⁷¹ Tóni: Hönisch Antal beceneve, akivel együtt végezték ki őket két nappal később, 15 perc különbséggel.

¹⁷² „Szabó még három órája aludni tért”: azt jelentheti, hogy Szabó Bertalant a búcsúlevelével megírásához képest három nappal korábban végezték ki.

¹⁷³ János Jelenések könyve 2. 10.: „Semmit ne félj azoktól, amiket szenvedned kell: Ímé a Sátán egynéhányat ti közülöktek a tömlöczbe fog vetni, hogy megpróbáltassatok; és lesz tíz napig való nyomorúságatok. Légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.” (Ford. Károli Gáspár.)

¹⁷⁴ Zsondor Jánost és hittársait a nagykanizsai internálásukat követően Szentán fogadták be.

Ha majd valamikor haza juttok, adjátok át az üzenetet a mieinknek, hogy ne szomorkodjanak, mert én az igazságért haltam meg, és nem úgy, mint egy bűnöző.

Miskának¹⁷⁵ is mondjátok el, valamint az új testvéreknek és testvérnőknek. Isten szeretete legyen veletek!

Zsondor János
1945. március 5.

JEHOVA'S WITNESSES AND ARROW-CROSS TERROR IN WESTERN
TRANSDANUBIA
Individual Destinies from the Internment Camp of Nagykanizsa to the Executions at Körmend
By Tamás Csapody

SUMMARY

Due to the advance of the Soviet troops, on 2 December 1944 the internment camps of Nagykanizsa were abolished. Then, however, the frontline got stuck, and the Arrow-Cross authorities reorganised the administration. Razzias were continuous, the liberated internees were hunted down, and the levante recruits, deserters, fugitives from the forced labour and the Jews were captured. The captives were submitted to torture by electric shocks and other torments, while under the effect of martial law they faced lynching or execution. In the great barracks of Körmend some fifty executions took place, most of which are completely unknown. Among the twelve male victims there were the witnesses of Jehova, executed for treason and the refusal to enlist in the army. The executed have ever since rested in an unmarked grave in the public cemetery of Körmend.

¹⁷⁵ Miska: Zsondor Jánossal egy faluból származó és vele együtt Szentán befogadott Hiszem Mihály, aki a búcsúlevelet kézbesítette Zsondor János szüleinek.

Adrian Jusupović

THE CHRONICLE OF HALYCH–VOLHYNIA
AND HISTORICAL COLLECTIONS IN MEDIEVAL RUS'

Transl. Miłka Stepień

(East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. 81.)

Brill, Leiden–Boston 2020. 244 oldal

A középkori történetírás szövegei nehezen kibogozható kérdések tárháza. A krónikaszcvegeket megközelíthetjük a kéziratrténet vagy a stílus szempontjából, de felfedezhetünk bennük bibliai vagy más szerzők műveiből származó kölcsönzéseket is. A merítési kör óriási, az eredmények pedig többnyire hipotetikusak és sohasem lezártak. Egy-egy új megállapítás a dominóelv szerint sok mindent megváltoztathat, ami az Árpád-kori történelem szempontjából kulcsfontosságú. A keleti szláv krónikákat fenntartó kódexek legrégebbike a 14. század végén keletkezett, a 15–16. század folyamán ugrásszerűen megnőtt a számuk, és a krónikaírás még a 17. században is virulens műfaj maradt. A korábbi szövegek kompilálása mindig új szempontok szerint történt, s a múltat a jelen igényei szerint értelmezték.

A forráskritikai módszer doyenje Oroszországban a nyelvész Alekszej A. Sahmatov (1864–1920) volt, akinek szövegrekonstrukcióját a Kijevi Rusz első krónikájáról világszerte elfogadták a kortársaitól kapott számos kritika ellenére is. (Magyarul: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Bp. 2015.) Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az a megállapítás, hogy a Rusz történetírása három krónikacsaldra (novgorodi, vlagyimir-suzdali moszkvai folytatással, délnyugati) bontható – mindegyiket számos másolat és szövegvariáns alkotja. A harmadik (délnyugati) kódexcsald legrégebbi darabja egy 1420 körül készült másolat, az úgynevezett Ipatyjev-kódex, amely nevét arról a kozstromai monostorról kapta, ahol a kéziratot a 19. század elején felfedezte az író és történetíró, Nyikolaj M. Karamzin (1766–1826). Az Ipatyjev-kódexben – és a hasonló történeti szöveget fenntartó későbbi kódexekben – található krónikaszcveg eseményleírása a 13. század végénél megszakad, nincs folytatása. Tartalmát tekintve egyértelmű, hogy a Rusz déli régiójában készült. Ezen kódexcsald krónikaszcvege három jól elkülöníthető részre tagolóódik. A 12. század második évtizedéig terjedő korszakot a *Régmúlt idők elbeszélése*nek egy variánsa (az úgynevezett harmadik redakció) képviseli, amely zömében megegyezik a másik két kódexcsald korai szövegével. Az 1118–1198/99 közötti évtizedek leírása az úgynevezett *Kijevi Évkönyv*, amely főleg a déli központokra (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl, Halics-Volhínia) összpontosít. A 13. századra vonatkozó harmadik rész, a *Halics-Volhíniai Évkönyv* teljesen egyedi szöveg, tartalmi és stiláris szempontból is. Az Ipatyjev-kódex történeti szövegét a szláv nyelvű szakirodalomban *Ipatyjev Évkönyv* elnevezéssel jelölik, noha tartalmát tekintve inkább krónika, s 13. századi részeiben még a *gesta* megjelölés sem lenne indokolatlan. Az *Ipatyjev Évkönyv* 12–13. századi szövegét Sahmatov adta ki az Ipatyjev-kódex szövegvariánsára építve 1908-ban, de közölte az eltérő olvasatokat is. Azóta több reprint kiadás született (1962, 1997, 2001) mutatókkal és új bevezetővel kiegészítve, de a forrásszcveget változatlan formában adták közre. Az unikális 13. századi rész, a *Halics-Volhíniai Évkönyv* önálló utat járt be, angol, német, mai orosz és ukrán fordításai is ismertek.

Ezt a szöveget tette vizsgálat tárgyává a két lengyel történész, Adrian Jusupović és Dariusz Dąbrowski által vezetett projekt. Munkatársaikkal (Alekszandr Majorov, Irina Jurjeva és Tatjana Vilkul) együtt az alapoktól indultak, a kéziratok vizsgálatával. A *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegét fenntartó kéziratok közül csak egy, az eddigi szövegközlések alapjául szol-

gáló Ipatyjev-kódexben olvasható változat tartalmaz évszámokat. A kutatásban régóta ismert évekre bontás utólagos – vélhetően a 15. századi kompilátor által eszközölt – beszűrése okozta problémák miatt döntöttek úgy a lengyel kutatók, hogy a legkorábbi évszámok nélküli szövegvariánusra, a 16. századi Hlebnikov-kódexre építik az új szövegközlést és annak lengyel fordítását. (Kronika Halicko-Wołyńska [Kronika Romanowiczów]. Wyd. wstęp i przypisy Dariusz Dąbrowski – Adrian Jusupović. Kraków–Warszawa 2017.) Az eltérő olvasatok precíz nyelvi feldolgozásában, a kompilált szövegek eredetének feltárásában és a kommentárok készítésében a moszkvai nyelvész Irina Jurjeva, a szentpétervári történész Alekszandr Majorov és a kijevi krónikakutató Tatiana Vilkul működtek közre.

A krónikával kapcsolatos kutatásokat Adrian Jusupović foglalta össze lengyel nyelvű monográfiájában (Kronika halicko-wołyńska [Kronika Romanowiczów] w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków–Warszawa 2019.), amely a szóban forgó angol nyelvű változat alapja. Az említett kutatási projekt következménye, hogy a monográfia *Előszavát* (vii–xxi.) Jusupović és Dariusz Dąbrowski együtt jegyzik, s fontos megállapításokat rögzítenek az ókeletiszláv elbeszélő források útvesztőiben járatlanok számára. Bemutatják a szöveget fenntartó kódexeket és kapcsolataikat, a terminológia problémáit és összefoglalják a műfaji meghatározással kapcsolatos nézeteket. Ez utóbbi azért fontos, mert a szláv nyelvű terminológia (*letopis*) olyan gyűjtőfogalom, amely az *annales*, *chronica*, *gesta* jelentések mellett magában foglalja a „kódex” jelentést is. A fogalomhasználatot illetően egy lábjegyzet (viii. 3. jegyzet) utal egy félreértésre, amely az amerikai Christian Raffensperger egyik monográfiájának címében is megjelenik (Kingdom of Rus’. Kalamazoo–Bradford 2017.). A Kijevi Ruszt nem lehet ugyanis királyságnak nevezni, a Rurik-dinasztia szereplői fejedelmek voltak, nem királyok. Egyetlen kivétel az 1253-ban a pápai legátus által valóban királlyá koronázott Danyiil Romanovics.

A koncepció, mely szerint a 13. század végi krónika lényegében a Rurikok Romanovics ágának krónikája, Adrian Jusupović nevéhez fűződik. A *Bevezetőben* (1–11.) olvasható az a módszertani megközelítés, amelyre kutatási eredményei épülnek. A szerző nem különálló szövegcsoporthokként vizsgálta az Ipatyjev-kódex történeti szövegét, hanem egységes egészként közelítette meg. Véleménye szerint a *Régmúlt idők elbeszélése* és a *Kijevi Évkönyv* elválaszthatatlan a *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegétől, mivel az egész a 15–16. századi kompilátorok keze nyomát viseli. Jusupović elveti azokat a korábbi kísérleteket, amelyek az egyes szövegrészek szerzőit egy-egy konkrét személyhez próbálták kötni; mindössze annyit szögez le, hogy a történetíró a Romanovicsok környezetéből került ki.

A *Bevezető* megadja a monográfia fejezetekre tagolásának szempontjait is. Az öt fejezet közül három egy-egy fejedelem személyéhez kapcsolódó szövegrészt elemez, akik a 13. századi történet kulcsszereplői voltak. Az első fejezet Roman Msztyiszlavics, az első halics-volhíniai fejedelem (1199–1205) halálát követő dicsőítő szövegrészt elemzi (12–27.), amely a *Kijevi Évkönyv* és a *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegét köti össze. Ez a panegirikus szöveg az *Encomium* megjelölést kapta. A harmadik fejezetben (79–109.) a szerző egy feltételezett, egykor önálló krónika létezése mellett érvel, amelynek főszereplője Roman Msztyiszlavics fia, Danyiil Romanovics (1201–1264). Az ötödik fejezetben (131–191.) Vlagyimir Vaszilovics személye áll a középpontban. Ő Danyiil unokaöccse és Volhínia utolsó, hosszú ideig uralkodó fejedelme (1269–1289) volt. A második és a negyedik fejezet tematikus címetek visel: a *Rosztyiszlavicsok Kijevi Krónikája* (28–78.), illetve Mihail Hruszevszkijtől kölcsönzött megjelöléssel: *Ihletett krónikaírás* (110–130.). Az első fejezet az 1205 előtti, a második az 1205–1228, a harmadik az 1228–1244, a negyedik az 1245–1259, az ötödik pedig az 1260–1290 évek közötti eseményeket foglalja össze.

A második fejezet gondolatmenete visszatér Vlagyimir T. Pasuto (1918–1983) véleményéhez, mely szerint a *Halics-Volhíniai Évkönyv* 1238-ig a kijevi évkönyvírás folytatása volt. Jusupović-nál ez a szövegrész kapta a *Rosztyiszlavicsok krónikája* megjelölést, és Pasutótól eltérően 1228-cal,

Msztyiszlav Msztyiszlavics halálával zárja a periódust. Az 1228 utáni szövegrészről azt feltételezi a szerző, hogy eredetileg egy Danyil tetteit megőrkítő önálló krónika lehetett. E feltételezett krónika zárodátuma a magyar történelemben is fontos esemény: az 1245. augusztus 17-én lezajlott Jaroszlav alatti csata, amelyben IV. Béla veje, Rosztyiszlav vereséget szenvedett. Danyil életében ez az ütközet semmiképpen sem fordulópont. A krónikaszőveg 1259-ig több olyan tematikus egységből áll, ahol a krónikás mellőzi a kronológiát, ilyenek például a mongolokkal és litvánokkal (a szövegben a jatvag törzs szerepel) folytatott harcok, illetve IV. Bélával karöltve a Babenberg örökségért vívott küzdelem. Az 1260–1290 közötti rész vizsgálatánál a szerző kimutatja, hogy a krónikás-kompilátor a korábbi szövegeket ismét felhasználja (175–178.), aminek a regnáló fejedelem legitimitásának alátámasztása lehetett a célja.

A szerző következtetéseit a *Konklúziók* fejezet foglalja össze (192–197.). Az itt felsoroltak közül kiemelendő az az eredmény, amely szerint az Ipatyjev-kódexcsalád által fenntartott krónika valójában egy 13. század végén összeállított szintézis, amely azzal a céllal íródott, hogy a Rusz létrejöttét és történetét egységes keretek között mutassa be (197.). Jusupović szerint a *Rosztyiszlavicsok krónikája* Jan Długosz még önálló formában forgathatta.

A kötetet egy melléklet, bibliográfia, valamint személy-, földrajzi név- és népnév mutató zárja. A *Melléklet* (198–210.) nagyon hasznos lesz mindazoknak, akik az Ipatyjev-kódexcsalád történeti szövegét tanulmányozzák, ugyanis Jusupović évekre bontva táblázatba foglalja a Hlebnjikov-kódex alapján 2017-ben kiadott mű oldalszámait, megfelelően a 1908-ban Sahmatov által kiadott Ipatyjev-kódexbeli szöveg oszlopszámaival. (Sahmatov kiadása és minden erre épülő későbbi szövegközlés oldalanként két számozott oszlopba rendezve közli a szöveget.) A táblázathoz hozzárendeli saját monográfiája oldalszámait és – széljegyzet formájában – a szövegre vonatkozó megállapításait. A Jusupović által felállított kronológiából hiányolható, hogy II. András hadjáratai esetében nem vett figyelembe olyan korrekciókat, amelyek a magyar (de nem csak magyar nyelven olvasható) szakirodalom eredményei. A magyar szakirodalom hiánya sajnos általános jellemzője a bibliográfiának (211–234.), amelyben Zsoldos Attila archontológiáján, Vásáry Istvánnak az Aranyhordáról szóló két 1978-ban megjelent tanulmányán kívül e sorok írójának néhány régebbi írása szerepel csupán. A forrásszőveg tartalma és a regionális szemlélet megkívánta volna a régióval foglalkozó szakirodalom szélesebb körének bevonását, így például a cseh Jitka Komendová munkáinak feldolgozását. A Babenberg-örökség körüli problémák vázolásához csupán a lengyel Norbert Mika kötetét találjuk, osztrák szerző tollából származó írás nem szerepel a munkában, ahogy a belorusz Alekszej Martinyuknak a kérdést alaposan tárgyaló monográfiája (*Avsztrija i Vosztočsnaja Jevropa v szisztymie perszonalnih szvjazej i kulturnih kontaktov [XIII–nacsalo XVI veka]*. Moszkva 2019.) is hiányzik. Hasznos lett volna néhány genealógiai tábla, amelyek segítségével a „Romanovicsok” és a „Rosztyiszlavicsok” leszármazásrendje, rokoni kapcsolataik és a Rurik-dinasztián belüli helyük könnyen áttekinthetőbbé váltak volna. Tény, hogy a szláv nevek átírása nem könnyű, próbára teszi a fordítót és a szerzőt egyaránt. Egy-egy kézenfekvő megoldás hiánya inkább csak szépséghiba: például a monográfia lengyel nyelvű változatában a Rosztyiszlavics-klán (dinasztiáá) neve lengyel átírásban szerepel (Latopis Rościslawiczów, Kroniki Romanowiczów), az angol szövegben pedig megmaradt a „Rostislavichi” és „Romanovichi” használata a nyelvben logikus „Rostislaviches” és „Romanoviches” helyett.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Adrian Jusupović monográfiája egy olyan kutatócsoport által folytatott alapkutatásra épül, amelyet Sahmatov óta nem produkált a szlavisztika és a Kelet-Európával foglalkozó medievisztika. A megállapítások újdonsága abból következik, hogy a hangsúlyt a kódex szövegét összeállító 14. század eleji kompilátor szempontjából és lehetséges eszközeinek tükrében szemléli. Ahhoz továbbra sem fér kétség, hogy az 1290 táján megszakadt szöveg a 14. század elején készült. Az a kérdés azonban még mindig nyitott, hogy vajon miért csak a 15. század elejéről származik az első fennmaradt kézirat, illetve mi adta az

aktualitását a később készült másolatoknak. Jusupović elemzése újat hozott a szöveg szerkezetének vizsgálatában, de megállapításai – ahogy esetenként maga is jelzi – hipotetikusak, ami a későbbi kutatás számára is bőven nyitva hagy kérdéseket. Vitathatónak gondolom, hogy Jusupović a Danyiil fejedelemről írott elbeszélést „feldarabolva” több szerzőhöz rendeli (a 2., 3. és 4. fejezetekben), és Danyiil halála időpontját (1264) nem tekinti a szöveg történetében cezúrának. Továbbra sem gondolom elvetendőnek, hogy a Danyiilról szóló részeket egységes *gestaként* kezeljük, amire a halála utáni dicsőítő szöveg enged következtetni.

Mindezzel együtt a kötet fontos mérföldkő a *Halics-Vólhíniai Évkönyv* és a régió történetének kutatásában. Használata megkerülhetetlen, és a témában alkotott munkák esetében ott van a helye Pasuto és Włodarski jelentős művei mellett.

Font Márta

Bee Yun

WEGE ZU MACHIAVELLI

Die Rückkehr des Politischen im Spätmittelalter

(Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte B. 91.)

Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2021. 318 oldal

Mikorra esik a politikai gondolkodás nagy fordulópontja? – e kérdésre keresi a választ a szerző. Szerinte a politikaelmélet művelői a történelem folyamán két módszert követtek, amelyek egyben tudománytörténeti korszakokat is jelentettek. Az első szerint az emberi világ csak része egy nagyobb egésznek, amelyet világosan megfogalmazott törvények kormányoznak, ahol az erkölcsös és jogos cselekedetek elnyerik jutalmukat, az erkölcstelenek és jogtalanok pedig büntetésüket. E felfogásnak Bee Yun az igencsak mesterkéltné „necesszitorisztikus” nevet adta, amelyet a középkori filozófia kutatóinak „necesszitarizmus” kifejezéséből fejlesztett ki. Ezzel szemben áll a pragmatikus gondolkodás, amely a közéleti cselekedetek gyakorlatát vizsgálja. A könyv eredeti változata 2009-ben készült el, amikor azt Berlinben doktori értekezésésként nyújtotta be a szerző, aki azóta már az egyik szülői egyetem politológia tanszékének docense.

Bee Yun a pragmatikus politikaértelmezés kezdeteit keresve e dichotomikus rendszerben helyezte el azokat a szerzőket, akik a politikáról írtak. A könyv azonban nemcsak forrás-elemzés, hiszen a szerző a modern történetírásban megszokott módon rendszeresen reflektál azokra a kutatókra, akik e problémát tárgyalták, közülük leginkább azokra, akikkel nem ért egyet. A vitatott kiindulópontot Jakob Burckhardtnak az a tézise jelenti, amely szerint a pragmatizmus, egyáltalán a modern politikai gondolkodás a kereskedelmi kapitalizmus világában élő városköztársaságban, Firenzében Machiavellivel kezdődött volna. Bee Yun ezt az elképzelést két egymással ellentétes nézetrendszerre, a felvilágosodás középkorkritikájára és a német romantika eszményített középkorképére vezeti vissza. Az ő elemzéseiből épp ennek az ellenkezőjéről bizonyosodunk meg: Machiavelli ezer szállal kötődött kora általános nézeteihez, egyrészt a népnyelvű irodalom kritikus hatalomfelfogásához, másrészt az 1494-es francia inváziót követő firenzei politikai válságból való kiútkereséshez. A könyv első része a Machiavelli előtti politikai gondolkodók nézeteit veszi szemügyre, azt vizsgálja, melyikük hogyan viszonyult a politikához.

A görög filozófusok kezdetben a necesszitarizmus talaján álltak. Bee Yun ezt fedezte fel Protagorasz tanaiban, akárcsak a valamivel később keletkezett szofisztikus szövegben, az *Anonymus Iamblichiben*. Platónnál és Arisztotelésznél azonban már más megfontolásokkal találkozunk, ők ugyanis mindketten megkülönböztették a gyakorlati és a racionális tudást. A kései antikvitás keresztény szerzői, Szent Ágoston és Boethius azonban egyértelműen a necesszitarizmus mellett kötelezték el magukat. Ez a szemlélet egy évezreden át határozta meg a nyugati gondolkodást. E felfogást láthatjuk a korai és az érett középkor szerzőinél, nem változtatott ezen Aquinói Tamás sem, de ezt figyelhetjük meg Gratianusnak a természetjogról szóló mondataiban is.

Fordulatot a 14. század eleje hozott. A kor gondolkodói szkeptikusak voltak a politika racionális értelmezésével szemben, az emberi cselekményeket és az univerzumot elválasztották egymástól, szakítottak azzal, hogy a politikai cselekedeteket etikai és jogi normák szerint ítélik meg, végül pedig megpróbálták olyan normákat találni, amelyek a közösség sikere és kudarca alapján értékelték e tetteket. Hat szerző, Johannes Quidrot, Luccai Tolomeo, Padovai Marsilius, William Ockham, Bartolus de Saxoferrato, végül Coluccio Salutati műveinek erről szóló részeit vizsgálta Bee Yun. Korántsem lehet azt állítani, hogy a pragmatikus politikaelmélet képviselői a pápasággal szemben álló országok szószólói közül kerültek volna ki. Luccai Tolomeo a pápai udvar politikáját szolgálta tollával, Coluccio Salutati pedig egy guelf hagyományaira büszke város polgára volt. Az utóbbi szerző esetében az „elmélet” szóval talán érdemes csínnjában bánnunk. A firenzei kancellár, Salutati levelei ugyanis leginkább a mindenkori politikai cél szolgálatába állított propagandairatok, amelyekben a tudományos meggyőződésnek nem sok hely jutott. Bee Yun szerint ők hatan, és persze kortársaik, hozták vissza a politikaelméletet Európába, hiszen a szerző felfogása szerint csakis a pragmatikus megközelítés érdemli meg a politikaelmélet nevet.

Közös volt bennük, hogy az országok kormányzatának különbségeit a különféle népek és az általuk lakott területek helyzetének eltéréseire vezették vissza. A Tolomeónál megfigyelhető hatalomkritika nem jelentett köztársaság-pártiságot, csak az udvari emberek szokásos manírját. Salutati sem általában volt republikánus, csupán hazája politikai berendezkedését dicsőítette, hiányzott azonban belőle bármiféle monarchiaellenes beállítottság. Leonardo Bruni, Matteo Villani mind ezt a pragmatikus, nem antimonarchikus republikánizmust képviselték. Ehhez a hagyományhoz csatlakozott Machiavelli is *A fejedelem* írásakor.

Ő azonban korántsem száz évvel korábbi szerzőkre támaszkodott, hanem kora gondolatait formálta szöveggé. Nem szakított a Firenzében szinte kötelező republikánizmussal, de pontosan leírta a köztársaság valóságos működését, az állandó belső meghasonlást és ebből keresett kiutat. Ekkor már Firenze jó ideje a megújítás (*renovatio*) lázában égett. A Mediciek 1494-es bukása után a város előkelői egy velencei típusú berendezkedés kialakításán gondolkodtak, mindeközben Savonarola is *renovatiót* hirdetett, a régi szokásokhoz és erkölcsökhöz való visszatérést. A firenzei köztársaság megújításának szándéka sarkallta Machiavellit is 1513-ban *A fejedelem* megírására. Ez és Machiavelli más művei nem egy új gondolkodás első megfogalmazásai voltak, hanem egy két évtizede helyét kereső társadalom próbálkozásainak lezárását jelentették.

Machiavelli távolságtartóan, néha egészen lekezelően nyilatkozott az antikvitásról. Az antikvitás kultuszának e kritikájával azonban nem volt egyedül. Bruni, Bracciolini, Nicolaus Cusanus hasonló nézeteket fogalmaztak meg. A pragmatikus politikai gondolkodás tehát nem jelentette az ókori minták kritikátlan átvételét.

A könyv utolsó lapjain a szerző egy olyan gondolatkört is megismertet olvasóival, amelynek a legcsekélyebb kapcsolata sem volt sem a 14. századi politikai írókkal, sem a humanizmussal. Ez az általa „vulgárpragmatizmus”-nak hívott világnézet, amely éleslátó szókimondással írta le a politika valóságát, és már évszázadokkal Machiavelli előtt jelen volt az európai közgondolkodásban. A szerencse kerekét forgató Fortuna szimbóluma a 12. század óta megfigyelhető könyvillusztrációkon, a szerencsét a csalással mindig meglovagló róka pedig szintén a 12. században

jelent meg a francia regényirodalomban, hogy aztán Reineke Fuchsként a német irodalomban is gyökeret verjen. Az itt megjelenő világkép minden addiginál gyakorlatiasabb volt. Bukás itt csak az igaz hívókra és az erkölcsösökre várt, felül csak azok maradtak, akik állandóan résen voltak és könnyűszerrel túltették magukat erkölcsi aggályaikon. Az ezen motívumokat használó alkotások eredetileg példamutató cézzal készültek, vissza akarták vezetni az embereket a bűntől elfordult világba, ez az erkölcstanító jelleg azonban a 14. században elhalványult, és a tiszta cinizmus lépett az előtérbe. Machiavelli jól ismerte e világfelfogás műveit, és egyes elemeit beépítette könyveibe. A sokáig humanistának tartott pragmatizmus tehát az ideális humanizmustól legtávolabb álló, vagy inkább mondjuk úgy, sokáig legtávolabbinak tartott, korábbi felfogásból építkezett.

A magyar olvasók figyelmét fel kell hívni arra, hogy a szerző a 15. századi pragmatikus politikai gondolkodás legjobb példájának Aurelio Brandolini dialógusát tartja, amelyben Hunyadi Mátyás és Corvin János beszélgetnek arról, hogy vajon a köztársaság vagy a monarchia-e a jobb államforma. Bee Yun alapos szöveg- és képelemzése, logikus következtései, megfontolt kritikája hasznos olvasmány lehet mindenkinek, akit érdekel az ókori, középkori és a 16. század eleji politikai gondolkodás. A mű nemcsak az alapkérdésként feltett esetben számol le a korábbi humanizmusértelmezéssel, hanem más tekintetben is tovább árnyalja a sokáig egyszerűsítően humanistának nevezett műveltségeménnyel alkotott képünket.

Tringli István

DÉLSZLÁVOK PÁRIZSBAN

Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai

Szerk., bev. Papp Árpád

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta 2021. 758 oldal

Papp Árpád nem titkolt célja, hogy „gránitba vésett közhelyeinken” túllépve a magyarul jó-részt ismeretlen délszláv források segítségével mutassa be a trianoni történet „lehetséges másik olvasatát”, a párizsi béke delegáció délszláv küldöttségének céljait, érvrendszerét, illetve azok megvalósulását. Papp Árpád azért is szükségesnek tartotta a szakítást a „források használatának egyoldalú gyakorlatával”, mivel a trianoni határok megrajzolása volt a délvidéki/jugoszláviai magyar kisebbség létrejöttének eredendő forrása.

A szerző – végzettségét tekintve – nem történész, hanem néprajzos, muzeológus, a Szabadkai Városi Múzeum munkatársa, de meggyőződése, hogy a néprajztudomány „jóformán minden tudományág módszerét a maga hasznára fordíthatja”, és hozzájárul más tudományágak eredményeihez. Ennek igazságáról az esetleges kételkedőket minden bizonnyal meggyőzi Papp Árpád két korábbi, bátran mondhatjuk, hézagpótló munkája: Jovan Cvijić, az európai híró föld- és néprajztudós, a Szerb Királyi Akadémia elnöke nagyívú munkájának magyar nyelvű fordítása (A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai. Zenta 2009.), illetve az 2015/2016-ban szintén Zentán kiadott *Igaz történetek Mindenkiföldjéről* című kétkötetes munkája. Ez utóbbi személyes visszaemlékezéseket közöl a délvidéki/vajdasági magyarok 1941 és 1948 közötti történetéből.

A trianoni békediktátum centenáriuma idején történetírásunkban kiemelt figyelmet kapott a magyar határok megvonásának kérdése, és Papp Árpád kötete is ebbe a vonulatba illeszkedik. A szerző Cvijić nézetein, tevékenységén keresztül mutatja be a délszláv béke delegáció (hivatalosan a Szerb Királyságot hívták meg a béketárgyalásokra) párizsi tevékenységét, pontosabban az új állam északi határokra vonatkozó területi követeléseit, Magyarország déli hatá-

rának alakulását. Munkája alapos levéltári kutatásokon alapszik, figyelme kiterjedt a délszláv béke delegációra a Jugoszláv Levéltárban (Arhiv Jugoslavije) őrzött anyagaira, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (Srpska akademija nauke i umetnosti) kéziratárában őrzött Cvijić-hagyatéokra, illetve a néprajzi-földrajzi szekció dokumentumaira is, amelyek az újvidéki Szerb Matica kéziratárában (Rukopisno odeljenje Matice srpske) találhatóak. Mindezek mellett pedig Papp Árpád szintén haszonnal forgatta Jovan Cvijić özvegyének visszaemlékezéseit. Ha azonban végignézzük a szakirodalmi hivatkozások jegyzékét, meglepődve látjuk, hogy a Trianonra vonatkozó, igen bőséges magyar nyelvű irodalomból alig néhány magyar szerző neve bukkan fel. Az ő munkáik közül leggyakrabban az Ádám Magda és Ormos Mária szerzőpáros interneten is hozzáférhető, francia diplomáciai iratokat közlő forrásgyűjteményének első kötetével találkozunk. Miközben joggal hiányoljuk a magyarországi szerzők munkáinak alaposabb ismeretét, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ez a döntés a szerző tudatos választása volt. Papp Árpád szándékosan lépett ki „saját komfortzónájából”, és tudatosan a Magyarországon nem vagy csak alig ismert délszláv szerzők igen gazdag munkáira támaszkodott. A szerb és horvát nyelvű szakirodalom ismerete viszont igazán alapos, sőt teljesnek mondható. Leggyakrabban Stanoje Stanojević, Andrej Mitrović, Milorad Ekmečić, Bogdan Krizman és Ljubinka Trgovčević ma már alapműnek számító írásait említhetjük ehelyett.

A könyv két nagyobb egységből áll: az *Egy új állam a Balkán-félszigeten* című, szinte önálló könyvnyi terjedelmű tanulmányból, valamint a dokumentumokat tartalmazó *Szöveggyűjtemény*-ből. Az első rész alapvető információkat közöl a békekonferencia döntéshozatali struktúrájáról, és bemutatja a déli magyar határ megrajzolásában kompetens Központi Területi Bizottság román és délszláv albizottságainak tevékenységét. A hivatalosan 1919. január 14-én Jovan Cvijić vezetésével megalakult néprajzi-történelmi szekció, azaz a szerb kormány által kinevezett szakbizottság munkájáról készült 28 fennmaradt jegyzőkönyv alapján – a magyar nyelvű szakirodalomban először – kronológiailag rendezett információkat közöl ennek tevékenységéről, amelynek, mint írja, az volt a feladata, hogy a majdani államhatárok legitimitását tudományos érvekkel alátámassza. Bácska, Bánát és Baranya történelmében, néprajzában, valamint földrajzában jártas szakembereket és több, a vitás területek sajátosságait jól ismerő „szakértőt”, vagyis helyi egyházi és világi méltóságot is bevontak a szekció munkájába. A Blaško Rajić szabadkai bunyevác katolikus pap által vezetett szabadkai küldöttségen kívül – amelynek az volt a feladata, hogy bizonyítsa: Szabadka délszláv többségű város – még számos helyről (Baja, Bánát, Deszk, Szőreg stb.) érkeztek küldöttségek Párizsba. Nekik szintén az adott terület délszláv jellegét kellett bizonyítaniuk, beadványaik elemzése során a szerző egyértelműen rámutat, hogy a Belgrád által inspirált helyi küldöttségek nem gyakoroltak érdemi hatást az északi határ megvonására.

Papp Árpád véleménye szerint a Jovan Cvijić vezette néprajzi-történelmi szekció, miközben több alkalommal összeütközésbe került a délszláv politikai delegáció vezetőjével, a tapasztalt és nagy tekintélyű Nikola Pašićyal, a delegáció „legsikeresebb szekciójának bizonyult” és Cvijić saját kapcsolatai révén közvetetten is komoly hatást gyakorolt a „négyek” döntéshozatalára.

Mint ismeretes, a délszláv küldöttség két „sarkalatos területi koncepcióval” érkezett a béketárgyalásokra: Petar Pešić tábornok stratégiai megfontolásokon alapuló területi követeléseiével, illetve a Cvijić által kidolgozott, etnikai, néprajzi, földrajzi érvekre alapozott nemzetállami koncepcióval. Bár Pešić tervezete nem talált érdemi meghallgatásra Párizsban, a szerző érzékelteti azt is, hogy szükség esetén maga Cvijić is átlépte saját, tudományos meggyőződése által diktált etnikai, statisztikai szempontjait, és a Bánát kérdésében stratégiai érveket is használt, Temesvár esetében pedig nem zárkózott el a népszavazástól sem.

A magyar olvasók számára sok új információt tartalmaznak azok a részek, ahol a szerző a Nikola Pašić vezette délszláv delegáció felkészületlenségéről, a delegáció szerb és horvát tagjai közötti nézeteltérésekről, a magyar etnikai statisztikai adatok megkérdőjelezéséről, a politikai

küldöttség és a néprajzi-történelmi szekció napi tevékenységéről ír. A határok kérdésében készített hét memorandum – közülük elsősorban Cvijić *Északi határokról* írott összefoglalójának, valamint Pašić *A szerbek és magyarok közti határ Bácskában* című kéziratának elemzése – alapján Papp Árpád Belgrád béketárgyalásokon alkalmazott érveinek három csoportját különíti el. Megkülönbözteti a küldöttség által korrigált számbeli etnikai adatokat, vagy ahogyan ő fogalmaz, a magyar állami statisztikák „tetemre hívását”, a történelmi érveket, azaz annak hangsúlyozását, hogy milyen szerepet játszott Bánát, Bácska és Baranya a délszláv nemzeti fejlődés történetében, valamint a stratégiai-földrajzi szempontokat. E történelem-felfogás állandó eleme a szláv őslakosság magyar honfoglalás előttről datálható jelenlétének és kontinuitásának kimutatása volt.

A *Vox populi vox Dei* alfejezet a magyar déli határ mentén élő falvak, városok délszláv lakosságának a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz intézett csatlakozási kérelmeit mutatja be. Papp Árpád rekonstruálja e délszláv helyi közösségek magyarokról, románokról, zsidókról és saját magukról alkotott képét is. A magyarokról alkotott kép „kétséget kizáróan elmarasztaló”. A legtöbb panaszt a kiegyezés utáni korszak elmagyarosító intézkedései kapcsán fogalmazták meg. Ezek az úgynevezett helyi csatlakozási kérelmek azonban azt is tükrözik, hogy egyes baranyai falvak lakosai csak azért támogatták a szerb megszállást és közigazgatást, mivel „a kommunistákkal semmi közös dolgunk nincs, s amíg ezek az állapotok uralkodnak Magyarországon, a mostani helyzet megőrzését kérjük” (636.). Vagy ahogyan Gyöngyösmellék képviselő testülete fogalmazott: „ők magyarnak érzik magukat, azok akarnak maradni, kívánják Magyarországhoz való csatlakozásukat – azonban addig, amíg a kommunisták uralma Magyarországon meg nem törik, nem kívánnak szavazni sem jobbra, sem balra” (638.).

A könyv első részének egyik legnagyobb erénye az északi határok kérdésében elfoglalt belgrádi álláspont precíz, időrendben való összefoglalása, valamint e változások okainak elemzése. A történészek számára nagy segítséget nyújt a kötet tanulmány-részének utolsó alfejezete, ahol Papp Árpád kronológiai sorrendben összegezi a Bánátra, Bácskára és Baranyára vonatkozó területi döntéseket. Mind a tanulmányt, mind pedig a forrásokat a szerző igen bőséges, néha talán túlságosan is bőséges magyarázó lábjegyzetekkel látta el.

A kötet második részében 127 dokumentumot olvashatunk, amelyet 11 színes térképmelléklet egészít ki. A források zömét a délszláv békedelegáció, valamint a néprajzi-történelmi szekció iratai teszik ki; közülük 17 forrás az egységes délszláv állam megalakulásának közvetlen előzményeihez kapcsolódik, 123 irat pedig most jelent meg először magyarul. E források közül nehéz kiemelni bármelyiket, a recenszens most mégis a néprajzi-történelmi szekció 1919-ben Párizsban kiadott terjedelmes, eredetileg franciául megjelent *Bánát, Bácska, Baranya kérdése* című memorandumra és Cvijić Jugoszlávia északi határaitól írott összefoglalójára hívja fel a figyelmet (82–85. számú iratok). Ezek a dokumentumok esszenciálisan tartalmazzák a jugoszláv követelések minden fontos elemét. Sajátos jellegük miatt emelem ki azt a *Vox populi vox Dei – helyi levelek, rezolúciók, kérelmek* című részben közölt 41 iratot, amelyek az új délszláv állam északi határainak kérdésébe új szempontból engednek bepillantást. Ugyanis nemcsak a helyi szláv közösségek egyes népekről és saját magukról alkotott képe rekonstruálható e lokális források segítségével, ahogyan erre már korábban utaltam, hanem egyúttal kiváló korabeli hangulatjelentések is ezek a szövegek, amelyek betekintést engednek e közösségek mindennapjaiba, jövővel kapcsolatos elvárásaiba és az új körülmények által generált konfliktushelyzetekbe.

Úgy vélem, a szerző sikerrel valósította meg ars poeticáját: „A trianoni békeszerződés aláírásának dátuma a Kárpát-medence 20. századi történetének sarokpontja, ami egy korábbi politikai viszonyrendszer végét és egy újabb kezdetét jelentette. Egyik felett sem tisztem ítéletet mondani, inkább [...] a könyvben közölt dokumentumok és adatok segítségével hozzájárulni ahhoz, hogy ne eseményt, hanem inkább folyamatot és többféle szemléletet, indítékot ismerjünk meg” (327.). Sikerült arról is meggyőznie olvasóit, hogy a néprajz- és földrajztudós Jovan Cvijić a párizsi bé-

kekonferencia háttértárgyalásain oroszánrészt vállalt, és egy „patthelyzetben” korrigálta a Nikola Pašić vezette hivatalos küldöttség bizonytalanságait, sőt tevédeiseit. Mindezzel – természetesen hozzá – árnyalja a Nikola Pašićról alkotott, erősen pozitív képet is. Papp Árpád könyvével a Trianonra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom egy új, szakmailag megkerülhetetlen kötettel bővült.

A. Sajti Enikő

Fábián Máté

EGY FAJVÉDŐ FŐISPÁN A HORTHY-KORSZAKBAN

Borbély-Maczkó Emil (1887–1945)

Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2020. 323 oldal

A pécsi Kronosz Kiadó évek szívs és színvonalas munkájával a vezető magyar történettudományi kiadók sorába került – még ha ez a sor az áldatlan állapotok miatt jelenleg meglehetősen rövid is. A kiadó Sziluett elnevezésű sorozata évek óta megbízhatóan közli a honi történeti biográfiaírás legfrissebb eredményeit. Ezen belül is kiemelt helyet foglalnak el a Horthy-korszak hiányzó életrajzi monográfiái, így mindenképpen említést érdemelnek a megjelent politikus-életrajzok: Klebelsberg Kunó, Kánya Kálmán, Darányi Kálmán vagy Károlyi Gyula életrajzai – sorban haladva – Ujváry Gábor, Tóth Imre, Kerepeszki Róbert és Püski Levente tollából.

Az egi Eszterházy Károly (2021-től Katolikus) Egyetem oktatója, Fábián Máté a doktori disszertációját egy, a fentieknél kisebb akció rádiuszú személyről, Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék (majd később csak simán Borsod és Miskolc törvényhatósági jogú város) mindenható uráról, Gömbös Gyula talán leghűségesebb katonájáról, Borbély-Maczkó Emil főispánról írta. A korszakból megfelelő minőségű főispán-életrajzokkal nem vagyunk jól ellátva. Pedig aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a poszt viselői milyen súlyos és felelősségteljes szerepet játszottak a 20. század első felében Magyarországon. Elég csak arra gondolni, hogy Darányi Kálmántól Keresztes-Fischer Ferencen (egy újabb hiányzó életrajz!) át, mondjuk, Radocsay Lászlóig vagy Lossonczy Istvánig hányan emelkedtek országos pozíciókba főispáni múlttal a hátuk mögött.

Fábián Máté könyve minden bizonnyal zsinórmértékül szolgálhat a későbbi ilyen jellegű kutatások számára. Borbély-Maczkó Emil, a tanuláshoz nem sok kedvet érő, ám vitéz huszártisztte való fiatalember, majd politikus, vaskezű főispán és rettenthetetlen fajvédő portréja annál is inkább nehéz feladat elé állította a szerzőt, mert az egykori hivatalnok finoman szólva sem volt a toll embere (kivéve az első világháború első hónapjaiban írt harctéri naplóját), közvetlen leszármazottai nem voltak, irathagyatéka pedig nincs, vagy lappang. Ezekkel a feltételekkel kellett elindulnia a kutatónak, s minden adott volt, hogy egy unalmas/szabványos életrajz szülessék, hosszan idézett képviselőházi és beiktatási beszédekkel, elszórt levelek utalásainak gigantikussá nagyításával és a lényegét jószándékúan homályban hagyó spekulációkkal. Abban, hogy ez nem így történt, minden bizonnyal szerepe van Fábián Máté kutatói alapállásának, amelyet egyszerűen a kíváncsiság szóval lehet leírni. A szerző mindennek utánajárt, ami egy ennyire fragmentált életút feltárásában sikerrel kecsegtetett: tisztában van vele, hogy Borsodbóta-Oncsatelep buszmegállónak mi a háttere, és hogy milyen viharokat váltott ki főhőse a Parlamentben, amikor a képviselőknak fenntartott büfében 1933. február 23-án provokatíván megebedélt. Mindent tud Borbély-Maczkóról, amit jelenleg tudni lehet róla, ami pedig nem tudható, azt az oldalági leszármazottai nem tudhatják meg.

mazottakkal (így a 2020-ban elhunyt Kő Pál szobrászművésszel) folytatott kimerítő levelezésből vagy a családi használatra készült és megszerzett kéziratok alapos elemzéséből hozta elő.

Korábbi publikációi arra utalnak, hogy Fábíán Máté elgondolkodott a történeti életrajz értelmén és célján is, és felismeréseit igyekezett bedolgozni a Borbély Maczky-életrajzba. Kötete nemcsak annyiban fontos a Horthy-korszak megértéséhez és megértetéséhez, hogy bemutatja a helyi hatalomgyakorlás technikáit egy, a vármegyéjét 1922–1923, illetve 1930 és 1944 között vaskézrel és a mindenkori kormányzat iránt tanúsított végtelen lojalitással irányító politikus életén keresztül. A biográfia arra is jó alkalom, hogy a magyar historiográfiában a két világháború közötti szélsőjobboldal természetéről zajló csendes disputához is hozzátegye a magáét: a vita centrumában az a kérdés áll, hogy mennyiben van folyamatosság az 1920-as évek fajvédői és az 1930-1940-es évek nemzetiszocialistái, szélsőjobboldali radikálisai között. Egyik oldal (az egyszerűsítés végett: Gyurgyák János, Paksa Rudolf és újabban Bartha Ákos munkái) a megszakítotttságot vagy a nem problémamentes kapcsolatokat hangsúlyozzák, míg mások (Kovács M. Mária, Karsai László és eltérő hangsúlyokkal Ungváry Krisztián) a radikálisok folyamatosságát emelik ki. Az bizonyos, hogy Borbély-Maczkyból nem lett Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tiborral meg egyenesen annyira rossz lett a viszonya, hogy az 1930-as években a párbajozásig jutottak. A főispán a Gömbös-kormány helyi képviselőjeként visszafogta ugyan antiszemitizmusát, de később, a zsidótörvények időszakában nem okozott gondot számára újra elővenni. Majd 1944-ben minden látható lelki tusa nélkül vett részt a helyi zsidóság deportálásának megszervezésében. Ugyanakkor a nyilasok azzal kezdték uralmukat Miskolcon, hogy a korábbi főispánt 1944 októberében letartóztatták, kellőképpen illusztrálva, hogy ez a szélsőjobboldali viszonyrendszer korántsem egyértelmű. Éppen ezért jobb lett volna a könyvben többet olvasni Borbély-Maczky és a helyi szélsőjobboldal viszonyáról, az utóbbiak ellen foganatosított intézkedésekről; bár ha a Fábíán Máté által alaposan átnézett helyi levéltárban erről nincs több, akkor bizony nincs mit tenni. Tekintettel arra, hogy a korabeli Magyarország egyik legmagyarabb vármegyéjéről van szó (98,2% magyar az 1930-as népszámlálás szerint), a nemzetiségekkel, így a Volksbunddal szembeni fellépés minden bizonnyal nem igényelt sok erőfeszítést a főispántól, azonban a borsodi iparvidék munkásmozgalmi valószínűleg okoztak némi fejtörést. A lengyel menekültek fogadása körüli érdemeit esetleg kiegészíthették volna a borsodi lengyel menekültekről (például a belső-bócsi táborról) szóló passzusok, ám vélhetően itt megint csak forráshiánnyal állunk szemben.

Bár a szerző néhol hajlamos a korabeli, jócskán apologetikus írások egyes megfogalmazásait, fordulatait átvenni, ezeket ügyesen kontrapunktozza. Így amikor megemlíti, hogy Borbély-Maczky a magasabb állásokra (államtitkári posztra, budapesti főpolgármesterségre) vonatkozó invitálásokat mindig elutasította, Fábíán hozzáteszi: nemcsak a „vármegyéje iránt érzett szeretete és elhivatottsága”, hanem „talán a megszokott kényelem” miatt is (159). Mintaszerűnek tekinthetők azok az oldalak, amelyeken Fábíán Máté főhőse 1924-es és 1926-os választási győzelmét írja le, és elmagyarázza, hogy hogyan jutott hozzá a volt és leendő főispán ehhez a fajvédők között inkább kivételesnek tekinthető győzelemhez. Alaposan elemzi a vetélytársakat, stratégiáikat, a kormánypárt választási kampányát és a miskolci politika társadalomtörténetét.

Az alapos és igazi történeti elhivatottságról tanúskodó mű egy vármegyéjében rendkívül aktív, bizonyos szociális érzékenységtől sem mentes, de azért kiskirályi attitűdökkel jócskán megvert hivatalnokot és politikust mutat be a főispán személyében, aki féltékenyen vigyáz hatalmára. Ezért ellenzi Nagy-Miskolc létrehozását vagy egyes községek amúgy logikus hozzácsatolását Heves vármegyéhez. Érdemei között bizonyosan ott van a tiszai árvízmentesítés megszervezése vagy a bükkaljai barlanglakások felszámolása. Az utóbbiak esetén ugyanakkor Fábíán Máté jól illusztrálja az alapvetően 19. századi gyökerű, jótékonykodásra alapuló szociálpolitika határait: az alapproblémát (a lakásadó körüli nehézségeket, a magas bérleti díjakat és a munkanélküliséget) egy efféle beavatkozás nem orvosolhatta abban a régióban, amelyről Szabó Zoltán szociográfiai művei szólnak. Szabó mű-

veinek tanulságait egyébként a szerző jó érzékkel be is építette a kötetbe. Itt jegyzendő meg, hogy bár Borbély-Maczkó 1918-1919-es tevékenysége – a dokumentumok ritkasága okán – homályban marad, így titokzatos megveretése is, a könyv írója nem konfabulál sem itt, sem másutt: amiről nincs forrása, arról becsületesen elmondja, hogy nem rendelkezik róla információkkal. Az életút végéről, a hasonlóképp titokzatos 1945-ös haláláról azonban a lehető legtöbb dokumentumot napvilágra hozza, és az utóélettel, valamint hőse emlékezetével is bőségesen foglalkozik.

Néhány – inkább elírásjellegű – hiba azért maradt a könyvben: báró Bottlik felsőházi tag keresztneve István, és nem József (184.). 1914-ben nem zajlott orosz–japán háború: a két fél egy oldalon állt a központi hatalmak ellenében (48.). És bár a kortárs közbeszédben így szerepel, a történeti földrajz szerint Nagyvárad nem Erdélyben van (38.), illetve a hadtörténetészek bizonyosan felhorkannának a miskolci VII. hadtest doni veszteségeit tárgyaló résznél (202.). (Ha ugyanis az egész magasabb egység „szinte teljesen elpusztult”, akkor hogyan lehet csak négyezer fős a veszteség?) Az sem teljesen egyértelmű, hogy vajon Borbély-Maczkó a két vármegye (Borsod és Gömör-Kishont) szétválasztásának levezényléséért kapott-e Nemzetvédelmi Keresztet (169.). Mert egyrészt erre az odaítélést hírül adó *Belügyi Közlöny* nem utal, másrészt csaknem három évvel a szétválást követően került sor rá, harmadrészt ezt a kitüntetést Teleki Pál kezdeményezésére részben a „régiszegedek” számára alapította Horthy Miklós, hogy a kommunizmus elleni, illetve az elszakított területeken „az idegen megszállás alatt [...] a magyar nemzet gyengítésére törekvő erőkkel szembeni” kiállást honorálják, tehát nem közigazgatási érdekért járt.

Ezek a megjegyzések azonban semmi esetre sem csökkentik a kötet érdemeit: a Borbély-Maczkó Emil életéről készült munka olyan friss, a történeti szakma iránt komoly alázatot mutató mű, amely nemcsak inspirál, hanem utat is mutat: így is lehet.

Ablonczy Balázs

Hatos Pál

ROSSZFIÚK VILÁGFORRADALMA

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története

Jaffa, Bp. 2021. 608 oldal

„Én egész másképp képzeltem a történelmet.” – A Révai Józsefnek tulajdonított *bon mot* (120.) a hatalom megragadásának módjára, illetve körülményeire vonatkozott 1919 márciusában. Arra, hogy a régít mindenestől eltörölő új világ nem heroikus élet-halál harcban, tűzben és felhőkből alászállva érkezett, hanem zavarba ejtően hétköznapi, cigarettafüstös-kedélyes tárgyalások eredményeként. A rezignált észlelés expresszívén láttatja az elképzelt és a realizált feszültségét.

A kiábrándító valóságra való rácsodálkozás mégsem foszlatta szét az illúziót. Az vélhetően szintén nem az elképzelt formában teljesedett be. Az utópia 1919-ben fedezetlennek bizonyult váltóját pár évtizeddel később, a „létező szocializmus” egyenlítette ki. Ezzel egyidőben, a Horthy-kori – markáns narratívával nyomatékosított – diszkvalifikáció és a sztálini, szelektív felejtéssel tetézett száműzetés évtizedei után a Tanácsköztársaság is elfoglalhatta „méltó helyét” az üdvtörténetben. (Most már Révai közreműködése nélkül, de talán közelítve ahhoz, ahogy azt a szélső bal egykori ifjú üstököse *ante tempus* képzelhette.) Mindazonáltal az eseményegyüttesből kreált, az 1956-os „ellenforradalommal” szemben is autentikusnak gondolt „forradalmi hagyomány” funkciója túlmutatott a kánonképzés emlékezetpolitikai megfontolásain. A tradíció maga az ellaposodott rendszer forradalmi turbósítá-

sának „társadalmi kísérletében” – értsd: utópiájában – is fontos szerepet kapott. A karanténból való szabadulás bizonyos korlátok között a történeti kutatások számára is lehetőséget nyitott. A téma igen terjedelmes historiográfiáját e helyen nem tisztem értékelni (ahogy nem teszem ezt a *Rosszfiúk...* örvendetes módon már-már historiográfiai mértékű visszhangjával sem). A teljesség igénye nélkül mégis meg kell említeni Siklós András, Hajdu Tibor, Péteri György és Borsányi György nevét, kiknek alapvető munkái már az 1960-as évektől kezdve megalapozták azt a rituális ábrázolásoktól jól elkülöníthető tudományos diskurzust, melynek „tényirodalmára” szintézise megalkotásakor Hatos is bizton támaszkodhatott. A szerző 100 évvel az események és 50 évvel az eseményekről írt első monográfia (*Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság*, Bp. 1969.) után megjelent munkája mégsem ebbe a sorba illeszkedik. Módszertani szempontból a *Rosszfiúk...* a szerző 2018-ban megjelent opusával (*Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp. 2018.) „kettő az egyben” kezelendő: az alkotó az 1918-as összeomlás és forradalom történetén és utóéletén töprengve rögzíti világosan az olvasót orientáló kutatói koncepcióját, mely magába foglalja kérdéseit, nézőpontját és szándékát. Itt fejt ki részletezve az összeomlás társadalmi-mentális dimenzióit is. A diktatúra időszakának társadalmi tablója – az azonosulás, alámerülés és túlélés kimeríthetetlen formaváltozatait mintázva – inkább csak az ettől való különbözősézt jelzi. A két kötet tudománytörténeti értelemben nem függetleníthető attól a közegetől, amelyet elsősorban a Trianon 100 kutatócsoportnak köszönhető szemléletmódzító és gondolatlendítő munkák sora jelez.

Hatos Pál most recenzált kötetének nívója a gondolkodás paradigmáitukus – fogalmi és ok-sági összefüggéseket kereső – módjától való merész elszakadásban áll. Hazai pályán ritka dolog, hogy egy történeti munka szerzője deklarátíve vállalja: „aligha helytálló a történelmi eseményeket bármiféle racionalitás érvényesüléseként tálalni” (*Hatos P.: Az elátkozott i. m. 13.*). Ehhez még hozzátehetjük, hogy bármilyen árnyalt és kimért is a történeti értékelés, nem kelhet versenyre az „emlékezetpolitikai játszmák örök túlerejével” (18.), hiszen az épp a logikusnak és racionálisnak tűnő értelemadás kényszerű igényéből fakad. Hatos számára így magától értetődő és nem bénító a történészek nemzedékeit feszítő probléma – amit a fentebb jelzett első összegzés tudós szerzője, Hajdu Tibor fejezett ki 1985-ben –, miszerint „általános, egységes szempontú értékelést adni 1918–1919 forradalmainak tükröződéséről a »nemzeti tudatban« valójában lehetetlen” (*Hajdu Tibor: 1918–1919. Két forradalom utóélete*. Medvetánc 1984/4–1985/1. sz. 27.). Ahogy nem kedvetlenül el az a már 1999-ben papírra vetett keserű Hajdú-megállapítás sem, mely szerint „néhány évtizeddel ezelőtt még abban reménykedtünk, hogy közeleg az idő, mikor a Magyarországi Tanácsköztársaság történetéről is befejezett múlt időben, nyugodt objektivitással lehet írni. Be kell látnunk tévedésünket”. (*Hajdú Tibor: A Tanácsköztársaság a történetírásban. Tények és hiedelmek*. História 1999/4. sz. 13.) Merthogy nem lehet. Hatos programja: a morális ítéleteket kerülve valamiképpen jelen lenni az egykori jelenben, arra törekedve, hogy a dolgokat a szereplők szemével lássa. Ebben a perspektívában a valóság sem nem koherens, sem nem teleologikus. Másfelől az azonosulás természeténél fogva sem lehet objektív művelet, hanem a szerző szubjektív valóját igényli. A kötelező távolságtartás a megértés akadálya. Ez a kutatói hozzáállás teszi lehetővé, hogy Hatos története nem akad el a felismerésnél, hogy az 1918–1919-es forradalmak eseményei „ellenállnak a politikai-ideológiai értelmezések megszokott logikájának” (415.). Ezért képes elengedni azt az igényt, hogy birtokba vegye, „uralja” a történelmet, vagy akár „csak” teljeskörű konszenzussal bíró elbeszélést nyújtson. A „csel” működik: a „történelem terhétől” (Hayden White) szabadulva már áradhat az elbeszélés, a szellemet gátló elvárások nélkül láttatva az egykori dolgok, események, érzések és döntések „vad közelségét”, olyanokat is, amelyek a hivatalos emlékezet kánonjaiból már rég kihullottak, mint oda nem illő, felesleges részletek (*Hatos P.: Az elátkozott i. m. 15.*).

Exkurzus: a történelemdidaktikai, tantárgy-pedagógiai megfontolások a befogadók lehetőségeit és adottságait firkészik. A múlt közvetítésének módjáról felhalmozott tudás ezért a történetet írók számára sem lehet közömbös. Itt és most *Jerome Bruner* kevésbé olvasott, Az ok-

atás kultúrája (Bp. 2004.) és *Knausz Imre: A múlt kútjának tükre. A történelemtanítás céljairól* (Miskolc 2015.) című könyveire kell utalnunk.

Hatos analitikus fogalmak és a narratívák közötti egyensúlyozás vagy állásfoglalás helyett a bruneri értelemben vett narratív gondolkodási formára épít. Nem mondja, csinálja. Elbeszélő módja nem az „igazság” megragadására törekszik, hanem a valóságosság, az életközelség a kritériuma. A mértekre keresi a választ, de valójában a hogyan fejt ki, a személyes történetek vagy a történetet megidéző jelenet, motivikus elem historikus keretbe helyezésével teremt lehetőséget a múlt eseményeihez való kapcsolódásra, hogy egyidejűként tájuljon fel a visszatekintés során is a dolgok színe és fonákja. A narratív gondolkodás fontos rendező elve az intencionalitás, az, hogy a szereplők mit élnek meg, érzékelnek, várnak az esemény során. Hatos kivételes érdeme, hogy kíváncsi és megértő érdeklődéssel közelítve, nagy empátiával tárja fel és teszi láthatóvá az összefüggések – intencionális állapotokon át érvényesülő, a cselekvésekhez vezető szándékokat és vélekedéseket is magában foglaló – hálózatát.

A döbbenetes szakirodalmi és forrásbázis mellett ebből a perspektívából fedezi föl és használja ki nagy erudícióval a Tanácsköztársaság és általában a két forradalom emlékétől ihletett, személyes élményekből fakadó irodalmi alkotások, hőseposzok és fedősztorik történeti értékét. Hatos írásának sajátossága, hogy az akkor és ott viszonyait pazar vendégszövegek sokaságával, azokat a mai közbeszéd nyelvi eszközeivel kommentálva egyszerre érzékelteti a korszak hangulatát, és teszi érintetté az olvasót. Csak a recenzió műfaji sajátosságai miatt, az objektív (sic!) ítétszerepében jegyzendő meg, hogy a szövegalkotás *Az elátkozott köztársaság* esetében fegyelmezettebb, mint a *Rosszfiúk...-ban*, de az olvasói élményt nem zavarta meg, hogy olykor-olykor megcsúszott a toll. A burjánzó intertextuális és interkulturális utalások nem pusztán illusztrációk, hanem a narratíva hangulatot és miliőt teremtő kulcselemei. Hatos így töpreng, miközben szemtelen kíváncsisággal kukucskál be és lebbent föl, von kérdőre és mutat rá, hökkent meg és készlet újragondolásra. Ha pedig félreértéketlen nyomra bukkan, leplezetlenül bátorodik „szállírny ellen fésülni a történelmet” (Walter Benjamin). Nem áll szándékában ellentörténelmet írni, fellázadni, csak meg akarja szakítani a jelenben élő múlt uralmát. A *Rosszfiúk...-ban* nincs érinthetetlen tekintély, képzet vagy interpretáció. Megkockáztatható, hogy ha az életre keltett árnyak Lukácstól Szabó Dezsőig és Kunfitól Máraiig valóban életre kelnének, becsületsértési-rágalmazási perek sora várna a szerzőre, holott tolla alatt csak a zárt képzetek szövedéke feslik föl mindig valahol... De a király is meztelen. A baloldali (szociáldemokrata) hagyomány máig nem dolgozta föl, hogy március 21. a demokratikus kibontakozás lehetőségének végét jelentette, ahogy a Kormányzótanácsban és a diktatúra más vezető szerveiben való markáns szocdem jelenlét tényét sem követte az örökösök részéről *Vergangenheitsbewältigung*. A jobboldalinak pedig több más mellett azzal kellene megbirkóznia, hogy a Tanácsköztársaság tényleges jogalapját az antant igényeivel a területi integritás de facto védelmében szembeszegülő politikája jelentette, míg a „nemzeti önérték megriadt fehér táltosára felpattanó Horthy Miklós rendszere azáltal szilárdult meg, hogy képviselői visszafogták a harci paripákat” (389.).

Az elbeszélés nyelvi regisztere vélhetően nemcsak a rögzült konvenciók és a kivasalt terminusok béklyóitól védte meg a szerzőt, hanem azt is elősegítette, hogy elaknásított területen is fesztelenül mozogjon. Hatos nem elégszik meg azzal, hogy a „judeobolsevizmus” 1920-as években rögzült, hidraként újra és újra felbukkanó képzetének reprezentációját és funkcióját elemezze, hanem a zsidóság és kommunizmus rendkívül összetett interakciójának történetébe is beavatja olvasóját. A Tanácsköztársaság vonatkozásában a zsidók döntő többsége – akkor és ott egyértelmű volt, hogy kikre tekintenek zsidóként – sohasem volt és nem is lett kommunista. Tegyük hozzá, 1945-ben sem. Többségük a kommunista kaland ellenfele és kárvallottja volt, csak róluk éppen kevéssé szólnak történetek. Hatos végre ezen esetekből is ismertett jó párat. A „zsidóuralom” konstrukciója azokra a kommunista zsidókra épült, akik nem akartak többé zsidók lenni. Hatos arra is rámutat, hogy a román támadással egyidőben felfedezett és a terror indokaként hangoztatott ellenforradalmi akti-

vitás – „Veszélyben a hon« – és ők ébrednek» – még nyomokban sem „tartalmazott” szervezett ellenállók: „Egészen 1919 nyár végéig a kommunista proletárdiktatúra alternatívája nem a »ke-resztény kurzus« ellenforradalma volt, hanem a szocdem szakszervezetek Szaktanácsa” (166–167.). Ezekhez hasonlóan elfeledett a bolsevizmussal szembeni eltökéltségüket az ukrán sztjeppe helyett a magyar Alföldön demonstráló román katonák tizenegy hónapon át tartó szabadrablása és kegyetlenkedése is. „Ez az időszak olyan a magyar történelmi emlékezetben, akár egy fekete lyuk.” (343.)

A magyar történelem első totalitárius kísérlete a legkevésbé sem eredményezett monolit hatalmat. A Hatos által paradoxonok sorozataként leírt időszak avantgárd viszonyai között nem is szerveződhetett valódi rendszerré „a proletariátus diktatúrája”. Az apokaliptikus hajszá végére csak azt sikerült felszámolni, ami a polgári állam(iság) rendszereiből addig még megmaradt. A *Karamazov testvérek* és az *Ördögök* deliráló alakjai a fortélyos félelem televényéből előlépve történelmi cselekvőként léptek színpadra, egy kétségbeejtő történelmi szituációban kelve a lehetségesen túlmutató csalóka reményt. A vajúdo új világban egyszerre lüktetett harag, progresszió, absztinencia és terror, rajongás és rettegés, honmentés és világforradalom, esztétikum és életreform. Historizálva sem egységes alakzat. Hogy zárvány-e? A „valóságban minden összefonódik”, szól a *Zsivágó doktor* főhősnőjével az opus zárómondata (479.). A *Rosszfiúk...* nem „zárványtörténet”. 1919. március 21-ének minden esetlegességével együtt is van történelmi kontextusa, és mi bizonyítaná jobban a történetiségét, mint az, hogy máig is hat? Lehet-e zárvány a Horthy-korszak politikai rendszerének, közbeszédének, kultúrpolitikájának stb. egyik legfontosabb hivatkozási alapja, még ha a rendszert megalapozó törvény (1920. évi I. tc. preambulum) (állam)jogi értelemben is zárványnak minősítette azt? Zárvány-e a nyilas rémuralomnak a kommunista rosszfiúk uralmánál csak pár héttel hosszabb tobzódása? Esetleg Rákosi Mátyás regnálása? A dolgoknak történetük van, amelyben egyszerre van jelen a megszakítottság és a folytonosság. Csak a változás az, ami állandó. A múltról szóló kánon lehet éppen „zárványoktól” megszabadított, magától értetődő problémamentes adottság, csak a múlt akkor előbb-utóbb önálló életre kel. De hogyan lehet konszenzusos interpretáció nélkül közös múltként befogadni azt? Ez lehet Hatos alkotásának tétje.

Végül ezzel összefüggésben egy talán illetlen kérdés: lehet-e történetírói eszköz a nevetetés? Csak mert a *Rosszfiúk...* a Tanácsköztársaság nevetséges arcát (is) megmutatva dönt tabukat, paradigmatis „megfejtés” nélkül oldva el a múltat a jelentől.

Bánkuti Gábor

Gyurgyák János

ELVESZTETT ILLÚZIÓK – MEGTALÁLT TÖRTÉNELEM

Osiris, Bp. 2021. 618 oldal

A Wikipédia, korunk gyakran lesajnálta, de majdnem mindenki által használt lexikona szerint az 1956-ban született Gyurgyák János egyszerre történész, szociológus, könyvkiadó és lapszerkesztő. Ha „csak” történésznek neveznék, talán többen látnák benne korunk egyik legszélesebb érdeklődésű, legolvasottabb és legtermékenyebb magyar historikusát. Lapszerkesztői, sikeres és rendkívül hasznos könyvkiadói működése mellett terjedelmes és alapos eszme- (de egyben) politikátörténeti monográfiák szerzője. Az, hogy hozzászól a napi politikai, közéleti kérdésekhöz is, semmit nem von le történetírói teljesítményéből, ahogyan arra számos példát szolgáltat a magyar historiográfia. Gyurgyák több tudományágat is felölelő tanulmányai, valamint széles-

körü, az oroszra is kiterjedő nyelvtudása tette lehetővé, hogy a modern kori magyar történelem mellett az európai történelemben is példás jártassággal írjon izgalmas tanulmányokat is.

Jó három évtized során megjelent írásokból, előadásokból és interjúkból állította össze a szerző ezt a vaskos kötetet. Csupa lebilincselő, elgondolkodtató, de nem gyorsolvasásra való olvasmány. A jövő nemzedékeknek is szánt mondanivalója szerint modern történelmünk a zsákutcák, rossz döntések sorozata, belenyugvász hazugságokra épülő rendszerekbe. Úgy látja, hogy egy újabb történelmi katasztrófa elkerülésének, a jelenlegi társadalmi és politikai szakadás felszámolásának az egyik feltétele közös nevezőre hozni a múltunk kulcsfontosságú eseményeiről fennálló, sok esetben homlokegyenest ellenkező nézeteket. Vegyük sorra, hogyan próbálja a szerző ebben az új, eddigi szemléletét mintegy összegző könyvben megtalálni a konszenzuális magyar történelmet.

Gyurgyák a történelmünket végigkísérő hibának tekinti az illúziók kergetését, saját szerepünk és jelentőségünk túlértékelését, miközben mindenre magyarázat és mentség az állandó balsors, hogy „egyedül vagyunk”, a rosszindulatú, ellenséges, megszálló, jobb esetben csak cserbenhagyó nagyhatalmak játékszereként. A tipikus jobboldali hibák baloldali ellentétje: javíthatatlan rebellis, reakciós nép, tele feudális csökevényekkel, az utolsó csatlós. Gyurgyák azt javasolja, hogy nézzünk szembe saját hibáinkkal és lássuk be: igen gyakran magunk okoztuk bajainkat. Több írásban is kárhoztatja a mentalitás különféle formáit, így a meghunyászkodó, de egyben úrgyűlölő jobbágyit, illetve a nemesi-úrít, s hogy ezeket elítűnkben, értelmiségűnkben nem váltotta föl a valódi polgári gondolkodás (32–33.). Mindezzel magam is egyetértek, ám kevés esélyt látok arra, hogy a dichotómiákat beláthatón időn belül meghaladva a vitatott jelenségekben vagy a történelmi személyek megítélésében egyetértésre lehessen jutni. Ráadásul a magyar hibákhoz hasonlóak jellemzik a többi kelet-közép-európai népet is.

Szerzőnk Oscar Halecki, Norman Davis, Fernand Braudel és kiemelten Szűcs Jenő „három Európa” fogalmával egyetértve fenntartásokkal fogadja a „kompország”, az orosz és a német nagyhatalom, „a két pogány” közé szorult régió népszerű tételét. Leszögezi, hogy Kelet-Közép-Európa, és ezen belül a Szent István által létrehozott állam számára „a nyugat-európai fejlődés volt és maradt a modell” (238.). Ez a fejlődés viszont eltért a nyugat-európai társadalomtól abban, hogy „működésmódja alapvetően nem jogi-intézményi-formális, hanem kapcsolati-intézménykerülő-informális” (256.), tehát a nyugati fejlődés deformált változata. Egyformán hibásnak tartja a vak Nyugat-imádatot és az „ex Oriente lux” jegyében a Kelet felé fordulást. Csak egyetérteni tudok Gyurgyákkal, hogy a múlt századi traumáinkban meghatározó szerepe volt a magyar társadalom szerkezeti hiányosságának, a polgárság gyöngeségének, és hogy a növekvő középosztályban nem a polgári, hanem a dzsentri-úri mentalitás vált uralkodóvá. A magyar kapitalizmusban élenjáró német és zsidó hátterűek 1944 és 1957 közötti részleges elpusztítása, kitelepítése, illetve külföldre menekülése hozzájárult a napjainkban is uralkodó mentalitáshoz, sőt a politika alakulásához is. Egyetértek, hogy a rendszerváltozás nagy esélyt adott a kívánatos „polgári közép” megerősödésére, ennek elmaradását Gyurgyákkal együtt fájdalom, fő oknak azonban nem a kárpótlás és a privatizáció választott formáját, hanem inkább azokat az anomáliákat tartom, amelyeket az emberi gyarlóság és „a létező szocializmus” után hihetetlenül fölerősödő mohóság, gazdagodási vágy hozott létre.

A szerző legszebb korszakunknak és hagyományunknak a 19. századi magyar szabadelvűséget tartja, amely autentikus magyar jelenség, az európai liberalizmus, konzervativizmus és nacionalizmus ötvözetete. A kor vezető, meghatározó politikusai – éles, ám jórészt elfeledett belső vitáik ellenére – ma közmegbecsülést élveznek, de értőjük, követőjük kevés. Az általuk fémjelzett kor akkor ment át hanyatlóba, amikor az újabb nemzedékek letértek a reformkor örökségéről: a választójog bővülést helyezett szűkülte, a szegényparaszt és még inkább a szellemi lenézett maradt, az agrármozgalmak rendőri, azaz csendőri üggyek lettek, az emberibb életet követelő munkások „hazátlan bitang”-nak minősültek, a magyarnyelvűséggel nem azonos

„hungarus”-ból nem lett a nem-magyar nemzetiségek által is elfogadható valódi politikai nemzet, mint a brit. Hajlamosak vagyunk abban keresni a kudarc gyökerét, hogy nem sikerült a magyar nyelvet a közelet és a hadsereg, pláne a templomok nyelvévé tenni, de ha a valóságban szerencsére nem létező „könyörtelen magyarosítás” révén ez sikerült is volna, az elmúlt fél évszázad etnikai reneszánsza fényében ez sem tette volna magyarrá a történelmi ország egész népességét. Mielőtt azonban a magyar szabadelvűség „unhappy ending”-jéhez, a dualizmus korát lezáró forradalmakhoz és Trianonhoz érkeznénk, szólni kellett azokról a kísérletekről, amelyek a végkifejlet elkerülését vagy legalább elodázását szolgálták. Úgy látom, hogy Gyurgyáknak is ez a legkedvesebb témája, Tisza István, Ady Endre és Jászi Oszkár sziszifuszi küzdelmei a történelmi ország megőrzésére.

A szerző alapos historiográfiái áttekintést nyújt a Tisza-irodalomról, anélkül, hogy itt elmondaná saját véleményét erről a hol eltűzöttan csodált, hol eltűzöttan bírált tragikus hősről. De megteszi ezt a kötet legfrissebb tanulmányában, a kismonográfiának is beillő „Ady-dilemmák”-ban, ami persze a politikába beleszóló költővel foglalkozik. Jogos a gyakori párhuzam, azaz kontraszt Tisza és Ady között? Gyurgyák elemzése hozzájuk kapcsolja Jászi Oszkárt is. Megfogalmazása szerint Ady – velük szemben – csak a politikába beleszóló, de abban diletáns értelmiségi volt. Költészete és a kor politikájának alapos és mély ismeretében mutatja be olvasójának e három nagyságnak a magyarsághoz, a korabeli radikalizmusához, a magyar zsidósághoz, a hazai nemzetiségekhez és a valláshoz fűződő bonyolult viszonyát. Ebbe épül be egy tömör és szerintem nagyon találó portré Tisza politikai nagyságáról és végső csődjéről (83–89.), valamint arról, ahogyan Jászinak és radikális politikai barátainak nemes szándékai kudarcba fúltak. Mindhármuknál megállapítja a magyar gondolat és a szabad gondolat (Litván György) összeegyeztetésének sikertelenségét. Ennek volt az áldozata a polgári radikálisok művelt, de kis létszámú és kis befolyású csoportja.

A nemzetiségi kérdésben Ady és Jászi egyetértése nem volt teljes, mutatja ki Gyurgyák, bár mindketten illúziókat kergettek a tekintetben, hogy van olyan demokratikus megoldás, amit a nemzetiségek elfogadnak, lemondva az elszakadásról. Ady kálvinizmusa nyilván mélyebben gyökerezett, mint az áttért, de reformátusságát haláláig megőrző Jászié. Mindketten mélyen hittek a zsidóság asszimilációjában, tartósan magyarrá válásában. E tekintetben nem osztom Gyurgyák pesszimizmusát: a cipszerek, svábok, szlovákok és jóval kisebb mértékben a románok és a szerbek esetében az asszimiláció működött, sőt sok buzgó neofitát termelt, a zsidóság vonatkozásában pedig még a holokauszt borzalma sem semmisítette meg azt teljesen. Megannyi honfitársunk (például 1956 számos hőse) mellett a magyar nyelvet ma is őrző izraeli állampolgárok tanúsítják ezt. A szerző azt a kérdést is körbejárja, hogy miért került Jászi „liberális szocializmusa a politikai eszmetörténet lomtárába” (468.). Gyurgyák ezt éles kapitalizmus-ellenességével magyarázza, szerintem a Kommün, majd a Horthy-korszak propagandája után az 1948 után szocializmusnak nevezett diktatúra mért rá halálos csapást. Ez nyilvánult meg az SZDP 1990-es választási kudarcában, majd az SZDSZ átmeneti tündöklés utáni eltűnésében.

Gyurgyák imponáló és empatikus jártasságát a modern kori magyar történelemben és annak historiográfiájában nagy monográfiái mellett jelen tanulmánygyűjteménye is igazolja. Ami azonban ritka a magyar történelem művelői között, az az elmélyült világtörténelmi tájékozottsága. Példája ennek az első világháború „öskatasztrófájának” tömör és példásan tárgyilagos bemutatása a régibb és a legújabb nemzetközi szakirodalom felhasználásával. Ezért tudja a szerző magyar eszmetörténetet a fejlett világ szellemi mozgalmainak keretébe helyezve tárgyalni.

Kudarcos 20. századi történelmünk alapja a trianoni békeszerződés. A szerző erről összeállított ezer oldalas antológiája (Trianon 100. Vértó Magyarország – Emlékező Magyarország I–II. Bp. 2020.) nem azt a nézetet támasztja alá, hogy csak az a magyar, akinek fáj, hiszen a téma tárgyilagos külföldi ismerői is igazágtalannak és egész Közép-Európára nézve

károsnak tekintik. Inkább fogalmazási, mintsem tartalmi különbség kettőnk között, hogy bár elkerülhetetlen volt a történelmi ország megszűnése, de nem az 1920-ban kijelölt határokkal. Az sem volt törvényszerű, hogy az utóállamok centralizált, úgymond nemzetállamokként és nem autonóm területek föderációjaként jöttek létre. Trianon meghaladására, azaz a nemzeti kisebbséggé vált nemzetrészek jövőjére vonatkozóan Gyurgyák tizenegy szóba jöhető megoldást vesz sorra. Racionális és felelős megoldást valóban csak a maradék ország belső megerősödése és az ebből eredő tekintély, súly jelent, továbbá a kiegyezés a szomszédokkal, ennek azonban előfeltétele, hogy a szomszédos nemzetek egyezzenek ki magyar kisebbségükkel. Ezt nagyban elősegítheti az Európai Unió, esélyt erre pedig egy abban konstruktív szerepet betöltő Magyarország nyújthat.

Szinte az egész, Horthy nevével fémjelzett korszakot jellemzi Bethlen István, „egy nagy magyar politikusi osztály utolsó jelentékeny képviselője” (435.) két véglet közötti megítélése. Gyurgyák ezt a rá jellemző tárgyilagossággal és alaposággal mutatja be. Egyet lehet érteni értékítéletével, miszerint Bethlen „politikai teljesítményéért megérdemli tiszteletünket [...], de a jövő felé utat mutató zászló nem lehet sohasem” (435.). A reformkortól a Rákosi-korszakig tartó történelmünkéről egyedülálló keresztmetszetet kínál Szekfű Gyula életpályája és munkássága. Jogosan állapítja meg Gyurgyák, hogy „képzlet, konceptuális érzékenység, problémaalátás, végül pedig íráskészség” (370.) találkozása a jó történetírás alapkövetelménye. Azt már én állítom, hogy nincsen magyar történész, akire Szekfű ne gyakorolna hatást. Három tanulmányban is értő, egyben meggyőzően kritikusan elemzést kapunk e kimagasló történetíró eszméiről, kora társadalmát és politikáját javító szándékairól. Noha Szekfű „meddő törekvés”-nek mondta (372.), hogy a történelem az élet tanítómestere, de tudományos életművére és publicisztikai tevékenységére rányomja a bélyeget igyekezete, hogy nemzete küzdje le belső társadalmi, gazdasági, politikai és lelki hibáit, vagyis térjen jobb útra. Gyurgyák részleges fölmentő magyarázatot ad arra, hogyan jutott el Szekfű „a forradalomellenes reformkonzervatívizmustól a forradalom és a szocializmus elfogadásáig” (404.), hogy „mintegy letette a fegyvert a baloldal előtt” (379.). Én a bolsevizmust nem nevezném baloldálnak, hiszen fölszámolta a szociáldemokratákat és a szociális problémákat átérző népi írókat követő pártirányzatokat.

Gyurgyáknál – mint minden felelősen gondolkodó állampolgárnál – a múlt ismerete nem öncél, hanem tanulságok keresése. Miért siklott félre jó száz év alatt annyi rendszerváltozás? Mit üzen a múlt a jövőnek? Kétszáz év alatt hogyan alakult a magyar nemzet fogalma, a nemzeti érzés írók és politikusok gondolatai és hatásuk nyomán? Ezekre a kérdésekre keresik a választ a kötet kiemelkedően fontos tanulmányai a „nemzet által világosan” cím alatt. Itt olvashatunk arról: mekkora hiba, hogy a valódi, nem kommunista baloldal nagyobb része érzéketlen volt a nemzeti kérdésben, valamint arról is: mennyire fontos lenne széles körben megérteni, hogy a nyolc országban szétszakítva élő magyar nemzet megmaradását, jövőjét nem a (nem is létező) nemzetállamok Európája, hanem a nemzetek Európája biztosíthatja. Ezt a problematikát a kötet végén szereplő közéleti, politikai írások, interjúk taglalják, ezek Gyurgyák életművének nem kevésbé fontos részét jelentik. A kötet pedig a maga egészében tanúsítja, hogy szerzőnk mennyire alaposan ismeri a magyar történetírást, annak legjobb képviselőit, akik – kimondva, mint Szekfű és kimondatlanul, mint Szűcs Jenő – a nemzet jobb jövőjét szolgálták.

Jeszenszky Géza

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

A. Sajti Enikő az MTA doktora, professor emerita
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Ablonczy Balázs PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Csapody Tamás kandidátus, egyetemi docens
Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet, Budapest

Font Márta az MTA doktora, professor emerita
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
NYE Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár
Budapest

Kollár János Miklós PhD-hallgató
ELTE Művelődéstörténet Doktori Program, Budapest

Ordasi Ágnes PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Pilkhoffer Mónika PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Tringli István az MTA doktora, tudományos tanácsadó

Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Umbrai Laura PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

SOCIAL AND ECONOMIC CHALLENGES – BIG CITY REACTIONS

- Ágnes Ordasi*: The Impact of Timber Industry and Timber Trade on the Urban Space
in Fiume between 1867 and 19185
- Laura Umbrai*: The History of Swine Fattening and Trade at Budapest
in the first Half of the Twentieth Century.....33
- János Miklós Kollár*: Housing Trianon Refugees and the Construction of
Small Tenements at Debrecen59
- Mónika Pilkhoffer*: The Transformation of the Urban Structure and Outlook of Pécs
between the two World Wars.....81

ARTICLES

- László Szabolcs Gulyás*: The Swarcz Case. The Logistics and Costs of Litigation
in Late Medieval Hungary115
- Tamás Csapody*: Jehova's Witnesses and Arrow-Cross Terror in Western Transdanubia.
Individual Destinies from the Internment Camp of Nagykanizsa
to the Executions at Körmend 155

BOOK REVIEWS

- Adrian Jusupović*: The Chronicle of Halych–Volhynia and Historical Collections
in Medieval Rus' (*Márta Font*) 189
- Bee Yun*: Wege zu Machiavelli. Die Rückkehr des Politischen im Spätmittelalter
(*István Tringli*) 192
- Papp Árpád (szerk.): Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának
krónikája és dokumentumai (*Enikő A. Sajti*) 194
- Fábián Máté*: Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczkó Emil
(1887–1945) (*Balázs Ablonczy*) 197
- Hatos Pál*: Rosszfiúk világorradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság
története (*Gábor Bánkúti*) 199
- Gyurgyák János*: Elvesztett illúziók – megtalált történelem (*Géza Jeszenszky*) 202

- AUTHORS OF THIS ISSUE..... 207

